tarih ve toplum

İlk Yeniçeri Ayaklanması: Buçuktepe Olayı

Balkan, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Türkiye'de Bir Alman Subayı

II. Abdülhamid'in Kermes'i

Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları

İlk Kıraathanenin Açılışı

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
SAYI 5/MAYIS 1984/300 LİRA
İLETİŞİM YAYINLARI

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Grafik Düzenleme
Ayla İŞLER

Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS

Düzelti
Nejat BAYRAMOĞLU

İLAN KOŞULLARI: Renkli tam sayfa (iç kapak: 150.000 lira, orta sayfalar: 100.000 lira). Siyah-beyaz (iç kapak:100.000 lira, orta sayfalar: 50.000, yarım sayfa: 25.000 lira)

YILLIK ABONE (12 sayı) 3000 lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 3000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları / Perka A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53 - 520 14 54 - 520 14 55

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 370 Lira.

Yurtdışı Abone: Uçakla
30 Amerikan Doları.

İletişim Yayınları / Perka A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

6 Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Göktürk Alfabesi
Prof. Dr. Talât Tekin

13 Paralarla Tarih (3): II. Mehmed Dönemi Sikkeleri
Cüneyt Ölçer

18 Türkiye'de Bir Alman Subayı
Röportaj: Cemil Koçak

28 "II. Abdülhamid'in Kermes'i"

30 Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Dr. Uygur Kocabaşoğlu

32 Bir Demiryolu Grevi

Geçmiş Şölenler (3): Bükreş Büyükelçiliğimizde Bir Akşam Yemeği
F. Muhtar Katırcıoğlu

36 Harita: 17. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu

38 1446 Edirne Yangını ve Buçuktepe Olayı
Erol Mintaş

42 Gnomon ve Güneş Saati (2): Duvar Gnomonları
Dr. Yük. Müh. A. Necati Akgür

48 Pişirmenin Evrimi (3): Eski Sümer ve Mısır
Doç. Dr. Pars Esin

55 Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları (1)
Arı İnan

61 **Kitablyat**
Almanca Yazma Bir Seyahatnamenin Yayını
İlber Ortaylı/61
Seçkin Geleneklerin Olgun Kavşağında
Halil Berktay/62
Komintern Güneşinin Batışı
Paul Davies/64

65 İlk 'Kıraathane'nin Açılışı
Dr. Uygur Kocabaşoğlu

68 Türkçülüğün Tarihinden: Enver Celâlettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası Yazıları (5)

72 II. Murad'ın Bir Mülknamesi
Şule Aksoy

Seyit Lokman, *Hünername*, cilt I'den, II. Murad'ın bir Minyatürü (Topkapı Sarayı, Hazine 1523'te kayıtlı yazma, f. 143b: 33,5×20,5 cm.)

• KANUNÎ'NİN GÜRCİSTAN FETİHNAMESİ ÜZERİNE

Fetihnamenin gerek Schändlinger'in transkripsiyonunda, gerekse bu metnin Türkçeleştirmesinde, bence, ilişilecek yerler, açıkçası yanlışlar vardır. Bunlar neden ileri geliyor? En başta, bu türlü metinlerle yakından bir tanışıklığımız olmamasından.. Divan Edebiyatı içinde, bir bakıma, belki de en tumturaklı, Arapça ve Farsça kelimeler ve tamlamalarla boydan boya yüklü en ağır, en çetin dil, fermanların, fetihnamelerin ve benzerlerinin dilidir. Kanunî Sultan Süleyman gibi cihangir bir Türk Padişahının tuğrasını, bir başka deyişle imzasını taşıyan bir ferman söz konusu olunca bunun çetinliği bir kat daha artar. Bu türden düz yazılarda, bize, sözlüklerden çok seci' dediğimiz ayaklar yardımcı olur. Bunlar, bir bakıma günümüzün virgülleri, noktalı virgülleri ve noktalarıdır. Ama, sanırım, asıl yardımcımız, metnin ne dediğini izleyecek denlü uyanık olmamızdır.

İşte bunlar göz önünde tutulmadığı için, Gürcistan Fetihnamesinde de, hem transkripsiyonunda, hem de bunun Türkçeleştirmesinde ağır sayılabilecek yanlışlara düşülmüştür.

Schändlinger'in metnin Almancaya çevirisinde ne gibi yanlışlar yaptığını karşılaştırmak bu yazıda ele alınmamıştır.

I. Schändlinger'in transkripsiyonundaki okuma yanlışları

a) Yazılışları, sözlüklerdeki doğrularına uymayan kelimeler (bunların yanlış okunanları ayraç içindekilerdir).

Meşiyyet (meşiyet); *âftâb* (âfitâb); *na'mâ* (nu'mâ); *simât* (semât); *mıskala* (maskala); *hülk* (helk). Bu yanlışta, bu tür nesirlerin elimizdeki anahtarı dikkate alınmamıştır; bu anahtar seci'dir. Mülk kelimesinden sonra onun ayakdaşı olan kelimenin "helk" okunması yanlıştır,doğrusu *hülk*dür. Bunun da anlamı yine "helk, helâk" kelimelerinde olduğu gibi ölümdür. Burada bir üçüncü yanlış da metnin aslındaki *tehî* kelimesinin, transkripsiyonda *nehy* olarak verilmesidir. Sözün gelişinden ve bundan hemen önce geçen *hâlî* (boş) sözcüğünden anlaşılacağı üzere burada yakışan sözcüğün de *'tehî'* (boş, boşalmış) olacağı, üzerinde durulmayacak denlii açıktır. *Sukbe* (sakbe); *sadr-Nişînan* (sadr-neşînan); *ba'dehu* (ba'de); *dilîran* (delîran); *kûhsar* (kûhisar)

b) Fermanın metninde yanlış okunan kelimeler.

A'lâm (i'lâm): *zılâl-i feth-nevâli* (zılâli feth-tevâli); *mehcûrdur* (mechûrdur); *cenâb-ı ni'me'l-meâba* (cenâb-ı ni'me'lmânîye); eski metinlerle aşinalığı olan biri, bu tamlama ile sıksık karşılaşmış olacaktır. *Bebr-i deman* (bîr-deman); *arsa-i ihtiram* (arza-i ihtiram); *fevz-iktibas* (fevziktiyas); *evvel bahar-ı huceste-âsârda* (ol bahâr-ı ...); *Sefer-i mübarek-siyere* (sefer-i mübarek-seyre); Bu yanlışın doğrusu da yazdığım gibi olacaktır. Seci'leri dikkate alırsak seferin karşılığında "siyer" olacağı kendiliğinden anlaşılır. Üstelik, *sîret* kelimesinin çoğulu olan "siyer" gidiş, tavr ve hareket; insanın tuttuğu manevi yol ve onu ayakta tutan hal, demektir. *intimâ* (intihâ); *hısâr-ı felek-aşiyan* (hisâr-ı feleksitan); *tamam intikam* (tamâm-i intikam); *Mu'zamât-ı kılâ'* (muattamât-ı kılâ'); *hizebr-i bebr-ayîn* (kahr ber-âyin); *münşakk* (mütteşak); *melâhide* (mülâhide); *sene sitt ve hamsîn ve tis'amie* (sene sittîn ve hamsîn ve tis'amie). Böyle okuyunca, "dokuz yüz elli altmış" gibi bir acayip anlamla karşılaşırız. *Pertev-i hurşîd-i tâbânvizân-ı kahiremiz birle* (pertev-i hurşîdtaban-ı zerrât-ı kahiremiz birle). Burada *vizân*, "denk, muadil" demektir, bilinmediği için "zerrât" deye okunmuştur. Fermanın Türkçeleştirilmesinde de "ezici zerreciklerimizin güneş gibi aydınlatan ışıkları ile..." denmiş ve hiç de anlaşılamayan bir şekilde açıklanmıştır. Oysa doğrusu, "bizim ezici gücümüzün parlak güneşe denk olan ışıklarıyla" demektir.

Bir de, transkripsiyonda "hısn-ı felekdûr ve âsmân-sûr" deye okunmuş olan bir yer var; bu da "o gök kadar yüce, sûrları göğe ulaşan hisarı" diye Türkçeleştirilmiştir. İlk bakışta burada "dûr" ve "sûr" sözcükleri, daha önce gelen *mülhid-i mezbûr* tamlamasıyla bir sec'in devamı gibi görünmekle birlikte, "felek-dûr"dan ne anlaşılacağı belli olmadığı için, bence bunun bütününü *hısn-ı felek-devr ve âsmansevr* diye okumak, açık bir anlam taşıdığı için, daha yerinde görünüyor. Öyle okuyunca anlamı da "çevresi felek gibi geniş ve göğe sıçramış gibi yüksek olan kale" olacaktır.*Sevr* kelimesi Arapçada "yükseğe sıçramak" demektir (Bkz. El-Müncid, s.362; Kamus çevirisi,II,114). Bunu sec'in zincirinden kurtarıp da Türkçe söylemek istersek "göğe yükselmiş olan kale" diyebilirdik.

Hizebr-i bebr-âyîn (kahr ber-âyîn). Bu da "pars tabiatlı arslan" demektir. Pars, yırtıcılığı ile, arslan da cesurluğu ve yiğitliği ile ün aldıkları için anlaşılmayacak bir yanı yoktur.

c) Anlaşılmadığı için soru işareti konan.

Bîşe-i mülk (bîşe-i(?)mülk). *Bîşe*, Farsçada "orman" demektir; bu bir benzetmedir. Çünki ardından "çakal" gelecektir. Sözün bütünü "ülke ormanı zulüm ve ölüm çakalından temizlendi" demektir.

II. Fermanın Türkçeleştirilmesindeki yanlışlar

"Baht yıldızının tepesine". Bunun fermandaki aslı *Ferk-ı Ferkadan-ı izzet*'tir. *Ferkadan*, bilinen parlak yıldızların adıdır, iki tane olan bu yıldıza Türkçede "İki kardaş" derler. Kuzey kutbuna yakın olan bu yıldızlarla, yola gidenler gidecekleri yolu ve semti bulurlar.

Şîr-i jiyân-ı arsa-i cidal, "kavga arsasının fethediciliğin yabanıl arslanı..." denmiştir. Arslan, zaten yabani, vahşi bir hayvandır, onun için bu karşılık burada tutmaz. Türkçede kullanıldığı üzere "Kağan arslan" diye karşılamak daha yakışırdı.

Sipihr-temkin, "Gök kadar ağır-başlı kullar" demek değildir. Metindeki *bendagân-ı südde-i sipihr-temkîn*'den anlaşılan "gökler gibi kudretli ve haşmetli olan eşiğimin kullarından" demektir. Başka bir deyişle, burada söz konusu olan kullar değildir, gökler kadar kuvvetli ve vekarlı olan padişah eşiğidir. *Semekbünyan*'ın karşılığı da "balık yapılı" değildir. Çünkü bundan okuyucu hiç bir şey anlamayacaktır. Arapçada *beyne's-semâi ve's-semek* deye bir deyim vardır ki bunun Türkçedeki karşılığı "gökle yer arasında" dır. Onun için de *semek bünyan* temelleri yerin çok altına kadar uzanır, demektir. Yer yuvarlağının su, suyun da balık üzerinde durduğuna dair olan inancı hatırlamak yeter. *Şemşîr-zâd* da "azığı ateş olan" değil, ateşten doğmuş olan kılıç demektir: Kılıç, çelik ateşte döğülerek yapıldığı için.

"Kalenin balıklara kadar inen temeli" için de bir önce verilen açıklamaya bakılmalıdır.

Metnin aslındaki bu *sefer-i zafer- nişan nusret-aşiyan*'ın Türkçesi "zafer belgili Tanrının yardımıyla" değildir. İlle de metindeki kelimelere bağlı kalmak istiyorsak o zaman "bu alameti zafer olan ve yuva kurduğu yer de (Allahın) güzel yardımı olan seferde..." denebilir.

Metnin aslında *ulüvv-i inayet-i Fettâhı zü'l-minin*, "minnetler üyesi fethedici Tanrı" diye Türkçeleştirilmiştir. Oysa *zü'l-minen* "ihsanlar ve iyilikler sahibi"

olan demektir. *Fettâh* da "feth edici" değil, "kadı ve hâkim" anlamına Allahın sıfatlarından biridir (Bkz.Sebe' sûresi, ayet 26: *Ve hüve el-Fettâhü'l-Alîm*; Kamus çevirisi, I,936). "Diyar-Bekre nüzûl ve ihlâl" *(Diyar-ı Bekre nüzûl ve iclâl olundukda)*. Burada, söze bir anlam katmadığı için "iclâl"in yeri yoktur. Oysa, "ihlâl" Arapçada "bir yere kondurmak" demek olduğuna göre, hem de "inzal" ile uyduğu için tam yerindedir. Sözü bitirmeden, bir de, Fetihnamede, hattattan geldiğini sandığım bir yanlış da var. Bu yanlış metinde geçen *Ekrad-ı müfsidîn-mu'tad* tamlamasıdır. Böyle yazılışını yadırgadığımız bu yanlışın doğrusu da *Ekrâd-ı mefsedetmu'tad* olacaktır. Tarih metinlerinde ve belgelerde sık sık rastladığımız bir klişe sözdür bu.

Sonuç olarak bir söz söylemek gerekirse o da şudur: Bir eski metni Türkçeleştirmek ve onu bugünün diline getirmek için bilmediğimiz sözcüklerin birtakım sözlüklerde, tutarlı, tutarsız karşılıklarını bulup da onları bu metnin orasına burasına yapıştırmak yetmez. Böylesi hem anlaşılmaz, hem de görüldüğü üzere Türkçe olmaz, netekim olmuyor da. Bunun başka ve çok daha çetin bir yolu vardır. Biz daha yolun başında, sonuna varmış gibi oluyoruz, oysa bu yol yalnız bizim ömrümüz boyu değil, Türk edebiyatının ömrü boyunca sürüp gitmektedir. Bu güç ve yorucu yolculuğu göze almadan daha ilk durakta güçsüz düşüp kalacağımızı aklımızdan çıkarmamalıyız.*

Orhan Şaik Gökyay, İstanbul

* Bütün bu işaret ettiğimiz yanlışlar için tanık isteyenler, aşağıda birkaçını vereceğimiz anasözlüklere bakabilirler: Mütercim Asım Efendi, *Kamus* çevirisi; El-Müncid; Burhan-ı Katı'; Steingass; *Redhouse*; *Lehçe-i Osmani*.

Geçen sayımızda Karamanlı Türkçesi üstüne değerli bir mektupla sohbetimize katılan sayın Dr. Robert Anhegger, idarehanemize gelerek mektupta verdiği kaynakçaya bazı ekler getirdi. Bunları aşağıda yayımlıyoruz:

** M.Mollova'nın zikredilen makalesi* Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi *Nr.8-9'un 201-253. sayfalarındadır.*

** S.Salaville-E.Daleggie, "Karamanlidika"*, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprime en caracteres grecs, *3 cilt, Atina 1958, 1966, 1974.*

** Prof.Dr.Semavi Eyice bilhassa Karamanlıca kitabelerle meşgul oldu. Örneğin* Belleten, *c.39,1975,Nr.176 ayrı baskı ve* Belleten, *c.44, 1980, Nr.176 ayrı baskı.*

Ayrıca Dr.Anhegger'in mektubunun ikinci sütun üçüncü paragrafında "Ruslar", "Rumlar", "uğraşların" ise "uğraşların genellikle" olacaktır. Bu düzelti hataları için kendisinden ve okuyucularımızdan özür dileriz.-Tarih ve Toplum

• TUNALI'NIN ANAYASA TASARISI

Fikir hayatımızda artık yerini almaya başlayan güzel derginizi giderek artan bir zevkle izliyorum ve bekliyorum. Üçüncü sayınızdaki Tunalı Hilmi Bey'in anayasa tasarısı, doğal olarak ilgimi çekti.

1. "Bu Sayıda" başlıklı tanıtma yazınızda, ilginç bir Jön Türk, "Türkçü ve Türkçeci" bir düşün ve politika adamı olan Tunalı Hilmi Bey'in 1902 yılında Fransızca olarak yayımlanmış Tasarısının tam metin Türkçe çevirisini sunduğunuzu belirtiyorsunuz. Bu belgeden anayasa tarihçilerimizin haberdar olmadıklarını, sosyal düşünüş tarihimize bir katkıda bulunduğunuzu da ekliyorsunuz.* Size hak vermemek olanaksız; fakat bazı sorunları da anımsamak koşuluyla.

Kanımca, böyle bir belgeyi anayasacılardan önce, tarihçilerin görmesi ya da *Tarih ve Toplum* düzeyinde araştırıcı yayınların tanıtması gerekir. Anayasa hukukçusu, tarihçinin aydınlattığı alanlarda çalışır ve (siyasal gelişme süreci bakımından) ikinci bir keşif işlemi oluşturur. Bu, değişik bir işlemdir. Çünkü anayasa hukukçusu, aslında bir tarihçi değildir; olmaması da doğaldır.

Kaldı ki, değindiğim ayrımın yapılmamış bulunduğu ülkemizde, rastlayacağınız ve düşünce tarihimize kazandıracağınız, güneş yüzü görmemiş daha o kadar çok belge var ki! Asıl üzerinde durulacak sorun, bu gibi belgelerin, siyasal ve sosyal bağlamları içinde ele alınması ve yerlerinin saptanmasıdır. Jön Türk dönemini bu açıdan yeterli bir şekilde incelediğimiz söylenemez. Hele ilginç bir Jön Türk olan Tunalı Hilmi Bey'le ilgili bir araştırmaya rastladığımı da anımsamıyorum.

Bu tür belgeler, birbirinden ve bağlamından kopuk olarak ayrı ayrı ele alınmakta, öncesi-sonrası incelenmeden yayımlanmaktadır. Ya da tersini yapmaktayız: bağlam öylesine geniş tutulmaktadır ki, belge bu karışıklık içinde kaybolmakta. Derginizin tarihin tozlu raflarından indirdiği ilginç belgeleri, ellerin uzanacağı kadar yakına getirmesi, ancak teşekkürle karşılanabilir.

2. Yayımladığınız belge, anayasal gelişmelerimiz bakımından rastlanamayan türden değildir. Fakat bunların en anlamlılarından biridir. Yazarının bol yayınları içinde de değerli bir yeri vardır. Genç yaşında, istibdattan kaçarak Cenevre'ye yerleşmiş olan Tunalı Hilmi Bey'in de, Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluşu için verdiği reçete, 1876 Kanun-u Esasisi'nin yeniden yürürlüğe girmesidir. Jön Türklerin oybirliğiyle inandıkları bu tez derinleşince ayrılıklar yaratmıştır. Kanun-u Esasi olduğu gibi mi korunacak, yoksa değişikliklere gereksinme olacak mıdır?

Tunalı Hilmi Bey basitlik sınırını aşarak sorunun ikinci yanını ele almıştır. Unutulmamalıdır ki, Abdülhamit de Kanun-u Esasi'de -yüzeysel olarak- bazı değişiklikler istemiştir. Bunlar yapılmamıştır. Ama yapılsalardı bile, Tunalı Hilmi Bey'in Anayasa Tasarısında önerdiklerinin çok gerisinde kalmaya mahkûmdular.

Tunalı Hilmi Bey, "Mithat Paşa Anayasası" dediği Kanun-u Esasi'nin ötesinde, yeni bazı şeylerin gelecekteki kurtuluş sürecinde yapısal öğe ağırlığında olmalarını önermektedir. Yayımladığınız belge, bu özelliğin tek kanıtı olması bile, en güçlüsüdür. Bu ilginç Jön Türkü uğraştıran sorun, yapısal öğelerin saptanmasıdır. Abdülhamit sonrasında önce "ahali" dediği halkın rolü ne olacaktır?

Onun "ahali hâkimliği" dediği -millî hâkimiyet diyemediği- bu sihirli ve de soyut formül, imparatorluğun gerçek bir dinamiği sayılabilir mi? Tunalı'yı yoran sorun da budur. Bir yandan Sultan'ın "istibdadı"nı, bir yandan da halkın "yetersizliği"ni önleyerek nasıl bir meşrutiyetçi rejim kurulabilir?

Tunalı, bunu siyasal iktidarın kullanılmasını çeşitli kesimler arasında azçok dağıtarak gerçekleştirmekten yanadır. Ülkenin seçkinleri, bürokratları, sade vatandaşları ve Saray çeşitli meclisler kurarak, yeni bir anayasal mekanizmanın dişlilerini oluşturacaklardır. Adem-i merkeziyet ilkesinin bu bütünlükte işlevsel bir rolü olacaktır. Ayrıca, karmaşık bir seçim sistemi de temelde kurucu görevini yapacaktır. Ve bütün bu teknik içinde, liberal ilkeler yerlerini almışlardır.

Tunalı'nın Tasarısı anayasa hukukundan çok siyasal fikirler tarihi içinde incelenmelidir. Şu nedenle ki, önce anayasa sistematiği bakımından, özellikle Kanun-u Esasi'ye oranla, çok eksiktir. Sonra da organlar arası yetki dağılımı sarsıntılar doğuracak durumdadır. Tasarı, her Jön Türkte görüldüğü gibi, romantik ve edebî bir nitelik taşımaktadır.

Çok yerinizi kaplamamak için, Tasarı üzerinde daha fazla durmayacağım. Cenevreli Filozof'un kentinde, yirmidört yaşında bir genç adamın, benliğine doldurduğu "hürriyet" havasını Tasarısına yansıtması ilginç olduğu kadar doğaldır da. Fakat bence, sorunun çok önemli bir yönü vardır. Abdülhamit rejimi hakkında bol bol yazılıp çizildiği bir dönemde, bir sorun unutuluyor. İstibdat rejiminin en büyük günahı, bütün genç kuşakları ge-

leceği düşünmekten ve "inşa" etmekten yoksun bırakmış olmasıdır. Açılan okullar sadık bendeler yetiştirmek amacına dayandırılmış ve Yıldız, tüm "kulları adına" gerçeği ve geleceği saptama tekelini üstlenmiştir. Tunalı, bu tekeli yıkmak istediği için Jön Türktür. Gerçi Tasarısı, dişlilerinin kalabalıklığından çalışamayacak kadar karmaşık bir mekanizma kurmakta, yine padişaha egemen bir statü vermektedir; ne var ki, Abdülhamitçi bir çerçeveyi kırma hıncı ve girişimi, bütün açıklığıyla ortadadır.

3. Tunalı Hilmi Bey'in çok mutlu bir insan olduğunu da unutmamak gerek. Memleketine ondört yıl sonra, 1908 kapısından dönen Tunalı, on yıl idarecilik yapmış, Mütareke Meclisine seçilmiş, Ankara'ya (T.B.M.M.'ne) geçerek 1928 yılına değin yasama hayatında kalmıştır. Bence, mutluluğu, özlemleriyle gerçekleri birarada görme olanağını bulmuş olmasındandır. Onüç yılı Avrupa'da Jön Türklük ve on yılı Meşrutiyet'te yöneticilikle geçmiş bir yaşamdan sonra, Müdafaa-i Hukukçu 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yapılışına çok faal olarak katılmıştır.

Tunalı Hilmi Bey, Meclis'in sevecen olduğu kadar çok konuşan bir üyesi olmuştur. Örneğin, uzun konuştuğunu anlatmak için arkadaşlarının "Reis Bey, Meclis'in saati 2.500 liradır, Hilmi Bey'in sözünü kesiniz" ve "Reis Bey, lütfen Defter-i Hakanî Nâzırını çağırtalım, Hilmi Bey'e kürsünün tapusunu versin" gibi uyarıları, bu durumu kanıtlayacaktır.

Fakat o, özlemlerini dile getirmekten geri kalmamıştır: "... Adem-i merkeziyete belki 25, belki 30 senedir hasretim. Allahıma hamd ü sena.. kavuşuyorum." Ve Balkan özlemi: "... Benim Tuna'm nerede? O Tuna'm hani? Vatanım nerede?"

Nihayet, tarihsel görevinin bilincini dile getirişi: "Biz bugün büyük bir tarihin fihristini yazıyoruz. Öyle bir tarih ki ebediyete kadar gidecektir. " Ve de Türkçeciliği: adem-i merkeziyet karşılığı olarak "merkezsizlik" önermesi gibi..

Tunalı Hilmi Bey, Tasarısının şimdi duru bir Türkçeye çevrildiğini görebilseydi, herhalde mutluluğunun doruğuna erişecekti.

Bütün bunları niçin yazıyorum?

Mutlakiyeti, Meşrutiyeti, ihtilâlci bir ara dönemi (T.B.M.M. Hükûmetini) ve Cumhuriyeti altmışbeş yıllık bir ömre sığdırmış olan Tunalı'nın böylesine hareketli yaşamı (ve bol yayınları) hakkında çok az şey biliyoruz. Oysa bu yaşam, Tasarısı kadar, hatta ondan daha önemlidir. Tarihçilerin ele almadıkları Tasarı yanında, asıl bu ilginç fikir savaşçısının yaşamını ve düşünüşünü incelememiş olmalarına hayıflanmak gerekir.

Bu tür el değmemiş belgelerin beklentisi içinde, sevgi ve saygılarımla,

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, İstanbul

---

* Çevirisini yayımladığınız belgenin iki de Türkçe (eski harfli) baskısı vardır. Bunların ilki, 1904'te Kahire'de taşbasması olarak çıkmış (7,5 × 13 cm. boyutlarında, 32 sayfalık) küçük bir kitaptır. Kapağı aynen şöyledir:

Osmanlılara Bir Armağan
Türkiye'de
Halk Hâkimliği
(Düzen)
Bir Şart- Bir Dilek
"Bugünden ziyade yarından korkuyorum"
Murad (s. 115)

1320 Muharrem

Kapak arkasında da yazarın Fransızca olarak adresi vardır: H. Tounali / 9, Rue Muzy 9 / Geneve (Suisse)

Bu metin, sizdeki Önsöz'e koşut, "Yarın" diye bir bölümle başlamakta (s. 3-5), sizin 26'ncı sayfanızın orta sütunundaki başlıktan itibaren *Charte*'a kadar gelmekte (bu "Şart" bölümünü almamakta) ve "Bir İşaret!" başlığı altında, sizdeki ilk "Açıklama"ya benzeyen bir sayfayla bitmektedir (s. 32).

Halk Hâkimliği'nin, Hürriyetin İlânı'ndan sonra çıkan görmediğim ama yapıldığını öğrendiğim İkinci Türkçe baskısıysa, sizdeki 54 maddelik "Anayasa" *(Charte)*yı da içeriyormuş.

• "YAR" MI, "YARI" MI?

Sayın Prof. Dr. Hüsrev Hatemi, derginin 1. sayısında basılan Ziya Osman'la ilgili yazımda değindiğim Yahya Kemal'in bir beytinin ilk dizesini benim "yanlış anladığım"ı vurgulamış ve dizenin anlamının ne olduğunu belirtmiş (sayı 3, s. 164-165). Beyit şu:

> Dalgın geceler! El ele geldik yarınızda,
> Sallandık o şen kızla salıncaklarınızda.

Ben şöyle demişim:

> "Yar", dik kıyı, uçurum demektir. Dimdik inen bir yerde salıncak kurulmaz.

Sayın Hatemi şöyle diyor:

> ...Burada kastedilen "gece yarısında gelmek"tir. Yani gecelerin yarısında sallanmaktan bahsediliyor.

Keşki öyle olsa! Ama cümlenin kuruluşu buna elverişli değil. Dizenin başındaki *geceler* sözü ile, sonundaki *yarınızda* sözünü birleştirip *gece yarısında* diye bir tamlama kurma ve *gece yarılarınızda* diye bir anlam çıkarma olanağı yok. Sayın Hatemi, cümleyi biraz daha zorlayıp *gecelerin yarısında* kılığına sokmuş. Oysa, şiirin bu ilk beytinde olduğu gibi, bütününde de bir dosta "hitap" edilmekte, *yarınız* denmektedir. İlkin bu nokta üzerinde duralım:

Yakup Kadri'nin anılarından öğrendiğimize göre, Meşrutiyet devrinin bazı genç sanatçıları, ozan Tahsin Nahit ile eşinin konuğu olarak sık sık Büyükada'da toplanır, aralarına katılan Adalı kız ve kadın arkadaşlarıyla birlikte gezer, eğlenirlermiş. "Bazı akşamlar, Dil'de, bilmem hangi kır meyhanecisinin, müşterileri eğlensin diye kurduğu salıncaklarda onlarla birlik, çocuklar gibi kolan vurdukları olurmuş..." Bu çeşit eğlencelerden birinde, "çocukluk çağından henüz çıkmış" yaramaz Bedia Şefik (Bedia Muvahhit) ile Yahya Kemal kolan vurup çok yükseklere havalanmışlar. İşte o salıncak safasından sonra, Yahya Kemal, sözünü ettiğimiz şiiri (Şarkı'yı) yazmış (Y.K.Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, 1969, s. 177-179).

Bu açıklamalardan sonra, şiirde *yarınızda, salıncaklarınızda, rüzgârınızda* diye "hitap" edilen dostların Adalı Tahsin Nahit ve eşi olduğu anlaşılıyor.

Şiirin ilk dizesindeki *geceler* sözü ile *yarınızda* sözünü birleştirip *gecelerin yarısında* gibi bir anlam çıkarmayı sağlayacak en küçük bir ipucu bile bulunmadığına göre, beyti şöyle yorumlayabiliriz:

> Dalgın gecelerde, yarınızda o şen kızla ellerimiz birleşti, salıncaklarınızda sallandık.

Ozanın cümlesini biraz değiştirerek, belki şöyle de diyebiliriz:

> Dalgın gecelerde o şen kızla el ele yarınıza geldik, salıncaklarınızda sallandık.

O kadar kötü bir beyit için bu kadar yorum yeter sanıyorum.

Cevdet Kudret, Bodrum

Okuyuculara Mektup

Tarih ve Toplum'u çıkarmayı düşünürken, ne yapacağımızı tam bilmiyorduk. Ama kendi payıma, ben, yapmayacaklarımızdan birini biliyordum: Baltacı- Katerina hikâyesi basmayacaktık! Bu uydurma olay, benim gözümde, tarihin türlü komplekslerle kötüye kullanılmasının bütün sakıncalarını simgeler. Derken, Nisan sayımızın gazete ilânlarında espirili bir slogan (ya da reklâm spotu) gördüm: "Çariçe Katherina Baltacı Mehmet Paşa'ya o gece Tarih ve Toplum okumuştu..." Bu şakayı birçokları beğenmiş, önceden haberim olmadığı halde beni de kutlayanlar oldu. Oysa espri öteki çalışma arkadaşlarıma ait. Ama şimdi benim de, başlangıçtaki kararımı çiğneyip, bu konuda bir şeyler söylemem gerekiyor.

Bir kere, öyle bir olay yok; Katerina ile Baltacı birlikte bir gece geçirmemişler. (Geçirselerdi, *Tarih ve Toplum*'u Katerina Baltacı'ya değil, Baltacı Katerina'ya okur, "Bakın, bizde ne güzel dergiler çıkıyor" diye övünürdü, hiç kuşkusuz!) Sonra, kadıncağız o sırada henüz çariçe değildi, hatta adı da Katerina değildi. (İmparatoriçeliğe geçtikten sonra, Yekaterina Alekseyevna adını almıştır.) Kendisinden beş yaş küçük olan Petro'yla Prut'un ertesi yılı (1712'de) evlendi, ancak onun ölümünden bir yıl önce (1724'te) Çariçe oldu, Petro'dan sonra da iki yıl (1725-27) kendi başına saltanat sürdü.

Baltacı'yla ilişki öyküsüne gelince, bunun asılsız -Rus yanlısı olmasından kuşkulanamayacağımız- gayet milliyetçi bir kalemden okuyalım:

Prut Muharebesinin Üçüncü Günü
21 Temmuz 1711 Salı

"Rus ordusu... ümitsiz vaziyette kalınca Koca Petro ye's içinde çadırına çekilmiş ve sonradan Birinci Katerina ismiyle Rusya imparatoriçesi olan meşhur metresi Livonyalı Martha Rabe işte bu mühlik [tehlikeli] anda ordu erkânını toplayıp teslim olmaktan başka çare kalmadığına ikna etmiş, bütün mücevherleriyle parasını ortaya koyduktan başka borç paralar da alarak 200 bin rublelik bir sulh fidyesi hazırlamış ve bugün ikindiye kadar harp devam ettikten sonra, Rus ordusuna 'vire bayrakları' çekilirken işte bu fidyeyi yollayıp Serdar-ı Ekremden aman dilemiştir. Katerina'nın bizzat geldiği hakkındaki rivayet çok zayıftır. Gönderdiği mücevherlerle paraların muahhar menbâlarda [sonraki kaynaklarda] rüşvet gibi gösterilmesi de doğru değildir. Kale ve ordu teslimlerinde muzaffer kumandanlara bu gibi hediyelerle fidyeler gönderilmesi umumiyetle riayet edilen eski bir âdettir. Rus murahhasları gelince, Baltacı derhal bir harb meclisi toplayıp düşmanın bütün Osmanlı metâlibini [isteklerini] kabul etmek şartıyla teklif ettiği sulh meselesini müzakereye koymuştur. Netice olarak, 'cümle vükilây-ı devletün re'y-ü-ittifaklarıyla' sulhe karar verilmesi, artık çok bozulmuş olan Osmanlı Ordusuna i'timad edilmemesindendir. Hatta bir gün evvelki muharebede akşama doğru düşmanın şiddetli ateşi karşısında asker yüz çevirmişse de ortalık karardığı için Ruslar farkında olamamışlardır!"

İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul Türkiye Yay., cilt 4, s. 4, 1972)

Geçen ve bu sayıda, Para Tarihi bölümümüzle Erol Mintaş'ın Babinger'den çevirdiği yazı ve kendi yaptığı inceleme, hep Padişah II. Murad'ın, oğlu II. Mehmed'inkiyle içiçe geçen saltanatı üzerinde odaklaşmakta. Bundan ötürü, kapağımıza onun ilginç bir minyatürünü bastık. Resmin ilginçliği, ressamın hiç olmamış bir olayı olmuş gibi göstermesinden geliyor. Bu hayalî tabloya göre, Padişah otağının önünde Macar kahramanı Janos Hunyadi'nin miğferini bir kılıç vuruşuyla ikiye bölmüş, düşmanın kendisi de biraz ötede kafası kesilmiş yatıyor. Kaynaklarımızda "şeytan" ve "Yanko mel'unu" diye anılan Erdel Voyvodası Janos Hunyadi (1388-1456), Almanya İmparatoru Sigismund'un gayrimeşru oğluydu. Avrupa'daki Osmanlı ordularını çeşitli savaşlarda yenmiş ve Belgrad'ın fethini 15 yıl geciktirmiştir. Türklere karşı işbirliği yaptığı kuvvetler arasında, Eflak Voyvodası Vlad Dracul (korku filmlerinin Kont Drakula'sı) da bulunuyordu. 1444-1453 yılları arasında Macaristan kral naibi olan Janos Hunyadi, gerçekte II. Murad tarafından değil, onun ölümünden beş yıl sonra, 1456'da Belgrad savunmasında Fatih Sultan Mehmed'in askerleri tarafından öldürüldü. (Şurası da meraklı bir öyküdür: Janos Hunyadi'nin bir kız torunu 1466 yılında Mihalzade Gazi Alâeddin Ali Paşa'nın eline düşmüş, onunla evlenerek Mehtap Hanım adını almıştır; bu birleşmeden doğan beş oğlu -beşi de gazi ve akıncı sancak beyleri- Kanunî'nin ilk yıllarındaki Tuna boyu savaşlarında şehit düşmüşlerdir.)

Bu sayının en ilginç yazılarının başında, "Türkiye'de Bir Alman Subayı" röportajımız geliyor. İlk "Kıraathane" ile ilgili yazı da, bir o kadar ilgi çekmeye aday, bizce. 1908 Grevlerine ait fotoğrafların ise, çoğu uzmanların bile gözünden kaçmış olduğunu sanıyoruz.

Osmanlı Devletinin son sadrazamı Tevfik Paşa'nın oğulları hakkında, çoğu şimdiye dek yayımlanmamış belgelere dayanan yazı dizimiz üç sayıda tamamlanacak. (Umuyoruz ki, bu yurtsever vezirin ve Anadolu'da Yunanlılarla döğüşüp İstiklâl Madalyası alan bir oğlunun anıları, bütün Kurtuluş Savaşı boyunca İstanbul'da sanki yalnız Damat Ferit Paşa sadrazamlık etmiş gibi bir izlenimi olanların, gerçeği görmelerine yardım edecektir!)

Erol Mintaş arkadaşımızın Osmanlı tarihindeki ilk asker ayaklanması üstüne incelemesi yakın dönemdeki askerî müdahalelerin ilki olan 27 Mayıs Devrimi'nin yıldönümüne denk geldi.

Sürekli köşelerimizden ve dizi yazılarımızdan bu ay tek eksiğimiz, Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler bölümümüz. Gelecek ay da, onun yerine "Atın Tarihi ve Türk Atları" başlıklı uzun bir yazı koyacağız. Ama Temmuz sayımızda "Suçlar ve Cezalar" konusuyla bu bölüm yeniden başlayacak.

Kitabiyat sayfalarımızda, bu ay üç kitabın tanıtımına yer verdik: Mustafa Âli'nin bir yapıtını yayımlaması dolayısıyla geçen sayıda sözünü ettiğimiz değerli Türkolog Andreas Tietze'nin yine Türkiye'yle ilgili Almanca bir seyahatname yayını; genç kuşak iktisat tarihçilerimizin en başta gelenlerinden Şevket Pamuk'un yeni çıkan kitabı; ve nihayet İngilizce olduğu ve dilimize çevrilmediği, üstelik Türkiye'yle de doğrudan bir ilgisi bulunmadığı halde, geçen yıl vefat eden ünlü İngiliz tarihçisi E.H.Carr'ı anmaya vesile olsun diye tanıtmak istediğimiz, ölümünden sonra yayımlanan son kitabı.

Nisan sayımızda çıkan "İstanbul Kadınları" başlıklı yazıyı (s. 54-56), o sayfalardaki dört kadın portresinin de alındığı 1857 tarihli bir *Illustration* dergisinden (yazının aslı elimize kupür halinde geçtiği için, derginin tarih ve sayısını bilmiyoruz) sayın Zeynep Menemencioğlu çevirdiği halde, bir yanlışlık sonucu, adı belirtilmemiştir. Ayrıca, aynı sayının Sunuş'unda da bir kalem sürçmesi yapmış, II. Murad'a "Hüdavendigâr" demişiz. Oysa, bilindiği gibi "Hüdavendigâr" I. Murad'ın sanıdır. Okuyucularımızdan özür dileriz.

Mete Tunçay

Prof.Dr.TALÂT TEKİN

Göktürk Alfabesiyle Türkçe

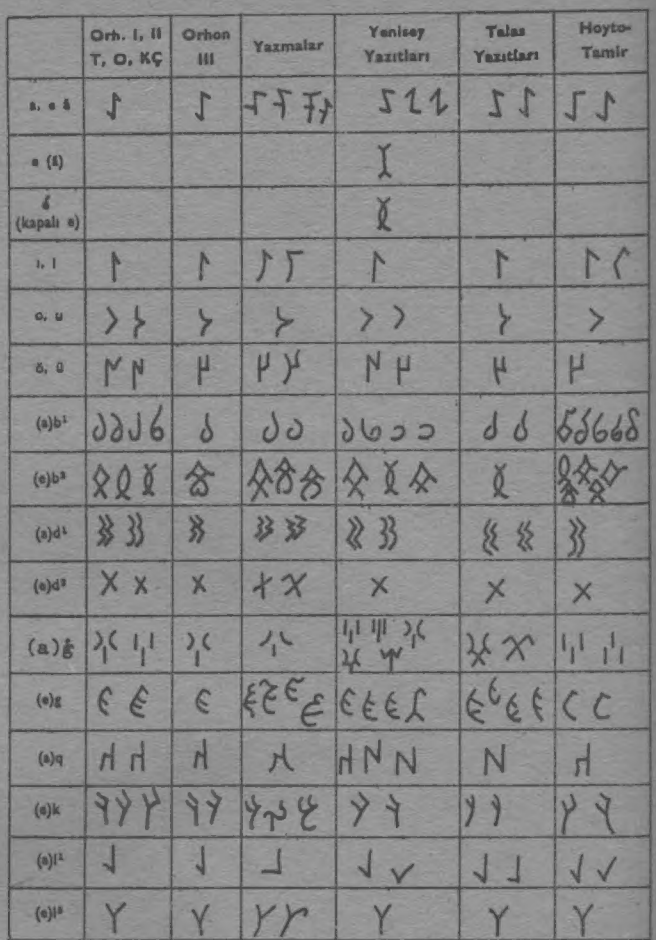

Türkçenin yazımı için Türklerce kullanılmış olan ilk alfabe, bugünkü bilgilerimize göre, Batıda "eski Türk runik yazısı" bizde ise "Göktürk alfabesi" olarak bilinen en eski Türk yazısıdır. Bu yazının Batıda "runik" sıfatı ile nitelendirilmesinin sebebi harflerinin eski İskandinav kitabelerinde kullanılmış olan ve genellikle "runik alfabe" diye adlandırılan yazının harflerine benzemesidir. "Runik" kelimesi Eski İskandinav *(Old Norse)* dilinde "sır, esrar" anlamına gelen *ruh* isminden türemiş bir sıfattır ve "sır, esrarlı" demektir. Germen kabileleri arasında bu yazıyı bilenler az olduğu için Eski İskandinav yazısı "esrarlı" sayılıyor ve *runik* diye nitelendiriliyordu.

Eski Türk runik yazısının Danimarkalı dilci Thomsen'in çözüp okuduğu iki Orhon kitabesinde (Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) kullanılan şekli 38 harften oluşur. Bu harflerin dördü ünlü, diğerleri de ünsüz, çift ünsüz ve hece işaretleridir.

Dört ünlü işaretinin her biri iki ayrı ünlüyü gösterir. Daha açık olarak, *a* ve *e* için bir harf, *ı* ve *i* için bir harf, *o* ve *u* için bir harf, *ö* ve *ü* için de bir harf vardır. Türkçedeki ünlü uyumu ve 10 ünsüzün biri art (kalın) diğeri de ön (ince) olmak üzere iki harfinin bulunması a/e ve ı/i ünlülerinin yazıda kolayca ayırt edilmesini sağlarsa da bu yazıda *o* ile *u*'yu ve *ö* ile *ü*'yü ayırt etme olanağı yoktur. İçinde yuvarlak bir ünlü bulunan sözleri doğru okuyabilmek için, o sözleri, Osmanlıcada olduğu gibi, önceden bilmek ve kestirmek gerekir.

Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretlerinin 20'si 10 ünsüzün (bunlar *b, d, g, k, l, n, r, s, t* ve *y*'dir) biri art (kalın) öbürü de ön (ince) ünlülü kelimelerin yazımında kullanılan çifte işaretleridir. Daha açık bir anlatımla, bu 10 ünsüzün her biri için iki ayrı işaret vardır. Örneğin, iki *b* işaretinden biri *baş* gibi art ünlülü, öbürü de *beş* gibi ön ünlülü bir sözdeki *b* ünsüzünü göstermek için kullanılır. Bunun gibi, *kal-* fiilindeki *k* ve *l* ünsüzleri art (kalın) *k* ve *l* harfleri ile, *kel-* "gelmek" fiilindeki *k* ve *l* ünsüzleri ise ön (ince) *k* ve *l* harfleri ile yazılır.

Göktürk alfabesinin *ç, m, ng* (geniz *n*'si), *ny* (palatal veya öndamak *n*'si), *p, ş* ve *z* ünsüzlerini gösteren harfleri artlık-önlük (kalınlık-incelik) bakımından tarafsız veya nötrdür. Başka bir deyişle, bu ünsüzlerin her biri için sadece bir işaret vardır.

Göktürk alfabesindeki işaretlerin üçü çift ünsüz işaretleridir: *lt, nç* ve *nt*. Bunlardan birincisi Orhon kitabelerinde sadece art (kalın) ünlülü sözlerdeki *lt* ünsüz çiftini göstermek için kullanılır. Diğer iki harf ünlü bakımından nötr veya tarafsızdır.

Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinde kullanılan Göktürk alfabesinde dört tane de hece işareti vardır. Bunlar da, sırasıyla, *ok/uk, ök/ük, ık* ve *iç* işaretleridir. Bu işaretler kelime başında, sırasiyle, *ko/ku, kö/kü, kı* ve *çi* hecelerini yazmak için de kullanılabilir. Ancak, kelime başında kullanıldıklarında kendilerinden sonra ünlü işareti varsa sadece ünsüz değerinde olurlar. Tunyukuk kitabesinde, bunlardan başka, biri *aş*, öbürü de *baş* değerinde olan iki hece işareti daha kullanılmıştır.

Yenisey kitabelerinde, Orhon kitabelerinde kullanılmış olan bu 40 işaretten baş-

ÇEŞİTLİ ALFABELERLE TÜRKÇE YAZILAR

	Orh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenisey Yazıtları	Talas Yazıtları	Hoyto-Tamir
(a)n¹						
(e)n²						
(a)r¹						
(e)r²						
(a)s¹						
(e)s², ş						
(a)t¹						
(e)t²						
(a)y¹						
(e)y²						
(a/e)ç						
(a/e)m						
(a/e)ŋ						
(a/e)ń						
(a/e)p						

	Orh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenisey Yazıtları	Talas Yazıtları	Hoyto-Tamir
(a/e)š						
(a/e)x						
(a)lt						
(a/e)nç						
(a/e)nt						
oq/uq qo/qu						
ök/ük kö/kü						
ıq/ıq¹						
lç/çl						
aş						
baş						
ot						
up						
dem						
kılıç						

ka, şu harfler vardır: açık *e*, kapalı *e*, kalın *ng* (geniz *n*'si), kalın *s* (Orhon kitabelerindeki kalın *s*'den farklı), *ş* (Orhon kitabelerindeki *ş*'den farklı) harfleri ile *dem* ve *kış* hece işaretleri. Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunmuş olan runik harfli yazma eser *Irk Bitig*'de biri *ot* öbürü de *up* değerinde olan iki hece işareti daha vardır. Öbür yazma parçalarında rastlanan ince *ş* işareti de hesaba katılırsa Göktürk alfabesindeki harflerin toplam sayısı 50'yi bulur.

Göktürk Alfabesinin Çözümü

Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca İskandinav runik yazısına benzer bir yazı ile yazılmış kitabelerin bulunduğu daha 18. yüzyıl başlarında biliniyordu. Birçok bilginler bu kitabelerle uğraşmış ve bunların dilinin ne olabileceği konusunda türlü görüşler ileri sürmüşlerdi. 1887 ile 1888'de Finlandiya'dan Sibirya'ya gönderilen bilim adamları (H. J. Heikel ve başkaları) Yenisey kitabelerinin mükemmel kopyalarını hazırladılar *(Inscriptions de l'Iénisséi,* recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archeologie Helsingfors 1889). 1889'da da Rus sınırları ötesindeki Moğolistan'da, Orhon ırmağı kıyılarında iki çok büyük kitabe bulunmuştu (Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) (N. M. Yadrintsev, *Anciens caracteres trouvés sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon,* St. Pétersbourg 1890). Bunlardan birinin (Kül Tigin kitabesinin) batı yüzündeki Çince kitabe okunabilir durumda idi. Bu Çince kitabeden söz konusu kitabenin 732 yılında ve bir yıl önce ölen bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğu anlaşılmıştı. Böylece, runik harfli kitabelerin dilinin Türkçe olması gerektiği sonucuna varıldı. Bir süre kitabeler üzerinde çalışan Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen 1893'te bunları okumayı başardı.

Ancak, Thomsen'in eski Türk runik yazısını deşifre etmesi kolay olmamıştır. Thomsen önce satırların sırasını, yazının istikametini ve hangi harflerin vokalleri gösterdiğini tesbit etmişti. Ancak, kitabeleri okuyabilmek için bir anahtara ihtiyaç vardı. Bu anahtar Çince metinde geçen özel isimler (kişi adları) olabilirdi. Fakat Çince metinde pek fazla özel ad yoktu.

Radloff'un Moğolistan'daki Eski Türk Kitabeleri *adlı kitabının kapağı.*

DIE.

ALTTÜRKISCHEN INSCHRIFTEN

DER

MONGOLEI.

VON

Dr. W. Radloff.

NEUE FOLGE.

T. D. T. C.

S. Ye. Malov'un Pamyatniki drevneyurksoy pis'mennosti (Moskova-Leningrad 1951) adlı eserinden (s. 56) Tunyukuk kitabesi Batı yüzünden ilk yedi satır ve Malov'un eski Türk kitabeleri ve yazmalarını inceleyen kitabı.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

С. Е. МАЛОВ

ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

ТЕКСТЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА 1951 ЛЕНИНГРАД

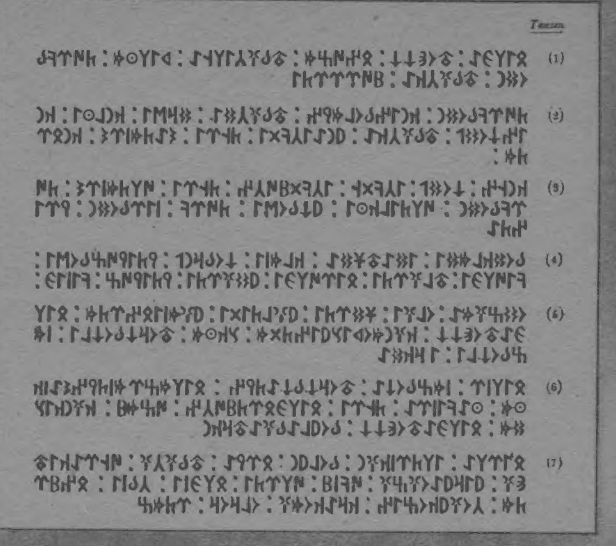

Metnin yazıçevrimi:

1) bilge tunyuquq b(e)n öz(ü)m t(a)bg(a)ç (e)linge qıl(i)nt(i)m. türk bod(u)n t(a)bg(a)çqa köör(ü)r (e)rti.
2) türk bod(u)n q(a)nin bulm(a)y(i)n t(a)bg(a)çda (a)dr(ı)ltı, q(a)nl(a)ntı. q(a)nın qood(u)p t(a)bg(a)çqa y(a)na iç(i)kdi. t(e)ngri (a)nça t(e)m(i)ş (e)r(i)nç: q(a)n b(e)rt(i)m,
3) q(a)n(ı)ng(i)n qood(u)p iç(i)kd(i)ng. iç(i)kduk üç(ü)n t(e)ngri öl(ü)tm(i)ş (e)r(i)nç. türk bod(u)n ölti, (a)lq(ı)ntı, yog boltı. türk sir bod(u)n y(e)rinte
4) bod q(a)lm(a)dı. ıda t(a)şda q(a)lm(i)şi quubr(a)n(ı)p y(e)ti yüz boltı. (e)kiül(ü)gi (a)tl(ı)g (e)rti, bir ül(ü)gi y(a)d(a)g (e)rti. y(e)ti yüz kişig
5) ud(u)z(u)gma ul(u)gı ş(a)d (e)rti. (a)yg(ı)l tidi. (a)y(ı)gm(a)si b(e)n (e)rt(i)m, b(i)lge tunyuquq. q(a)g(a)n mu quş(a)y(i)n t(e)d(i)m, s(a)q(ı)nt(ı)m. toruq buuq(a)lı s(e)m(i)z buuq(a)lı ır(a)qda
6) böngs(e)r s(e)m(i)z buuqa toruq buqa t(e)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)q(ı)nt(ı)m. (a)nta kisre t(e)ngri bil(i)g b(e)rtük üç(ü)n öz(ü)m ök q(a)g(a)n qışd(ı)m. bilge tunyuquq buyla b(a)ga t(a)rq(a)n
7) birle ilt(e)r(i)ş q(a)g(a)n bol(u)y(ı)n b(i)r(i)ye t(a)bg(a)ç(ı)g öngre qıt(a)ny(ı)g yır(i)ya og(u)z(u)g ük(ü)ş ök öl(ü)rti. b(i)lg(e)si ç(a)b(ı)şi b(e)n ök (e)rt(i)m. çug(a)y quzin q(a)ra qum(u)g ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z.

Bugünkü Türkçe ile:

1) Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin ülkesinde doğdum. Türk halkı Çin'e tâbi idi.
2) Türk halkı hükümdarını bulmadığından Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu. Hükümdarını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. Tanrı şöyle demiş muhakkak ki: "(Sana) hükümdar verdim;
3) hükümdarını bırakıp (Çin'e) tâbi oldun." (Türk halkı) tâbi olduğu için (Tanrı onları) öldürtmüş muhakkak ki. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı yerinde
4) boy kalmadı. Dağda taşta (*harf.* ormanlarda ve kayalıklarda) kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldu. (Toplananların) iki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi
5) sevk eden liderleri Şad idi (yani "Şad unvanını taşıyordu"). (Bana): "Hükm et!" dedi. Hükm edicisi ben idim (Onu) "Hakan mı yapayım?" dedim, düşündüm. "Zayıf boğalarla semiz boğalar uzakda
6) tepişseler, (insan bunların hangisi) semiz boğa hangisi zayıf boğa diye bilmez, (semizi zayıftan ayırt edemez) imiş" diye, öylece, düşündüm. Ondan sonra Tanrı (bana) akıl-fikir verdiği için (onu) hakan yaptım. Bilge Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan
7) sâyesinde (*harf.* "ile") İlteriş hakan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü. (Onun) danışmanı ve yâveri bizzat ben idim. (O zamanlar) Çuğay'ın kuzey yamaçlarında, Kara-Kum'da oturuyor idik.

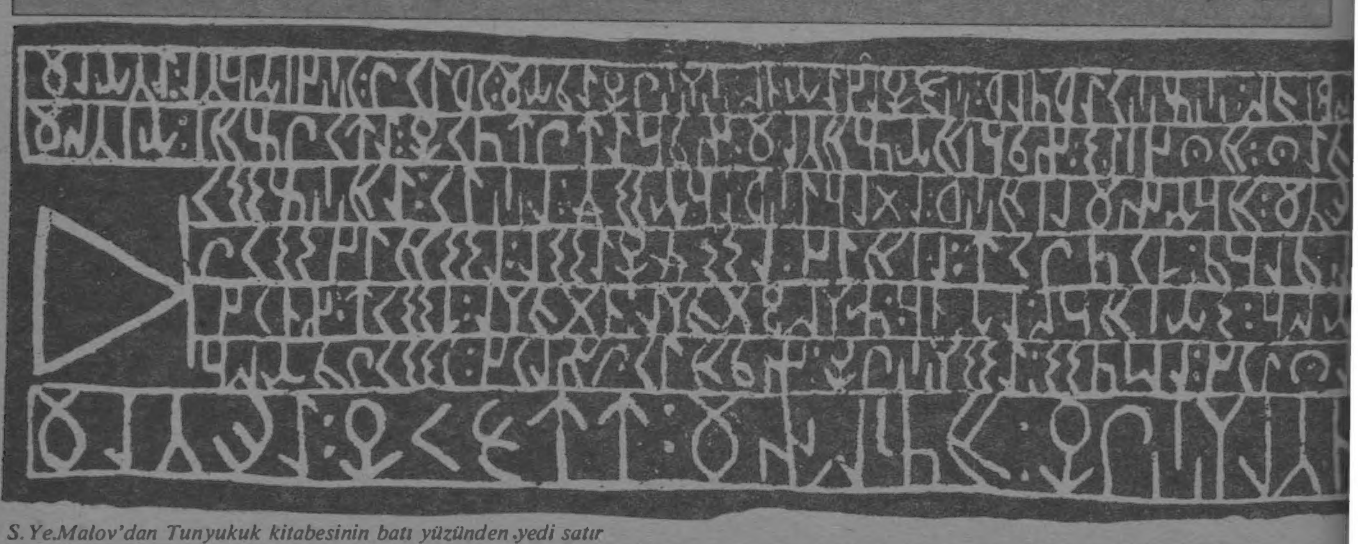

S. Ye. Malov'dan Tunyukuk kitabesinin batı yüzünden yedi satır

INSCRIPTIONS DE L'ORKHON

DÉCHIFFRÉES

PAR

VILH. THOMSEN.

HELSINGFORS.

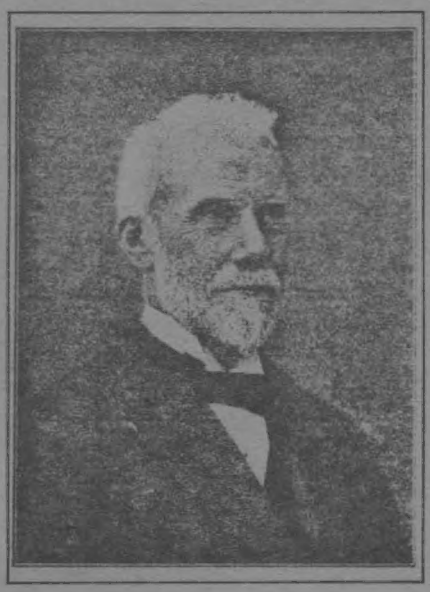

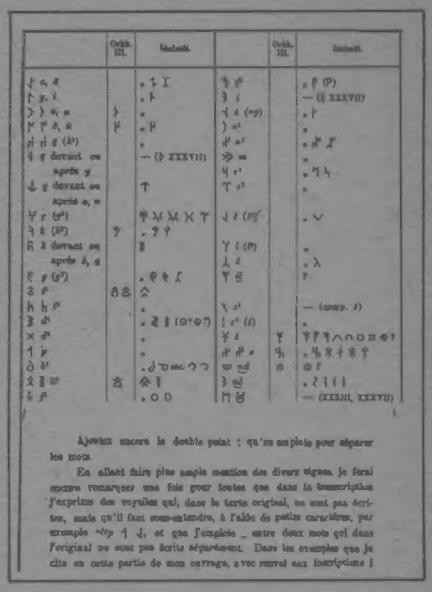

Tek kelime Türkçe bilmediği halde Göktürk alfabesini çözen Danimarkalı dil bilgini Vilhelm Thomsen (1842-1927) (ortada); Thomsen'in Orhun Yazıtlarının Çözümü *(1896) adlı kitabı (solda); Thomsen'in Göktürk alfabesi tablosu (sağda).*

Kitabenin anısına dikilmiş olduğu Türk prensinin adı Çince işaretlerin modern telâffuzlarına göre *K'we-te-kin* şeklinde okunabiliyordu. Bilginler bunun Türkçe *Kök-tigin* olabileceği fikrinde idiler. Bu ada ilâve olarak, Thomsen runik harfli metinde *tengri* "gök, tanrı" kelimesini buldu. Bu iki kelimedeki harfler kitabelerde sık sık geçen *türk* kelimesini okumağa yetiyordu. Bundan sonra runik alfabeyi çözme işi hızlanmış ve Thomsen 25 Kasım 1893'te Göktürk alfabesini tamamiyle deşifre etmişti. Danimarkalı bilgin 15 Aralık 1893'te, Danimarka Bilimler Akademisi'nin toplantısında, keşfini bilim dünyasına duyurdu. Thomsen, eski Türk runik yazısının bütün harflerinin ses değerlerini sonradan hiçbir düzeltmeye ihtiyaç kalmıyacak şekilde bir hamlede çözmeğe muvaffak olmuştu, hem de Türkçe bilmediği halde!

Göktürk Alfabesinin Kökeni

Eski Türk runik yazısı, görüldüğü gibi, ünlü işaretleri bakımından yetersiz, fakat ünsüz ve hece işaretleri bakımından zengin bir alfabedir. Bu yazının kökeni hakkında türlü teoriler ileri sürülmüştür. Otto Donner, daha bu alfabe çözümlenmeden önce, Yenisey kitabelerindeki harflerle eski Küçük Asya alfabelerinden Likya ve Karya alfabelerindeki işaretler arasında benzerlik bulunduğuna dikkati çekmiş ve Yenisey alfabesinin bu alfabelerden çıkmış olabileceğin görüşünü ileri sürmüştü (Otto Donner, *Inscriptions de l'Orkhon,* Helsingfors 1892, s. XLXXX ve devamı). Orhon kitabelerini çözen Thomsen, Donner'in bu görüşünü kabul etmemiş ve eski Türk runik yazısının ya bir İran alfabesi aracılığı ile ya da doğrudan doğruya geç Sâmi (Âramî) alfabesinden çıkmış olması gerektiğini iddia etmiştir, (Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,* Helsingfors 1896, s. 44 ve devamı). Rus bilginlerinden Aristov ile Mallitskiy ise eski Türk runik yazısındaki harflerin eski Türk damgalarından gelişmiş olabileceği görüşünü ileri sürmüşlerdir (Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I,* İstanbul 1958, s. 115). Rus dilcisi Polivanov'a göre ise eski Türk yazısının kökeni Türk damgaları olmakla birlikte bu yazıyı icad edenler Âramî- Soğd ve Pehlevi alfabelerinden de geniş ölçüde etkilenmişlerdi (E. D. Polivanov, "İdeografiçeskiy motiv v formatsii orkhons-

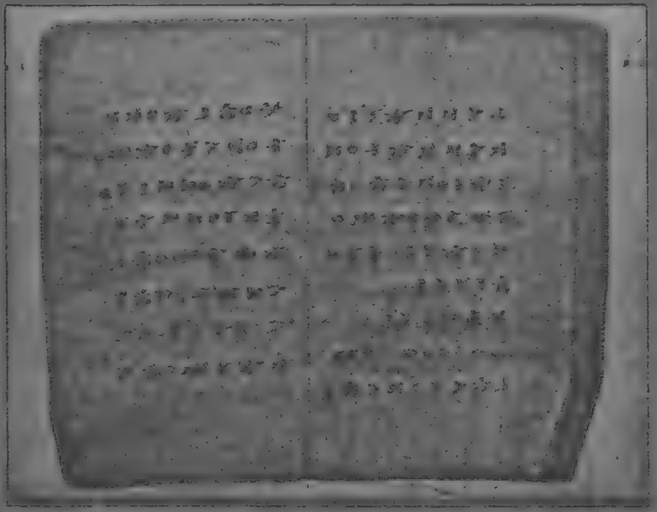

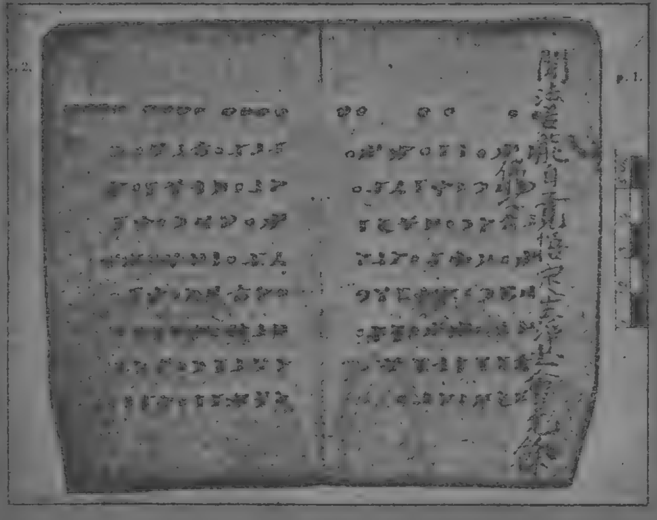

Irk Bitig'in ilk dört sayfası (H. N. Orkun'dan).

Irk Bitig'in ilk dört sayfası:

Yazı çevrimi:

S.1: t(e)n-si m(e)n / y(a)r(ı)n kiçe / (a)ltun örgi/n üze olu/rup(a)n m(e)ngi(e)y ür m(e)n (a)nça bilingl(e)r / (e)dgü ol

S.2: ala (a)t(l)ıg y/ol t(e)ngri m(e)n y(a)rın ki'çe(e)şür m(e)n utru (e)ki / y(a)l(ı)g kisi / oglın sooq'uşmiş kişi

S.3: qorqmiş 'qorqma t/im(i)ş qut b/irg(e)y m(e)n / timiş (a)nça biling / (e)dgü ol / (a)ltun q(a)n(a)t/

S.4: (ı)ş t(a)l(ı)m q(a)r/a quş m(e)n / t(a)n(ı)m tusi / t(a)qı tükem(e)zl(e)n t(a)l/uyda y(a)t(ı)p (a)n t(a)pladu'q(ı)min tu/

Bugünkü Türkçe ile:

S.1: Ten-si'yim (yani, "Göğün oğlu, Çin İmparatoru'yum). Sabah akşam altın taht üzerinde oturup mutlu olurum. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

S.2: Ala atlı Yol Tanrısı'yım. Sabah akşam (atımı) rahvan sürerim. (Yol Tanrısı) karşıda iki ürkek (?) insanoğluna rastlamış. İnsan(lar)

S.3: korkmuş. (Yol Tanrısı) "Korkma(yın)" demiş, "(size) talih vereceğim" demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir. Altın kanat-

S. 4: lı yırtıcı karakuş'um (yani, "kartal'ım"). Vücudum(u)n tüy(ler)i henüz (tamamiyle) bitmemişken denizde (pusuya?) yatarak dilediğimi tutarım, sevdiğimi yerim).

kogo alfavita", *Byulleten Sredne-Aziatskogo Gosud. Universitate,* Taşkent 1925, s. 9). Polivanov, ayrıca, eski Türk runik yazısındaki bazı işaretlerin ideografik kökenli olduğunu da iddia etmiştir. Türk dilcilerinden A. Cevat Emre, daha da ileri giderek, Göktürk yazısının tümü ile ideografik ve Sümer yazısı ile bir ve aynı kökenli olduğu teorisini ileri sürmüştür (Ahmet Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşeği,* İstanbul, 1938). İngiliz Türkologlarından Sir Gerard Clauson ise bu yazının kökeninin Soğd ve Grek alfabeleri olduğunu iddia etmiştir (Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies,* London 1962, s. 78, 79).

Bu teoriler içinde bugün bilim dünyasında en çok taraftar bulanı Thomsen'in "Sâmi köken" teorisidir. Eski Türk runik ile Ârami/İran alfabeleri karşılaştırıldığında, gerçekten 15 harfin gerek biçim gerekse ses değeri bakımından benzer oldukları görülür. Ayrıca, eski Türk runik yazısının sağdan sola yazılması da onun Sâmi kökenli olduğuna kanıt sayılabilir. Ne var ki bütün bunlar eski Türk yazısının kökeni sorununu tamamiyle aydınlatmıyor. Göktürk alfabesindeki ünlü işaretleri ile bir düzine kadar ünsüz işaretinin, *lt, nç* ve *nt* çift ünsüz işaretlerinin ve nihayet hece işaretlerinin kökeni yine de açıklamasız kalmaktadır. Thomsen, alfabedeki hece işaretlerini digraf veya ligatür saymış ve bunların Türk yazısının mucidi tarafından işlek Grek yazısındaki ligatürlerden esinlenerek yaratılmış olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ne var ki bu görüş kabul edilemez. Çünkü alfabedeki çift ünsüz ve hece işaretleri iki harfin birleştirilmesi ile ortaya çıkmışa benzemiyor. Eski Türk yazısındaki çift ünsüz ve hece işaretleri ile bazı tek ünsüz işaretleri ideografik kökenli olabilirler. Nitekim, Sâmi (Ârami) köken teorisinin kurucusu Thomsen bile Göktürk alfabesindeki bazı harflerin (yarımay biçimindeki *ay,* ok biçimindeki *ok* ve çadır biçimindeki *eb* "ev" işaretlerinin) ideografik kökenli olabileceğini ileri sürmekten kendini alamamıştır. Bunlara insan biçimindeki *er* "adam" harfi ile bir tepecikte iki ot biçimindeki *ot* hece işaretini de ekliyebiliriz.

Sâmi köken teorisine karşı ileri sürülebilecek aykırı bir kanıt da alfabedeki ünsüz işaretlerinin kelime başı ve içindeki değerleri ile adlarıdır. Sâmi alfabelerindeki ünsüz işaretleri, bilindiği gibi, ünsüzle başlıyan ve *a, i, u* ünlüleri ile sona eren hece değerindedirler: *ba, bi, bu* vb. gibi. Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretleri ise *a* veya *e* ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece değerindedir: *ab, eb, ad, ed, ak, ek, ar, er* vb. gibi. Kelime başı ve

ÇEŞİTLİ ALFABELERLE TÜRKÇE YAZILAR

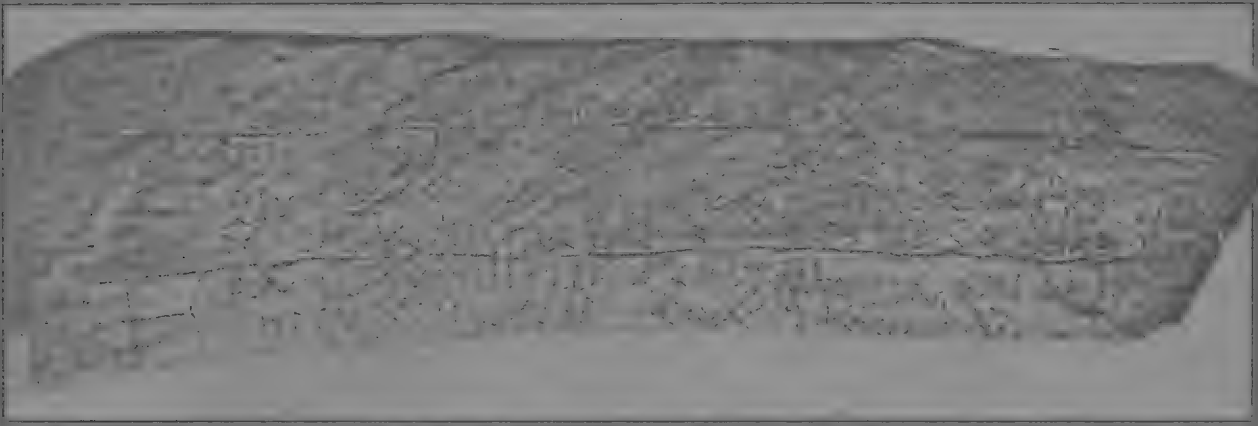

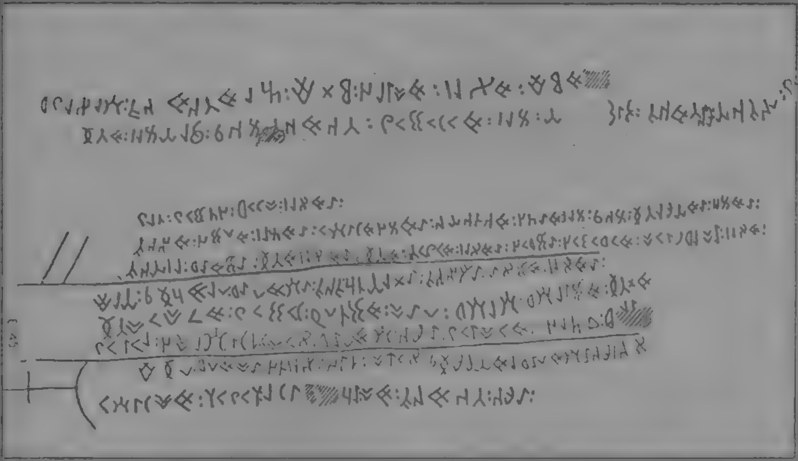

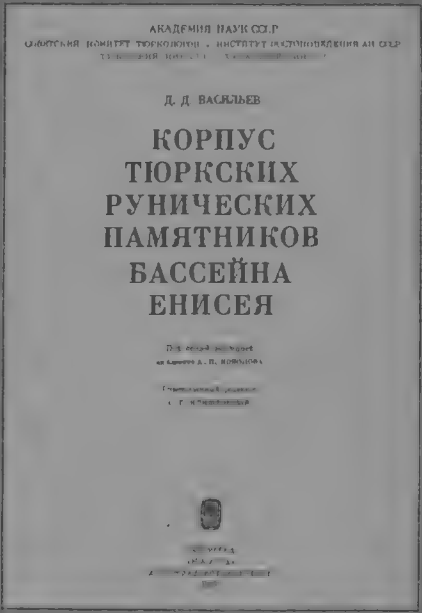

Köjeliğ-Hovu kitabesi (Vasilyev'den) (üstteki iki resim); D. D. Vasilyev'in Korpus tyurkish runiçeskih pamyatnikov basseyna yeniseya (Leningrad 1983) adlı kitabının kapağı (yanda).

Köjeliğ-Hovu kitabesi:

1. ogl(a)n (a)t(ı)m çobuç ın(a)l ... te (e)r(i)m kumul ece
2. beş y(a)ş(ı)mta q(a)ngs(ı)z q(a)l(ı)p toquz y(e)g(i)rmı yaş(ı)mga ögsüz
3. bolup q(a)ng(a)l(a)n(ı)p otuz yaş(ı)mg (a)/ uge boltum qırq yıl
4. el tut(t)um bodun b(a)ş(a)d(ı)m taş y(a)g(ı)g y(a)g(a)d(ı)m el(i)d(i)m
5. bir yetmiş yaş(ı)mga kok t(e)ngride kunte azd(ı)m (e)siz(i)m-e
6. kürşi yımda el(i)m (e)sizim-e yer(i)m subum (e)sizm(i)m-e quyda qunçuyum tul(u)m yıta (e)siz(i)m-e
7. kun(ü)m q(a)d(a)ş(ı)m (e)siz(i)m-e ogl(a)n(ı)m q(ı)z(ı)m-a ürungüm q(a)ram (e)siz yüz elig (e)r(i)m-e (e)siz(ı)m-e
8. bıng bodı(a)q yunt (e)siz(i)m-e
9. el(i)m (e)siz (e)rinç yüz kumul bodunum (e)siz (e)r/inç küm(ü)l(ü)ng (e)r ukuş boltı
10. y(a)b(ı)z ıg kumul(u)min b(e)dük qılt(ı)m (e)siz(ı)m bokm/edim/

Çevirisi:

1. Çocukluk adım Çobuç İnal... (erlik) adım Kümül Öge.
2. Beş yaşımda babasız kalıp on dokuz yaşımda öksüz
3. olup, çok çalışıp otuz yaşımda Öge oldum. Kırk yıl
4. hükûm sürdüm, halka liderlik ettim. Dış düşmanlarla savaştım, çarpıştım.
5. Altmış bir yaşımda mavi gökten ve güneşten ayrıldım. Yazık!
6. Yanımda-yöremde ve ileri karakollarda olan halkım, heyhat! Yurdum (*harf.* topraklarım ve sularım) heyhat! Haremdeki prenseslerim, dullarım heyhat, yazık!
7. Hısımım, akrabalarım, heyhat! Oğullarım ve kızlarım, akım karam heyhat! Yüz elli erim, heyhat!
8. Bin yetişkin at(ım), heyhat!
9. Halkım, heyhat! Yazık! Yüz Kümül halkım, heyhat, yazık! Kumül'ün. adamlar(ı)n çok oldu.
10. Kötü ve perişan Kumul'ümü yüceltttim (*harf.* büyük yaptım) Heyhat! (Hayata ve sizlere) doymadım.

...ndeki *a* ve *e* ünlülerinin yazılmaması bu ...üzdendir. "Ayak" anlamındaki *adak* kelimesi *ad* ve *ak* işaretlerinin bir araya getirilmesiyle, "adamlar" anlamındaki *eren* kelimesi de *er* ve *en* harfleri ile yazılır: *adak, er-en*. Sadece ünsüzle başlıyan kelimelerde ve *a/e* dışındaki ünlülerin yanında bu işaretler tek ünsüz değerindedir. Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretlerinin adlarının

ab, eb, ad, ed biçiminde olduğunu Turfan'da bulunan ve Le Coq tarafından yayımlanan bir yazma parçasından da öğreniyoruz. Burada 19 Göktürk harfinin karşılıkları Manihey yazısı ile *up, an, iç, ad, az, eng, end, elt* vb. olarak verilmiştir.

Şurası muhakkak ki Türkler kendi alfabelerini yaratırken Sâmi (Ârami) alfabesini model olarak almış olsalar bile buna birçok işaret ilâve etmişler ve harf adlarını *ak, ek, al, el, at, et* tarzında basitleştirmişlerdir.

Göktürk Yazılı Kitabeler ve Metinler

Eski Türk runik yazısının ne zaman düzenlendiği ve hangi tarihten itibaren kullanılmağa başlandığı kesin olarak bilinmiyor. Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkışları, bilindiği gibi, 6. yüzyıl ortalarına rastlar. 552'de kurulan I. Göktürk Kağanlığı döneminde Türkçenin resmî yazışma dili olarak kullanılmış olduğu şüphelidir. Son yıllarda Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde bulunan ve Göktürklerden kalma en eski kitabe olduğu sanılan Bugut kitabesi (dikiliş tarihi: 581) Soğd alfabesiyle, Soğdca yazılmıştır. Ancak bu I. sülâle zamanında Türklerin resmî yazışma dili olarak sadece Soğdcayı kullanmış oldukları anlamına gelmez. Türkler, bu dönemde, başka ülkelerle olan yazışmalarında kendi dillerini ve kendi alfabelerini de kullanmış olabilirler. Bizans kaynakları Batı Göktürk *Yabgu*'sunun Bizans'a gönderdiği elçilik heyetinin (568 ile 576 arası) İmparatora "İskit harfleri" ile yazılmış bir belge getirmiş olduğunu kaydederler. Bizans kaynaklarının dili ve içeriği hakkında bilgi vermedikleri bu belgenin Göktürk harfleri ile yazılmış Türkçe bir mektup olması kuvvetle muhtemeldir. Bu doğru ise, eski Türk runik yazısının 6. yüzyılın ikinci yarısı başlarından veya ortalarından itibaren kullanılmağa başlandığını söyleyebiliriz.

Göktürk yazılı pek çok kitabe ile bir grup yazma eser günümüze kadar gelmiştir. Bunlar şöylece tasnif edilebilir: 1. Orhon (Göktürk) kitabeleri, 2. Uygur kitabeleri, 3. Yenisey kitabeleri, 4. Hoytu-Tamir kitabeleri, 5. Talas kitabeleri, 6. Doğu Türkistan yazmaları.

1. *Orhon (Göktürk) kitabeleri:* II. Göktürk Kağanlığı döneminden (682- 745) kalma bu kitabelerin en önemlileri şunlardır: Kül Tigin (1 Ağustos 732), Bilge Kağan (735), Tunyukuk (720 ile 725 arası), Küli Çor veya İhe-Hüşötü kitabesi (719 ile 723 arası), Ongin veya Işbara Tarkan kitabesi (732 ile 735 arası).

2. *Uygur kitabeleri:* Moğolistan'daki Uygur hâkimiyeti döneminden (745- 840) kalma Uygur kitabeleri şunlardır: Şine-Usu veya Bayan Çor kitabesi (759- 760), Taryat veya Terhin kitabesi (753), Karabalgasun kitabesi (808-821 arası), Suci kitabesi (820-840? arası). Bunlara yeni bulunan ve Moğolistan dışında henüz yayımlanmamış olan Tes (Tez) kitabesi (750?) ile 2. Karabalgasun kitabesini de (825-840 arası) katabiliriz.

3. *Yenisey kitabeleri:* Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca S.S.C.B.'nin Hakas Otonom Bölgesinde bulunan iriliufaklı mezar kitabelerinin Moğolistan'daki Göktürk Kağanlığının yıkılmasından sonra buralara hâkim olan bazı Göktürk liderleri tarafından diktirilmiş olduğu sanılmaktadır. Hiçbirinde tarih yoktur. Bu kitabelerin bazıları acemi ellerce yazılmış olduğundan okunmaları zordur.

Tuva Otonom Bölgesinde bulunmuş olan Yenisey kitabelerinin de Kırgızlara ait olduğu ve 9.- 10. yüzyıllardan kaldığı sanılmaktadır.

4. *Hoytu-Tamir kitabeleri:* Moğolistan'da Hoytu-Tamir mevkiinde kayalar üzerine yazılmış 10 kadar kitabe vardır. Bu kitabelerde geçen Tarduş *Kül Çor, Türgiş* gibi adlarla *Beş Balıkka barır biz* "Beşbalık'a gidiyoruz" gibi cümlelerden bunların Göktürklerin Beşbalık seferi sırasında (713-714) yazılmış oldukları sonucuna varılabilir.

5. *Talas kitabeleri:* Kırgızistan'da Talas ırmağı kıyılarında bulunan beş kitabe gerek satırlarının düzeni gerekse harflerinin değişik biçimleri bakımından ilginçtir. Bu kitabelerde kalın *k (q)*, kalın *g, m ve ş* harflerinin biçimleri çok değişiktir.

Talas vadisinde bulunan kitabelerin en ilginci bir ağaç çubuk üzerine yazılmış olanıdır. Bir sondaj kuyusu duvarında bulunan bu çubuk parçasının dört yüzünde Göktürk harflerine benzer bir alfabe ile yazılmış kısa bir metin vardır. Çok iyi çekilmiş bir fotoğrafı da elde olan bu kitabeyi Malov ve Orkun okumak istemişlerse de başarılı olamamışlardır. Metnin kısa ve fragman halinde olması okumayı güçleştirmektedir.

6. *Doğu Türkistan yazmaları:* Doğu Türkistan'ın türlü yörelerinde (Tun-huang, Miran, Toyok vb). bulunmuş olan Göktürk alfabesi ile yazılmış elyazması eserlerin en hacimlisi ve en önemlisi *Irk Bitig* (Fal Kitabı) adını taşıyan eserdir. Bu elyazması küçük boyda (8×13,5 cm) 104 sayfalık bir fal kitabıdır. Eseri yayımlayan Thomsen bunun 9. yüzyıla ait olduğu görüşündedir: "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1912, s. 181-227.

Dİ KEN Lİ TEL
MANUEL SCORZA

"Sefalet ve gizem, baş kaldırma ve düş, işte bu eşsiz kitabın üzerinde geliştiği iki plân. Görüntülerle dolu, güçlenmiş olarak kapıyor insan Dikenli Tel'i. Sonuçta, kendi kendimi tekrarlamaktan başka yapacak şey kalmıyor bana. Uzun süreden beri benzerine rastlamadığım büyüklükte bir kitap."

Max-Pol Fouchet
Europe-1
Radyosundaki
19/2/1975 tarihli
konuşmasından

İLETİŞİM YAYINLARI | ROMAN

II. Mehmed Dönemi Sikkeleri

CÜNEYT ÖLÇER

854 Hicrî yılının son günlerinde Sultan II. Murad'ın ölümü üzerine, Çelebi Mehmed'in vefatında olduğu gibi, olay iki hafta kadar gizlenildikten ve Manisa'da bulunan veliahta haber gönderildikten sonra süratle Edirne'ye gelen II. Mehmed, 855 yılının Muharrem ayının 8'inde büyük merasimle Osmanlı tahtına geçmiştir.

Geçen yazımızda da kısacadeğindiğimiz gibi 848 Hicrî yılında sekiz aylık bir hükümdarlığı olan ve bu kısa dönemde 848 tarihli akçelerini Edirne (1), Bursa (2), Ayasluk (3), Amasya (4) ve Serez (5) de, (848 tarihli akçelerde, II. Murad'ın 834 tarihli para darpettirdiği şehirlerden Nevar darp yerli akçeye rastlanılmamaktadır. Zira II. Murad'ın yaptığı Szegedin anlaşması gereğince Nevar [Novaberdà] Sırplara iade edilmiştir[1]) bastıran II. Mehmed'in bu paraları bir takım olaylara sebep olmuştur.

Bu olaylara geçmeden önce II. Mehmed'in 1.ci culusu ile ilgili bir nümismatik yayın[2] dolayısı ile, tarihçilerimizin[3] üzerinde durdukları 847 tarihli Bursa darplı bir mangırdan kısaca söz etmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi II.Mehmed'e ait 848 tarihli akçe ve mangırlarda tarihin yazılışı (1, 2, 3, 4, 5'deki) gibidir. Bahis konusu yayına esas olan mangırın sol tarafı siliktir ve sağ tarafında 8 rakkamının olmasının gerektiği yerde 7 rakkamı görülmekte ve paranın diğer kısımlarında da "Mehmed bin Murad Han" ibaresi net olarak okunabilmektedir. Bu görülen 7 rakkamına dayanılarak 847 tarihli olduğu ifade edilmiştir. Halbuki elimize geçen bu mangırın eşi bir mangırda açıkça görüldüğü üzere, tarih çizimdeki (6) gibidir. İsmi "Mehmed bin Murad Han" olarak okuduktan sonra mangırı baş aşağı çevirdiğimizde gene 848 tarihi ile karşılaşmaktayız. Bunu II. Mehmed'in kısa süren birinci sultanlığı sona ererken Bursa'da bir sikke hattatının kalıba tarihi kasden baş aşağı kazıması ile 11. Murad'ın tekrar Osmanlı tahtına dönüşünden sevincini belirttiği şeklinde yorumlayabiliriz.

Yukarda bahis konusu olaylara gelince: II. Murad'ın 825 ve 834 tarihli akçeleri 5 ¾ kırat ağırlığında oldukları halde, II. Mehmed'in 848 tarihli akçeleri devlet hazinesine fazla gelir getirmek gerekçesi ile 5 ¼ kırat ağırlığında kestirilmişti.

13 yaşındaki II. Mehmed'in tahta geçer geçmez akçelerin ağırlıklarını % 10 azaltmasının kendi fikri olduğuna inanmak biraz güç görünmektedir. Bunu sultanlığına karşı olan devlet büyüklerinin, muhtemelen Vezirazam Çandarlı Halil Paşanın bir taktiği olarak değerlendirmek daha gerçekçi bir düşünce tarzı olmalıdır.

Nitekim, bu olay askerler arasında hoşnutsuzluk doğurmuş, bir takım iç kargaşalıkların çıkmasına sebep olmuştu. O günlerde Edirne' de çarşı içinde büyük bir yangın çıkmış, çarşı ile bedesten tamamen yanmıştı. Ayrıca ülkenin asayişine memur olan Hadım Şahap Paşanın konağı basılmış ve paşa güçlükle kaçarak padişah sarayına sığınmıştı.

İsyan eden ulufeli askerler, ki Çandarlı Halil Paşaya bağlı idiler (Yeniçeri Ağası Kurtçu Doğan, Halil Paşanın adamı idi[4]), Buçuktepe denilen yerde toplanarak ulufelerine zam yapılmasını istemişlerdi. Bunun üzerine o güne kadar 3 akçe olan gündelikleri 3.5 akçeye çıkarılarak hadise önlenebilmişti.

Bu olayda evvelce 5 ¾ kıratlık akçelerden 3'er adet yani günde 17.250 kırat gümüş ödeme yapılan askerlere böylelikle 17.375 kırat gümüş ödeme yapılarak satın alma güçlerinin aynen korunması, dikkatle izlenilmesi gereken ekonomik bir vakıadır.

Bu olaydan kısa bir süre sonra, II. Murad' ın Edirne'de tekrar Osmanlı tahtına geçmesi ve genç II. Mehmed'in Manisa'da yaşamağa mecbur edilmesi yıllarında basılmış önemli bir bakır mangır vardır.[5](6a)

Bu mangırın ön yüzünde "Mehmed ibni Mu-

[1] Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, TTK Ankara 1954, s.95, dipnot 116: "Novaberda (NEvar) gümüş madenlerinin Sırp Despotuna terk edilmesi bu devrin daimi olan gümüş darlığına..."

[2] Halil Ethem, *Meskûkatı Osmaniye*, 1918, No. 246.

[3] Halil İnalcık, *aynı eser*, s. 63

[4] Halil İnalcık, *aynı eser*, s.101, 2. paragraf ve dipnot 144.

[5] Halil Ethem, *aynı eser*, No.336. 852 tarihli ve Ayasluk darp yeri olan bu mangır, yazar tarafından tarih uygun düşmüyor gerekçesi ile 856 yerine yanlışlıkla 852 yazılmıştır şeklinde açıklanmıştır. Fatih devri üzerine çok değerli bir eser yazarı Babinger ilk defa, bunun 852 tarihli olduğunu ve II. Mehmed'in Manisa'da bulunduğu yıllarda darp edildiği tezini savunmuştur.

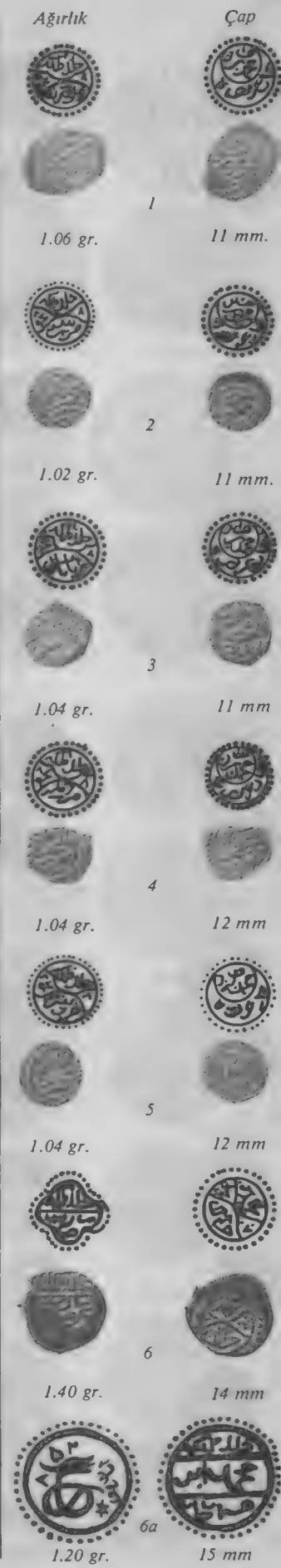

	Ağırlık	Çap
7	1.06 gr.	11 mm
8	1.04 gr.	11 mm
9	1.03 gr.	11 mm
10	1.03 gr.	12 mm
11	1.02 gr.	11 mm
12	0.82 gr.	11 mm
13	0.85 gr.	11 mm
14	0.86 gr.	11 mm
15	0.87 gr.	11 mm
16	0.87 gr.	11 mm
17	0.86 gr.	11 mm
18	0.88 gr.	11 mm
19	1.00 gr.	10 mm
20	0.80 gr.	11 mm

rad" arka yüzünde de bir ejder tasviri çevresinde "Ayasluk 852" ibaresi yer almaktadır. Bu para ile II. Mehmed, 852 yılında evvelce kısa bir süre padişahlık yaptığı için para darp etme hakkının olduğunu bir nevi savunmaktadır. Ancak geçen yazımızda belirttiğimiz gibi, II. Mehmed'in gururunu kırmamak için 848 tarihli akçeleri aynen kullanan II.Murad, oğluna bir ikaz mesajı göndererek 853 tarihli ve Ayasluk'un hemen yakınındaki Tire'de bastırdığı mangırı ile[6] padişahın kendisi olduğunu hatırlatmıştır.

II. Mehmed babasının ölümü üzerine ikinci defa ve kesin olarak Osmanlı tahtına geçince bu kere gene aynı 5 ¼ kırat ağırlığında ve 855 tarihli akçelerini darp ettirmiştir. Edirne (7), Bursa (8), Ayasluk (9), Amasya (10), Serez (11), Nevar[7].

II. Mehmed bu yeni akçelerini kestirerek, babasına ait akçeleri tedavülden kaldırmıştır. Akçelerin eskisi gibi 90 ayar olmasına karşı ağırlıkların azaltılması ve eski 10 akçeden yeni 11 akçe darp edilmesi tabiatı ile hazinenin faidesine olmuştur. Bu tarihden sonra II. Mehmed, her on senede bir bu değişikliği yaparak, hazineye bir evveline nazaran % 10 bir fazla gelir sağlamışsa da Sultan Orhan'dan, Sultan II. Mehmed'e kadar takriben 130 sene sabit değerde olan akçe bu suretle değer kaybetmeğe başlamıştır. Her halde enflasyon bu günlerde başlayacak, Kostantiniye'nin işgali ve Osmanlı Devletinin, İmparatorluğa dönüşmesi ile daha da hız kazanacaktır.

II. Mehmed, 855 Hicrî-1451 Miladî yılında tahta geçtikten sonra derhal gayesi olan Kostantiniye'nin işgali için çalışmalarına başlamıştır.

İki sene içinde hazırlıklarını tamamlayarak ve Kostantiniye'yi işgal ederek, bin yıllık Bizans İmparatorluğuna son verdiren II. Mehmed'in sadece paraları bahis konumuz olduğundan bu önemli olayın üzerinde duramıyoruz.

Ancak zihinlerdeki çok önemli bir soru bu güne kadar çözülmüş değildir. Sırasında bir kentin, hatta bazan ufak bir kasabanın işgalini bile para bastırarak kutlayan Osmanlı ananesi yanında, Kostantiniye'nin 857 yılında işgal edilmesi onuruna ayrı bir para basılmamasının sebebini açıklamak kabil değildir.

Böyle bir paranın bu güne kadar ele geçmemesinin, veya var olmamasının sebebi; belki de on yılda bir para darp etme kaidesini kuran II. Mehmed'in kendi nizamını bozmamak için verdiği kararın sonucudur.

On yıl sonra 865 Hicrî yılında ağırlıkları gene % 10 eksilen 4 ¾ kıratlık akçeler, değişik kalıp ile Kostantaniye (12), Edirne (13), Bursa (14), Ayasluk (15), Amasya (16), Serez (17) ve Nevar (18) da basıldı.

Bilindiği gibi Anadolu'daki Beyliklerin önemli bir bölümü, 792-804 Hicrî yılları arasında Yıldırım Bayezıd döneminde Osmanlı idaresi altına girmiş ve Timur'un Anadolu'ya gelerek Osmanlıları Ankara Savaşı ile mağlup

[6] *Tarih ve Toplum*, sayı 4, "Paralarla Tarih II", no.40.

[7] Halil Ethem, *aynı eser*, no. 431.

etmesi üzerine de eski durum tekrar teessüs ederek sürgündeki Beyler, Beyliklerinin başına dönmüşlerdi.

Çelebi Mehmed ve akıllı bir siyaset takip eden II. Murad dönemlerinde de, sırası ile Saruhanoğulları, Menteşeoğulları, Aydınoğulları ve son olarak da Germiyanoğulları beylikleri tekrar Osmanlı hakimiyetine girmişlerdi.

Ancak İsfendiyaroğulları Kastamonu, Sinop ve Samsun yöresinde, ve Karamanoğulları da Konya ve Karaman havalisinde beyliklerini yaşatmaktaydılar. Gerçi geleneksel Osmanlı siyaseti icabı bu beylik saraylarında da nüfuzlu elçi olarak Hanım Sultanlar bulunmakta idi. İsfendiyaroğlu İbrahim Beyin ve Karamanoğlu İbrahim Beyin eşleri Sultan II. Murad'ın kız kardeşleri, dolayısı ile II. Mehmed'in halaları idiler. Ama bu elçilerin, beyliklerin belirli bir süre için yaşadıkları yıllardaki görevlerinin de artık sonu gelmişti.

II. Mehmed Trabzon seferine İsfendiyaroğulları toprakları üzerinden başladı: "Çün sene hamsin ve sittine ve semani mie (865) baharı hazine i kudretten hil'at ı bahar ile mütezeyyen oldu, gaza-yı memleketi Trabzon adına gemiler denizden aşturdu. ve İsfendiyar oğlu İsmail Beğe —ki melik i mülk i İsfendiyar idi— hükm i kaza mıuzi gönderildi ki, bi inayetullah Trabzon gazasına niyet ittüm. Gemilerim Sinob'a vardığı gibi liman veresin ve akçalar ile ne hacetleri var ise kayurasın" diye mektubunu gönderen II. Mehmed: "..... Ve kendi, padişahı muzaffer, asker i zafer-rehber ile Anatoli yakasına geçip berden menzil be-menzil yüridi..... Vakta ki kal'a-i Kastamonıya ki kadim tahtı İsfendiyarilerdür- saye i devlet ile şeref-pezir oldu ve bir miktar asker burada bırakılarak Sinob muhasarasına doğru..." yola çıkıldı.

Bu olay da 865 tarihli Kastamonu (19) parası ile [8] Osmanlı paraları tarihinde yerini buldu.

875 Hicrî yılında bir on yıl daha geçmiş oluyordu, bu tarihte 865 yılı akçelerine nazaran gene % 10 ağırlık noksanı ile 4 ¼ kırat ağırlığında ve gene değişik bir kalıp ile akçeler darb edildi. Kostantiniye (20), Edirne (21), Bursa (22), Amasya (23), Serez (24), Nevar (25), Ayasluk (26) evvelce darp edilen paralar ile bildiğimiz beldelere yeni işgal edilen, ve artık Karamanoğullarının da tarih sahnesinden silindiğini belgeleyen Konya (27) akçeleri ilave oldu.

875 senesinde Osmanlı para tarihi ile ilgili çok önemli başka bir olay da vuk'u buldu.

İlk defa olarak Kostantiniye (28) ve Nevar (29) da *on akçe*'lik gümüş paralar darp edildi. 2 Dirhem 12 kırat ağırlığındaki bu paraların bir yüzünde "Mehmed bin Murad Han Hullide Saltanata duri be fi Kostantiniye (Nevar) sene 875" yazarken, öbür yüzünde de 19 uncu yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı madeni paralarında yer alacak ve Osmanlı padişahlarının kullanmakla gurur duydukları "Sultan ül berreyn ve hakanı bahreyn Sultan bin Sultan" ibaresi ilk olarak yer alıyordu. Artık Osmanlı toplumu kat'i bir imparatorluğa dönüşmüştü ve baş-

[8] Türk Nümismatik Derneği Yayınları 1978, *Bülten* 3, Cüneyt Ölçer, "Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu akçesi".

328

Ağırlık		Çap
	33	
0.76 gr.		11 mm
	34	
0.72 gr.		11 mm
	35	
0.72 gr.		11 mm
	36	
0.72 gr.		11 mm
	37	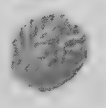
0.71 gr.		11 mm
	38	
0.72 gr.		11 mm
	39	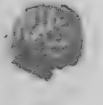
0.72 gr.		11 mm

Ağırlık		Çap
	40	
0.72 gr.		11 mm
Kostantiniye		
	41	
3.20 gr.		14 mm
	42	
3.10 gr.		15 mm
	43	
2.70 gr.		14 mm
	44	
1.15 gr.		14 mm
Edirne		
	45	
1.30 gr.		14 mm
	46	
2.10 gr.		14 mm
	47	
1.20 gr.		14 mm

larında da "İki karanın Sultanı (Asya ve Avrupa toprakları), iki denizin hakanı (Karadeniz ve Akdeniz), Sultan oğlu Sultan Mehmed bin Murad Han" bulunuyordu.

On akçelikler tabiatı ile, akçenin artık o günlerin şartlarına yeter gelemediği için darp edilmişti.

Bizans'ın yerini kesin olarak alan Osmanlı İmparatorluğu büyük bir zenginliğe kavuşmanın yanında ekonomik şartlar da bu büyük para birimlerini gerektiriyordu.

Bu yıllarda para ve mal ilişkilerine ışık tutmak için bazı yiyecek maddelerinin satın alma değerlerini belirtmek her halde faydalı olacaktır:

Sade yağın okkası (1 okka: 1.282 gram) sekiz akçe, zeytin yağının okkası altı akçe, Eflak tuzunun okkası iki akçe, yumurtanın iki yüz tanesi 23 akçe, limonun bin tanesi 70 akçe iken, 875 Hicrî [1473 M.] yılında Fatih Sultan Mehmed'in sarayında günde 10 akçelik balık, 4 akçelik istiridye, 3 akçelik karides yenmesi adet iken sarayda oturan ve iaşe edilen kadın erkek görevli ve görevsiz kimselerin toplamı 726 kişi idi. Sarayın bir aylık masrafı iki bin yüz altmış düka altını tutuyordu. Buna icabında vezirler ve ileri gelen devlet büyükleri ile sefirler ve maiyetlerine verilen ziyafetler, Ramazan ayında verilen iftarlar ve muhtaç civar ahalisine dağıtılan yemeklerin masrafları da eklenirse yıllık saray harcı 216.000 akçe ve matbaı amire harcı 135.300 akçe tutuyordu.[9-10]

875 Hicrî yılında on akçeliklerin darbından yedi yıl sonra 882 yılında da ilk Osmanlı altını darp edildi (30). Bu altın paranın bir yüzünde "Sultan Mehmed bin Murad Han, azze nasara, duri be fi Kostantaniye 882" ibaresi yer alırken, diğer yüzünde "Darib ün nadri sahibül izzi vel nadr fil berreyn vel bahr" yazıları bulunuyordu.

Altın para kesmek bilindiği gibi bir devletin kudret ve satvetinin artışına delalet etmektedir. Arapça altına *nadr* denildiğine göre "darb ün nadr" altın para kestiren mânâsına gelmektedir. Böylece altın para kesmek "karaların Sultanı, denizlerin Hakanı" ibaresi gibi hükümdara ait bir sıfat olmaktadır. Bu suretle bu altın para ile Fatih Sultan Mehmed gerek kendi ve gerekse devletin kudretini ispatlamakta ve dünyaya ilan etmektedir.

İlk Osmanlı altınlarının 100 adedi 110 dirhem ağırlığında olmakla beher altın 1 dirhem, 1 kırat, ve 2 habbe ağırlığında (takriben beher altın 3.5 gram) olmakta ve o yıllara kadar Osmanlı ülkelerinde tedavül etmekte olan Venedik Düka altınlarına tamamen eş değer bulunmakta idi.

Altının gümüş akçe ile olan karşılaştırılmasında ise; 820 yıllarında Çelebi Sultan Mehmed'in kardeşi Mustafa Çelebi'yi muhafaza altında tutması için Bizans İmparatoruna ödediği para yabancılara göre 30.000 düka ve yerli kaynaklara göre 300.000 akçe ve Fatih Sul-

[9] 1 dirhem 3.200 gr., 16 kırat 1 dirhemdir. Buna göre 875 Hicrî yılındaki bir akçe (ki 0.900 gram ağırlığında)nin bugünki değeri takriben 75 TL.dır.

[10] İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *Fatih'in Sikke ve Madalyaları*, İstanbul 1946.

tan Mehmed zamanında Sırp Kralının Osmanlılara ödediği vergi, yabancı kaynaklara göre yılda 30.000 düka ve Osmanlı tarihlerine göre yılda 300.000 akçe olarak belirtildiğine göre, 1 altının 10 akçeye eşit olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda da 40 yıl süresinde bu oranın değişmediğini göstermektedir.

Aynı altınların 883 yılında (31) ve 885 yılında da (32) basıldığı bilinmektedir.

885 Hicrî yılında diğer bir on yıl daha geçmiş olduğundan gene yarım kırat eksiltilmiş 3 ¼ kırat ağırlığında ki yeni tarz bir kalıp ile hazırlanmış akçeler Kostantiniye (33), Edirne (34), Amasya (35), Serez (36) ve Üsküb (37) şehirlerinde darp edildi.

Fatih Sultan Mehmed'in adına son olarak, on yıllık aralıklı para basma disiplinine aykırı olarak, aynen 885 yılı akçeleri ağırlığında ve tipinde 886 tarihli Kostantaniye (38), Edirne[11], Bursa[12], Nevar (39) ve Üsküb (40) akçelerinde rastlamaktayız.

886 yılında, Rodos'a veya İtalya'ya yapılması muhtemel bir sefer için Gebze'de iken vefat eden II. Mehmed adına darp edilen bu son akçelerin, ölümü üzerine oğlu II. Bayezıd tarafından saltanatta fasıla olmadığını göstermek gayesi ile babası adına darp edilmiş paralar olduğunu düşünmek, 10 yıllık fasılalarla para basmağa bilhassa dikkat eden, ve bu prensipten Kostantiniye'nin fethinden bile vaz geçmeyen bir büyük Osmanlı Padişahı için, herhalde çok yanlış bir mütalaa olmasa gerektir.

II. Mehmed dönemi bakır paralarına da bir göz atacak olursak, bunlarda II. Murad devrinde başlayan Nakışlı Mangırlar dizisine çok katkılar yapan nakışlı paraların bol miktarda darp edildiği görülmektedir.

Bu dönemde, Tursun Bey tarihinden[13] "Bir kişinin sekizi bir mangırın birisi ile dolmuş kayıkları ile boğazı geçtiği" belirtildiğinden sekiz mangırın bir akçe olduğunu anladığımız gibi, bu ağır mangırların 1/3'i değerinde küçük mangırların da olduğunu ve bunların 24'ünün bir akçeye tekabül ettiğini gerek yabancı yayınlardan ve gerekse elimize geçen bu dönem mangırların değişik ağırlıklarından anlamaktayız.

Değişik şehirlerde darp edilen muhtelif nakışlı mangırlardan bir kısmının çizimleri yazımıza eklenmiştir (No. 41-67)[14]

Bu suretle Yıldırım Bayezıd'ın öldüğü 805 yılından, Fatih Sultan Mehmed'in ölüm yılı olan 886 yılına kadarki dönemin sikkeleri üç dizilik bir yazı serisinde sunulmuş olmaktadır.

Osmanlı tarihinin bu buhranlı yıllarının aydınlatılmasında sikkelerin oynadığı anahtar rolü, okuyuculara iletmekten bahtiyarlık duymaktayım●

---

[11] Halil Ethem, *aynı eser*, no. 289.

[12] Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, 1968, no.89 notu.

[13] Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara 1958, s.27.

[14] Halil Ethem, *aynı eser*, 41 (267), 42 (269), 43 (273), 44 (276), 45 (291), 46 (294), 47 (301), 48 (303), 49 (318), 50 (323), 51 (325), 52 (327), 53 (347), 54 (353), 55 (358), 56 (377), 57 (388), 58 (390), 59 (395), 60 (399), 61 (405), 62 (406), 63 (411), 64 (416), 65 (428), 66 (440), 67 (445).

	Ağırlık	Çap
48	1.50 gr.	14 mm
Amasya		
49	1.50 gr.	13 mm
50	2.20 gr.	14 mm
Enguriye		
51	1.40 gr.	13 mm
52	0.80 gr.	14 mm
53	1.80 gr.	14 mm
54	2.80 gr.	15 mm
55	1.20 gr.	14 mm
56	2.10 gr.	15 mm
Bursa		
57	0.60 gr.	12 mm

	Ağırlık	Çap
Diyar-ı Aydın Tire		
58	2.90 gr.	17 mm
Tire		
59	2.80 gr.	17 mm
60	2.80 gr.	19 mm
61	2.20 gr.	13 mm
62	1.50 gr.	13 mm
63	0.80 gr.	13 mm
64	2.50 gr.	17 mm
Karahisar		
65	1.30 gr.	14 mm
Darp yeri olmayan		
66	2.80 gr.	16 mm
67	2.90 gr.	16 mm

Röportaj: CEMİL KOÇAK

Türkiye'de Bir Alman Subayı

Sayın Rohde, babanız Türkiye'de uzun süre kalmış. Bize lütfen kendisinden söz eder misiniz? Babanız kimdir ve Türkiye'ye niçin gelmiştir?

— Babam, teğmen ve bölük komutanı olarak Prusya ordusundaydı; bir süre sonra bu görev artık onu tatmin etmemeye başladı. Savaş olmadığı zamanlar işi, bir kışla avlusunda "sağa dön, sola dön, yatkalk" talimi yaptırmaktan ibaretti, bu da artık ona sıkıcı geliyordu. Kaldı ki babam, sadece asker olmakla kalmayıp, dünyaya açılmak istiyordu. İşte bu yüzden, 1908 yılında, İstanbul'daki Osmanlı İmparatorluğu Savunma Bakanlığı ile ilişkiye geçti ve genç bir Alman subayı olarak Türk ordusunun hizmetine girmeyi talep etti. Türk Savunma Bakanlığı, birtakım müzakerelerden sonra, babamı işe alabileceğini bildirdi. Böylece babam 1909 yılında Hayfa'ya geldi ve orada -Prusya ordusunda sadece teğmen olmasına rağmen- yüzbaşı ve bölük komutanı olarak Türk hizmetine girdi.

Babam, 1909 ile 1913 yılları arasında muvazzaf bir Türk subayı olarak Türkiye'de bulunmuştur. Önce Hayfa'da görev alan babam, burada hem Türk askerlerini eğitmiş, hem de bir Türk kıta subayı olarak normal görevlerini yerine getirmiştir. Türk dilini hızla ve yoğun bir şekilde öğrenerek, 8-9 ay içinde Türkçe'ye tamamen hâkim hale gelmiştir; zaten bu, bir Türk bölük komutanı olarak görevini yerine getirebilmesi için gerekliydi. Babam Hayfa'da bulunduğu süre boyunca sık sık hafta sonlarında ve tatil zamanlarında Filistin'e ve -o zaman Türk sınırlarına dahil olan Ürdün'e yolculuklar yapmıştır.

1912 yılında Balkan Savaşı'nın başlamasıyla babam bölüğü ile birlikte Trakya'daki Çatalca cephesine gelmiş, orada Türk birliklerine saldıran Bulgar birliklerine karşı yürütülen savaşta bölüğüne kumanda etmiştir. Daha sonra -zamanını tam olarak hatırlayamıyorum- Balkan savaşı sırasında Çanakkale Boğazında -yanılmıyorsam Çanakkale'de- üs kurmuş bir Türk kolordusunda hem komutanlık etmiş, hem de üssubay olarak görevde bulunmuştur. O sırada bu kolordunun -sanırım karargâh başı- olan kişi daha sonraki Kurtuluş Savaşı Başkomutanı sonra da Türk Cumhurbaşkanı olacak Mustafa Kemal idi.

1913 yılında babam, artık tekrar Alman hizmetine girmek istediği için Almanya'ya döndü. Bu arada 1913 yılında Berlin'

Nazi Almanyası'nın Ankara Ataşemiliteri (1936-44) General H. Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde ile Bir Konuşma

1-2. Hans Rohde Osmanlı imparatorluk ordusunda yüzbaşı (Hayfa 1911).
3. Yüzbaşı Hans Rohde Bey, Balkan Savaşı sırasında Gelibolu'da Ordu Genelkurmayında ordonat subayı (1913).
4. Yüzbaşı Hans Rohde Bey (altta sağda) Balkan Savaşı'nda Türk arkadaşları arasında Çatalca cephesinde (1912).

de nişanlandı. Nişan duyurusu bende hâlâ durur: Bu, iki sayfalık bir duyurudur; bir sayfası babamın, diğer sayfası nişanlısının ailesine aittir. Babamın kayınvaldesi ile kayınpederi, kendilerine ait olan sayfada şöyle demektedirler: "Kızımız Eva Ulrich ile Osmanlı İmparatorluğu ordusunda yüzbaşı Herr Hans Rohde Bey'in nişanlarını duyurmaktan şeref duyarız." Babamın duyuru metni de buna benzemektedir; duyurunun sonunda, "Hayfa ve Berlin, Lichterfelde" diye yazılıdır. [Lichterfelde, Berlin'de bir semttir.]

Birinci Dünya Savaşı sırasında babam -sanırım 1916 ile 1917 yılları arasında- Türkiye'ye tekrar geldi ve bu kez, o zamanın Alman Generali Von Falkenheim önderliğinde Yıldırım kıtaatında kumandanlık etti. Filistin cephesinde tümen komutanlarından biri, Kurtuluş Savaşında önemli bir rol oynayan, ardından uzun süre Başbakanlık yapan ve nihayet Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'dür.

Birinci Dünya Savaşından sonra babam yüzbaşı olarak Alman ordusuna geçmiş ve 1925 yılında Alman ordusu adına ilk kez resmî bir görevle Kemal Atatürk yönetimindeki yeni Türkiye'yi ziyaret ederek Alman ile Türk orduları arasındaki ilk bağları kurmuştur.

Almanya'ya döndüğü zaman babam Berlin'deki Savunma Bakanlığına atanmış, bakanlık da babama, Berlin Üniversitesinde Türkçe, Arapça, Japonca ve Rusça öğrenmesi veya bu dillerdeki eksiklerini tamamlaması için iki yıllık, bir çeşit izin vermiştir. Fransızcayı zaten biliyordu, gerek Fransız dilinde, gerekse Türk ve Japon dillerinde tercüman sınavını vermişti.

1932 yılında babam Frankfurt an der Oder'deki[Berlin'in doğusunda küçük bir şehir] 8 numaralı piyade alayına tabur kumandanı olarak atanmıştır. Ve 1934 yılında Alman Ordusundan Türkiye'ye giden delegasyona başkanlık etmiştir. Uzun süre İstanbul'da Harb Okulundaçalıştıktan sonra nihayet Ankara'ya geçerek orada Türk ordusu ile olan bağları iyice pekiştirmiştir.

1935 yılında yurtdışındaki Büyükelçiliklere askerî ataşeler yollayıp yollamama sorusu Almanya'da gündeme gelmişti. Alman ordusunun sadece Washington, Paris, Londra, Roma ve Moskova'da askerî ataşeleri vardı. Fakat 1935 yılında yeni askerî ataşelik memuriyetleri oluşturuldu; bunlar arasında bir tanesi Ankara'da idi. Ve Alman Başkomutanlığında bir miktar düşünülüp taşınıldıktan sonra babama, Ankara'daki Alman Büyükelçiliğine askerî ataşe olarak gitmeye hazır olup olmadığı soruldu.

Böylece babam 1 Nisan 1936 günü Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinde yarbay ve askerî ataşe olarak -aynı zamanda hava ve deniz ataşesi olarak- göreve başladı. Ankara'nın yanısıra aynı zamanda

Atina ve Tahran'daki Alman Elçilikleri üzerine de yetkiliydi.

Babam, 2 Ağustos 1944 tarihine kadar Ankara'da askerî ataşe olarak görevde bulundu. 1944 Ağustosunda Alman-Türk ilişkilerinin kopmasıyla, onun da resmî görevi sona ermiştir.

Şunu da belirtmeliyim ki, İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939'da patlak verdiğinde babam Almanya'nın Ankara askerî ataşesiydi; Tahran'a da, Atina'ya da Alman askerî ataşeleri, Ankara'ya da birer hava ve deniz ataşesi atanmıştı.

1944 Ağustosunun sonunda annemle babamın Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinin diğer mensuplarıyla birlikte Almanya'daki Türk diplomatları ile mübadele edilmeleri gerekiyordu. Fakat bu mübadele, Balkanların güvensiz hale gelmesi, Romanya ile Bulgaristan'ın Rus Ordusu tarafından işgalinin Türkiye ile Almanya arasındaki kara bağlantısını koparmış olması nedeniyle gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine annemle babam, Ankara'daki diğer Alman Büyükelçiliği mensuplarıyla birlikte Büyükelçilik binasında enterne edilmişlerdir.

1945 Martında, Almanya'daki Türklerin ve Türkiye'deki Almanların çıkarlarını koruyan İsviçre Kızıl Haçı aracılığı ile Türk diplomatları Almanya'dan Danimarka üzerinden İsveç'e, oradan İsveç gemisi *Drottningholm* ile İngiltere, Portekiz ve Cebelitarık üzerinden İstanbul'a getirilmişlerdir. Annemle babam 18 Nisan 1945'te Ankara'dan ayrılmışlar ve ertesi gün *Drottningholm*'e binerek, Almanya'ya dönmek üzere Türkiye'yi terketmişlerdir.

Babanız Türkiye'de iken günlük tutmuş muydu veya burada geçen günleri hakkında bir kitap yazmış mıdır?

— Hayfa'da Türk bölük komutanı olarak görev yaparken, daha sonra da Balkan Savaşı sırasında babam bir Berlin gazetesi için bazı makaleler yazmıştır. 1913 yılında babam Balkan savaşının sona ermesiyle Almanya'ya döndüğünde, bu savaş ile ilgili anılarını Berlin'de bir yayınevine kitap halinde bastırtmıştır. Bu kitap, *Balkan Savaşı Sırasında Yaşadıklarım* adını taşır. Babamın ayrıca, tamamen teknik nitelikli, *Balkan Savaşı Sırasında Türk Ordusunda Muharebe Kuralları* adını taşıyan ikinci bir kitabı da vardır. İkinci kitabı salt meslekî olmasına karşılık, ilk kitapta Hayfa'daki Türk asker hayatı, son bölümlerde ise Balkan Savaşında Çatalca cephesindeki mücadelelerde yaşadıkları, ayrıca Çatalca cephesinde bir Türk kolordusunun kurmay üyesi olarak anıları dile getirilmektedir.

Ya 1923 ya da 1924 yılında babam *Asya için Mücadele* adını taşıyan iki ciltlik bir kitap yazmıştır. Bu kitapta babam bir Alman olarak 1921/1922 yıllarındaki Türk Bağımsızlık Savaşını çok ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

Daha sonra da babam Türkiye ve Türk ordusu hakkında Alman gazetelerinde pek çok makale yayımlamıştır.

1950'lerin başında, bir Alman yayınevi babamdan, Almanya'nın Ankara, Atina ve Tahran askeri ataşesi olarak görevde bulunduğu dönemle ilgili anılarını yazmasını rica etti. Babam bu anıların maalesef sadece -bir giriş niteliğini taşıyan ve babamın askerî ataşe olmadan önceki yaşantısını anlatan- birinci bölümünü tamamlayabilmiştir. Babam, Ankara'daki askerî ataşelik dönemi ile ilgili olarak, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında belki ileride yazacağı eserlere temel oluşturur düşüncesiyle, her gün takvim defterine kayıtlar tutuyordu. Fakat bunlar, babamın 1954 yılı Nisan ayında ölümü nedeniyle hatırat şekline dönüşememişlerdir.

Sayın Rohde, babanız size hiç anılarından söz etti mi?

— Ben deniz kuvvetlerine katılmak üzere Almanya'ya dönmeden evvel-yani 1943 yazına ve sonbaharına rastgelen Türkiye'deki son aylarımda, ayrıca da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1950'li yılların başlarından ölümüne kadar babam bana bazı şeyler anlatmış ve İkinci Dünya Savaşı ile ilgili anılarından sözetmiştir.

Babamın İkinci Dünya Savaşı sırasında askerî ataşe olarak faaliyetleri hakkın-

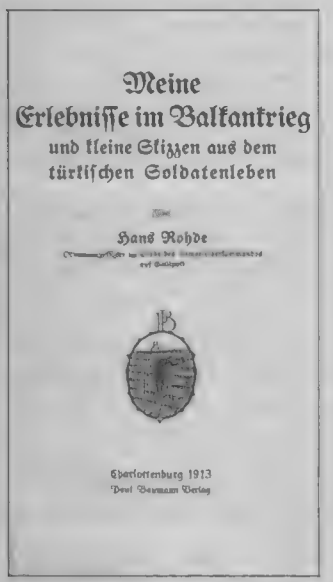
Meine
Erlebnisse im Balkankrieg
und kleine Skizzen aus dem
türkischen Soldatenleben
Hans Rohde
Charlottenburg 1913
Paul Bauman Verlag

Die
Operationen an den Dardanellen
im Balkankriege 1912/13
Hans Rohde,
Berlin 1914.
Verlag von R. Eisenschmidt

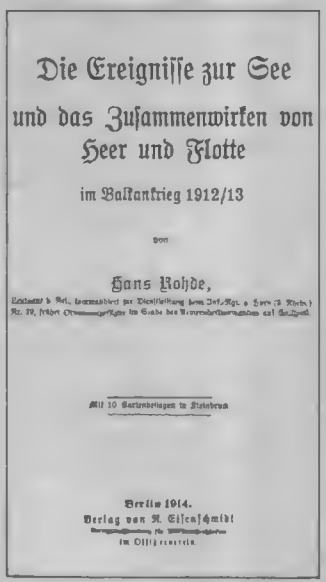
Die Ereignisse zur See
und das Zusammenwirken von
Heer und Flotte
im Balkankrieg 1912/13
Hans Rohde,
Berlin 1914.
Verlag von R. Eisenschmidt

Hans Rohde
Der Kampf um Asien
Erster Band
Der Kampf um Orient
und Islam
Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart
Berlin und Leipzig
1924

Rohde'nin Balkan Savaşı anıları, aynı savaşla ilgili teknik askerî nitelikte kitapları ve Kurtuluş Savaşı üstüne iki ciltlik eserinin kapak sayfaları.

daki ilk ayrıntılı bilgim , kendisinin bana 1940-1941 dönemi üzerine anlattıklarından kaynaklanır. O dönemde şöyle bir durum meydana gelmişti: İtalyan ordusu, Almanların haberi olmaksızın 1940 Ekiminde Yunanistan'a saldırmıştı. Yunanistan'a yapılan bu İtalyan saldırısı çok geçmeden İtalya'nın askerî yenilgisiyle sonuçlandı: Yunanlılar İtalyanları ta Arnavutluğa kadar püskürttüler. Bunun üzerine, Almanya açısından, İngilizlerin Balkanlara çıkması tehlikesi gündeme geldi; böyle bir durumda İngilizlerin Balkan çıkartmasına karşı koymak için Almanların hazırlıklara girişmeleri gerekecekti. Oysa savaşı Balkanlara yaymak, o sırada Almanya'nın işine gelmiyordu. Arnavutluk'ta İtalyanların durumu kötüleştikçe ve İtalyanlara yardım etmek için bir Alman müdahalesi olasılığı güçlendikçe durum ciddileşti. Önceleri Almanya İtalyan-Yunan savaşında tarafsızdı ve Yunanistan ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkiler devam ediyordu. Yunan askerî ataşesi, babama, yaptıkları pek çok görüşme sırasında, Yunan ordusunun Almanya'ya karşı savaşmak istemediğini ve Almanya'nın Balkanlarda müdahale etmemesi gerektiğini belirtiyordu. Yalnız Almanya, bir İtalyan saldırısının tekrarlanmayacağına ilişkin Yunanistan'a garanti vermeliydi. Bunu babam, Alman Genelkurmayına bildirmiştir.

1941 Şubat/Martında durum iyice ciddîleşince, babam Alman Genelkurmay Başkanı ile ve nihayet de Hitler ile bir görüşme yapmak üzere Almanya'ya çağrıldı. Hitler ile yaptığı görüşmede Hitler babama, "İtalyanlara yardım etmek için Bulgaristan'ı işgal edip Yunanistan'a saldırırsak Türkiye'nin tavrı ne olur?" diye sormuş. Babam Alman Başkanı Hitler'e cevaben, Balkanlar'da böyle bir müdahalenin gerekli olmadığını söyleyip, "Ankara'dan buraya yolladığım raporlar sizin elinize geçmedi mi?" diye sormuş. Hitler babamın sözünü keserek, "Size, Yunanistan'a saldırayım mı, saldırmayayım mı, diye sormadım. Bu sizin sorununuz değil. Size sadece, Bulgaristan'ı işgal edip Yunanistan'a saldırırsak Türkiye ne yapar, diye sordum" demiş. Bu kez babam "Yunan ve Alman orduları arasında eskilere dayanan iyi ilişkiler mevcuttur. Yunanistan, Birinci Dünya Savaşında Almanya'ya karşı savaşmamıştı", demek suretiyle tekrar Hitler'i böyle bir saldırıdan alakoymaya çalışmış. Bunun üzerine Hitler çok sert bir şekilde: "Artık lütfen soruma cevap verin ve kaçamak sözler söylemeyin," demiş. Ayrıca şunu söylemiş: "Dostum Benito Mussolini son derece hırslı, mağrur ve bana karşı da son derecede sadık bir adamdır; ona yardım etmeliyim." Bunun üzerine babam şu yanıtı vermiş: "Yunanistan'a saldırmak mutlaka gerekliyse, Türkiye ile ilişkilerde çok güç bir durum meydana gelecektir. Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girebileceğini hesaba katmak zorundayız. Ancak, Türkiye ile Almanya arasında savaş çıkmasını engellemenin bir yolu var. Türkiye Devlet Başkanı İsmet İnönü'ye özel bir mektup yazarak Almanya'nın güney tarafını emniyete alması için Balkanlarda müdahalesinin gerektiğini anlatınız. Ve Türk Devlet Başkanına, Almanya'nın Türkiye'ye saldırmak amacında olmadığına ilişkin garanti veriniz. Ve Türkiye'yi bu konuda inandırmak, Almanya'nın Türkiye'ye saldırmak niyetinde olmadığını göstermek amacıyla, Alman birliklerinin Bulgaristan'da, Bulgar-Türk sınırına 50 km. kala duracaklarına ve sınıra daha fazla yaklaşmayacaklarına ilişkin Türk Devlet Başkanına garanti veriniz." Bu olay, gerek

TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİ
ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMA
YI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI TÜ
BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR AL
BAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI
DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE Bİ
SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBA
YE'DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'D
MAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMA

Türkiye'deki Alman Büyükelçisi von Papen'in anılarında gerekse başka yayınlarda belgelenmiştir.

1941 yılı Mart ortasında von Papen bu kişisel mektubu İsmet İnönü'ye iletmiştir. Olası bir Alman-Türk çatışmasının önüne bu suretle geçilmiş olduğu söylenebilir.

Babam Almanya'daki görüşmelerden sonra Türkiye'ye geri döndüğünde, Türk Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve yardımcısı Orgeneral Asım Gündüz ile uzun bir görüşmede bulundu. Bu görüşmede babam Türk ordusunun bu iki önemli kişisine, Almanya'nın Türkiye'ye hiçbir zaman saldırmayacağını tekrarladı. Fakat daha önceden meydana gelmiş birtakım olaylar yüzünden -Hollanda, Belçika, Norveç, Danimarka örneklerinde olduğu gibi- Türkiye'de Almanya'ya karşı bir güvensizlik başgöstermişti. Mareşal Çakmak ile General Gündüz babamın anlattıklarını büyük ilgi ile dinlemekle birlikte şu yanıtı vermişler: "Bizim Almanya'nın verdiği söze pek az güvenimiz var; Yunanistan işgal edilince sıranın Türkiye'ye geleceğinden endişeliyiz." Babam tekrar tekrar, böyle bir saldırının olmayacağına ilişkin güvence vermiş. Ayrıca babam, yıllarca Türk üniformasını muvazzaf bir subay olarak taşımış olduğunu anımsatarak, kendini gerek Türk or-

Üstte, Alman Askerî Ataşesi ve maiyeti, (solda, General Rohde, solunda oğlu Dieter, ortada Bayan Rohde) Mayıs 1943.
Yanda, Korgeneral Hans Rohde, Ankara'daki Alman Büyükelçiliği Askerî Ataşesi (arka plânda Bayan Rohde) Ankara Mayıs 1942.

dusuna, gerekse Türk halkına çok dostça duygularla bağlanmış hissettiğini vurgulamış. Eğer babamın Almanya'da dile getirdiği tavsiyelere rağmen Türkiye üzerine bir Alman saldırısı söz konusu olursa, babam askerî ataşe olarak görevini derhal terkedecek, üniformasını çıkartacak ve artık Alman ordusunun hizmetinde çalışmayacak, diğer bir deyişle, emekliliğini isteyecekti.

Babamın askerî ataşe olarak faaliyetleri ile ilgili ikinci nokta şudur ki, babamın pek çok nedenden, (bu arada Türkiye'de genç bir subay olarak geçirdiği zamandan da) ötürü, gerek Türk ordusunun üst kademe subayları, gerekse de üst kademe Türk politikacıları ile iyi kişisel ve resmî ilişkileri vardı. Bu durum, -en azından ben öyle olduğuna inanıyorum ve babam da bana öyle anlatmıştı- Türkiye'de, Alman ordusuna duyulan güvenin sürmesine etki etmiştir. Babamın bu iyi ilişkileri diğer taraftan da Alman ordusunda Türkiye'nin İngilizlerle ortak olarak Almanya'ya karşı bir saldırıda bulunmayacağına ilişkin güven duyulmasına yol açmıştır. Özellikle Türk ordusunun üst kademe subaylarına duyulan güven, Alman-Türk ilişkisinin son gününe kadar sürmüştür.

Üçüncü nokta: Almanya ile Türkiye arasındaki eskiye dayanan iyi askerî ilişkileri somutlaştırmak amacıyla babam uzun süren ve zahmetli bir çalışma sonucunda Türkiye'de görev almış yüzlerce Alman subayının eski fotoğraflarını toplayarak bunları, 1942 Nisanının sonunda Alman Büyükelçiliğindeki kendine ait odaların ve binanın askerî ataşeliğe ait ayrılmış kısmının duvarlarına, bir dokümantasyon şeklinde asarak sergiledi. Nisan ayı sonunda Ankara'daki bu sergi büyük bir törenle açıldı. Alman ordusunu temsilen emekli Tümgeneral Guhr Almanya'dan Türkiye'ye yollandı. (Tümgeneral Guhr, Yıldırım ordular grubunda, kurmay başkanı İsmet İnönü olan bir tümeni yönetmişti.) Bu tören aynı zamanda von der Goltz Paşa'nın doğumunun 100. yıldönümü nedeniyle bir kutlama niteliği de taşıyordu.

Sergideki resim koleksiyonu, 18. yüzyılda Türkiye'ye ilk gelen Alman subaylarının resimleri ile başlıyordu. Resmi sergilenenler arasında ünlü bir isim, 19. yüzyılın 30'lu yıllarında Türkiye'de bulunmuş olan ve o zamanlar genç bir Prusyalı subay olarak Türkiye'den Almanya'daki karısına yazdığı mektuplarla ün yapan Helmut von Moltke'dir. (Bir süre önce, bu mektupların yeni bir baskısı bir kitap halinde Almanya'da yayınlanmıştır. Ben bu mektupları çok iyi tanırım. Bunlar sadece Türk asker hayatını ve o zamanki Osmanlı ordusu içindeki ilişkileri anlatmakla kalmayıp, Türkiye'nin gerek ülkesinin gerekse halkının çok iyi bir tasvirini yapmaktadırlar.) Bu sergi çerçevesinde anılması gereken diğer bir önemli kişi de, uzun süre Türk ordusunun yeniden örgütleyicisi olarak Türkiye'de çalışmış olan Alman, Prusya ve aynı zamanda Türk mareşali von der Goltz'dür. (Burada maalesef belirtmeyelim ki von der Goltz, Türk ordusunda yapmayı düşündüğü reformları gerçekleştirebilecek desteği Almanya'da hiç bulamamış, Türkiye'de ise ancak kısmen bulabilmiştir. Balkan savaşından sonra, Türk ordusunun Trakya'da darbelere ve yenilgilere uğramasının nedeni von der Goltz'e yüklenmiştir. Fakat babam bana pek çok kez bu yenilgilerin von der Goltz'un tavsiyelerinin isabetsizliğinden değil, reformlarının ne Almanlar, ne de -kısmen- Türkler tarafından gereken azim ile gerçekleştirilmemesinden kaynaklandığını anlatmıştır.)

Dokümanter serginin açılış törenine Türk ordusu adına, o zamanki Ankara Merkez Komutanı General Hüsnü Kılkış katılmıştır.

Açılışın ertesi günü General Guhr, Devlet Başkanı İsmet İnönü'nün özel konuğu olarak Çankaya'daki ikâmetgâhında İnönü ile birlikte öğle yemeği yemiş, ardından da uzun bir görüşmede bulunmuştur.

Dördüncü nokta: Babam İkinci Dünya Savaşından sonra benimle sık sık Devlet Başkanı İnönü, Başbakan Şükrü Saracoğlu, ondan evvelki Başbakan Dr. Refik Saydam ve daha sonraki Dışişleri Başkanı Numan Menemencioğlu önderliğindeki Türk hükûmetlerinin politikası üzerine konuşmuştur. Bu sohbetlerimiz sırasında babam Türk politikası, Türk politikasının önderleri, Türk hükûmeti ve Türk ordusu hakkında istisnasız her za-

Yanda, Colmar Baronu von der Goltz Paşa, Alman ve Türk mareşali. Altta, Goltz Paşa'nın 25. ölüm yıldönümü münasebetiyle Alman Büyükelçiliğinin Tarabya'daki bahçesinde bulunan Askerî mezarlıkta yapılan tören. General Rohde (Türk ordusunun çelenginin sağ yanında) konuşuyor. Ortada Korgen. Ali Fuat Erden, Em.Gen. Pertev Demirhan (sivil, beyaz saçlı) ve büyükelçi von Papen (Mayıs 1942).

man büyük saygıyla sözetmiştir. Babam, o zamanki Türk hükûmetinin ve Türk ordu yönetiminin, en güç koşullar altında Türkiye'ye büyük tarihî hizmetlerde bulunduğunu söylüyordu. Barışı isteyen Türk hükûmeti için durum çok zordu, çünkü Türkiye üzerinde -müttefiklerden, İngiltere'den ayrılması yolunda- bir Alman-İtalyan baskısı vardı; oysa Türkiye, 1939 yılında imzalanmış olan bir ittifak antlaşması dolayısıyla İngiltere'ye birtakım yükümlülüklerle bağlıydı. Fakat babam o zamanki Alman yönetimini, sürekli olarak Türkiye'ye saldırmaktan vazgeçirmeye çalışmış, bunu görevi kabul etmiştir. Bu amaçla, bir yandan Türkiye ile çatışmaya girmek için hiçbir neden olmadığını savunuyor, diğer yandan da Alman Genelkurmayını, Türkiye'ye açıkça saldırmanın stratejik nedenlerle doğuracağı sakıncalar konusunda uyarıyor, şunları sürekli tekrarlıyordu: Trakya ile Boğazları işgal etmek belki mümkün olsa bile, Anadolu topraklarında ilerlemek söz konusu olamaz. Babam Türk askerlerini tanıyor ve Türk ordusunun böyle bir durumda kanının son damlasına kadar Alman saldırısına karşı koyacağını biliyor ve bunu söylüyordu da. Ve babam, konuştuğu bu dilin Alman Genelkurmayınca anlaşılmış olduğundan,Türkiye'ye saldırmakiçin hazırlanan bütün planların yarıda kesilip, bu düşünceden vazgeçilmiş olmasından dolayı büyük mutluluk duyduğunu bana anlatmıştır.

Fakat tabii ki savaşın dönüm noktasından sonra, yani Kuzey Afrika'daki savaşın ve Stalingrad mücadelesinin bitiminden sonra müttefikler, Almanya'ya karşı Türkiye üzerindeki baskılarını artırdılar. Önceleri bu baskı Türkiye'yi Almanya aleyhinde savaşa sokmaktan ziyade, müttefiklere Güneybatı Türkiye'de hava silâhları ve hava üsleri kullanma izni sağlamak yönündeydi. Bu suretle Romanya'daki Plöeşti petrol yataklarına ve Bulgaristan ile Yugoslavya'daki Alman bağlantı yerlerine saldırmak için daha iyi imkânlar sağlanmış olacaktı.

Babam bu konuda da sık sık, Türk hükûmetinin, müttefik hava üslerinin kurulmasının engellenmesi veya ertelenmesini çok dâhiyane bir şekilde başardığını söylerdi. Çünkü Türk yöneticileri, durumu

TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRK
ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALM
YI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI T
BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR A
BAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAY
DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE B
SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUB
YE'DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'

çok gerçekçi bir şekilde değerlendirerek, müttefiklerin Türk topraklarında hava üslerine sahip olmaları halinde bunun Almanya'ya karşı ciddî sonuçlar doğurabileceğini söylüyorlardı. Babam, durumun bu noktaya gelmemiş olmasından büyük mutluluk duyduğunu söylerdi.

Beşinci nokta: İkinci Dünya Savaşının dönüm noktasından sonra müttefikler Türkiye üzerindeki baskılarını arttırınca, Alman Genelkurmayında ve Alman hükûmetinde, müttefiklerin Türkiye'de hava üsleri elde edecekleri ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa gireceği endişesi gitgide yoğunluk kazanmaya başladı. Babam, Almanların bu endişelerini Türkiye'nin savaşa girmeye niyeti olmadığı-

Üstte, Büyükelçi von Papen (solda) ve Ortaelçi Jenke (sağda) Cumhurbaşkanını tebrik etmek için TBMM'ne girerlerken (Ankara 29 Ekim 1942).
Üstte solda, 1941 Cumhuriyet Bayramı törenlerinde, Ankara Hipodromunda Alman askerî ataşeleri (soldan sağa): (kara) Gen. Rohde, (deniz) Amiral von der Warwitz, (hava) Albay Morell.
Yanda, Alman Büyükelçiliği mensupları Türkiye Cumhurbaşkanını tebrikten sonra (soldan sağa): Elçilik müşaviri Dr. Kleiber, (yarım görünen) Deniz Ataşesi Amiral von der Warwitz Büyükelçilik müsteşarı Dr. Kroll, Büyükelçi von Papen, Büyükelçilik müsteşarı Jenke, Askerî Ataşe General Rohde, Hava Ataşesi Albay Morell ve Karargâh subayı ve Askerî Ataşe muavini Yarbay Schulze-Bernelt (29 Ekim 1942).

nı tekrar tekrar bildirmek suretiyle gidermeye çalışmıştır. Fakat Alman yetkilileri artık babama inanmıyorlardı, babam da Alman ordusunun yönetimine olan güvenini yitirmeye başlamıştı. Ve nihayet 1943 yılı Ocak ayının sonlarında Devlet Başkanı İnönü, İngiliz Başbakanı Churchill ile Adana'da buluşunca, Almanya'dan Ankara'ya birtakım raporlar yollanıp babama, değerlendirmelerinin yanlış ve gerçekçilikten uzak olduğu, Türkiye'nin müttefiklerle birleşeceğinin artık anlaşıldığı bildiriliyordu. Alman yönetiminin en üst kademelerinde, babam "Türkleşmiş" olmakla suçlanıyordu. Dediklerine göre babam, Türkiye'de geçirdiği uzun ve faal yıllar dolayısıyla Türkiye'nin durumunu gitgide bir Alman'dan ziyade bir Türk gibi değerlendirmeye başlamıştı; oysa onun Ankara'da askerî ataşe olarak görevi, durumu Alman bakış açısı ile değerlendirmeyi gerektiriyordu.

Bu nedenle babamı bir görüşmede bulunmak üzere 1943 Nisan'ında Almanya'ya çağırdılar. Burada Alman Genelkurmay Başkanı, kendisi hakkında ciddî endişelerini dile getirerek babama, artık gerçekçi bir şekilde düşünmediğini söyledi. Buna cevaben babam, Türkiye'yi çok iyi tanıyor olması nedeniyle değerlendirmelerinin de gerçeklere dayandığını savundu ve "Türkleşmiş" olduğu yolundaki suçlamayı reddetti.

Nihayet babam, Hitler ile görüşmek üzere çağrıldı. Bu görüşme -Hitler ile yapacağı son görüşme idi- şaşırtıcı bir şekilde olumlu bir hava içinde geçti. Hitler babama şunları söyledi: "Sayın General, siz Türkiye'deki durumu, Almanya'daki herhangi bir subay veya politikacıdan daha iyi değerlendirebilirsiniz. Eğer bana, Türkiye'nin bundan sonra da savaştan uzak kalmak niyetinde olduğunu söylerseniz, size inanırım. Sizden, Türkiye'deki görevinizi terketmemenizi rica ediyorum." (Babamın, yönetime olan güveni sarsılmış olduğundan, görevinden istifa etmeyi düşünüyordu. Hitler bunu kastediyordu.)

Babam Alman Genelkurmayına da, Hitler'e de, Türkiye'nin gelecekteki tutumunun doğal olarak savaşın gidişatına bağlı olacağını söyledi. Eğer Almanlar doğu cephesinde ağır darbeler yemeye devam ederlerse, Türkiye ile ilişkiler daha da gerginleşirdi. Müttefiklerin Sicilya'ya ve İtalya'ya çıkmaları halinde aynı durum Akdeniz'deki ilişkiler için de söz konusu olurdu. Ve babam şunu söyledi: "Günün birinde Almanlar Kırım yarımadasını ellerinde tutamaz hale gelirlerse, en geç o tarihte Türkiye ile kritik bir ilişki içine girileceği hesaba katılabilir." Nitekim 1944 baharında Kırım yarımadası düşünce Türkiye ile olan ilişkiler gerçekten de gerginleşti, çünkü Türk hükûmeti müttefik güçleri tarafından, Almanya'ya yaptığı krom sevkiyatını hemen durdurmaya zorlanıyordu. Türkiye, doğu cephesindeki ve İtalya'daki savaş alanlarının o anki durumunu, müttefiklerin yakında gerçekleşecek Kuzey Fransa işgalini, ayrıca da Alman işgali altındaki bölgelerdeki müttefik hava hakimiyetini gözönüne alarak gerçekçi bir politika izlemiş, müttefiklerin bu talebini kabul ederek Almanya'ya yaptığı krom sevkiyatını durdurmuştur.

Alman resmî makamları, Türkiye'nin krom sevkiyatını durdurma kararına karşı çok sert tepki göstermeyi planlıyorlardı. Bu nedenle 1944 yılı Nisan sonu/Mayıs başında babam, Büyükelçi von Papen ile birlikte, tekrar bir görüşmede bulunmak üzere Almanya'ya çağırıldı. Türkiye aleyhinde çok sert bir dille konuşan ve Türkiye'ye misilleme şeklinde karşılık verilmesi gerektiğini savunan von Ribbentrop'a ve diğer Alman politikacılarına, gerek von Papen gerekse babam gerçekçi olmalarını salık verdiler, çünkü Almanya artık Türkiye'ye ancak sözlü olarak karşılık verebilecek durumdaydı. Savaş alanlarında durum artık öylesine kritik hale gelmişti ki, Türkiye'nin kararına karşı önlem olarak herhangi bir eyleme geçilemezdi. Babam tekrar tekrar, Alman ordusunun içinde bulunduğu güç durum nedeniyle, Türkiye ile herhangi bir askerî çatışmaya girmenin Alman çıkarlarına uygun düşmeyeceğini, Almanya'nın durumunu büsbütün kötüleştireceğini hatırlatıyordu.

Bunun üzerine Hitler, von Papen ile yaptığı bir görüşmede von Papen'in ve babamın görüşlerine hak vererek, karşı önlem alınmayacağını belirtmiş, von Papen'den ve babamdan Türkiye'ye geri dönmelerini rica etmiştir.

Müttefikler Kuzey Fransa'yı işgal ettikleri zaman artık savaşın sonu kesin olarak belli olmuştu. 1944 yılı Haziran ayı sonunda müttefikler Türkiye'den Almanya ile olan diplomatik ve iktisadî ilişkilerini kesmesini istediler. Bu noktada gerek babam gerekse von Papen Almanya'ya, artık Türk-Alman ilişkilerinin kesileceği anın gelip çattığını bildirdiler: Türkiye için başka çıkar yol yoktu, bu adımı atması gerekiyordu.

1944 yılı Ağustos ayı başında babamın veda etmek için Türk Genelkurmay Başkanı Yardımcısı Orgeneral Salih Omurtak ile yaptığı son görüşmede, Omurtak ba-

Büyükelçi von Papen (29 Ekim 1942).

Franz von Papen (1879-1969) Birinci Dünya Savaşı başlarında ABD'nde askerî ataşe iken, casusluk yaptığı anlaşıldığından istenilmeyen kişi (persona non grata) ilân edilmişti. Daha sonra Türkiye'ye geldi ve Yıldırım karargâhında kurmay binbaşı olarak çalıştı. Savaş ertesinde siyasete atıldı ve 1932'de kısa bir süre şansölye oldu. Hükûmet başkanlığı zamanında, Naziler sokaklara egemen duruma geçtiler. 1934'te Avusturya'ya büyükelçi atandı ve bu ülkenin Almanya'ya katılmasına (Anschluss) yardım etti. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de büyükelçilik yaptı. Savaştan sonra Nürnberg'te beraat etti. (Cumhurbaşkanı İnönü, mahkemeye özel bir mektup göndererek kendisine şefaat edilmesini istemiştir.) Fakat bir Alman mahkemesi tarafından ağır hizmete mahkûm edildi. 1949'da serbest bırakıldıktan sonra yirmi yıl daha yaşadı. 1952'de yayımlanan anılarının bazı bölümleri Türkçeye de çevrilmiştir.

bama şunları söyledi: "Almanya ile Türkiye arasında şimdi meydana gelen durumun nedeni, günümüzün genel askerî ve siyasî durumudur. Fakat bu yakın gelecekte olacaklar, kesinlikle Türk-Alman dostluk ilişkisini noktalamayacaktır, ilişkide sadece bir kesinti meydana gelecektir. Gelecekte bir gün Alman-Türk ilişkileri, Alman-Türk dostluğu yeniden oluşacaktır. Hem de, bugüne kadar olduğundan da daha iyi bir şekilde, daha sağlam temellere dayanarak..."

Babanız savaştan sonra ne yaptı?

— Annemle babam 1945 Nisanında Alman Büyükelçiliğinin diğer mensuplarıyla birlikte İsveç *Drottningholm* gemisi ile Türkiye'yi terkettiler. Gazi Çiftlik'deki istasyonda Türk basın mensupları babama, bundan sonra nereye gideceğini sordular. Günlerden 18 Nisan 1945 günü idi. Babam cevaben, "Nereye gideceğimizi biz de bilmiyoruz. Yolculuğumuzun sonu bilinmezlik, belirsizlik" dedi. Sonra *Drottningholm* gemisi Almanları Boğazlardan, Kuzey Afrika'dan ve Cebelitarık'tan geçirerek Lizbon'a getirdi. Gerek gemi, gerekse bu yolculuk, İsviçre Kızıl Haçı'nın idaresi altındaydı.

Geminin Lizbon'a vardığı 8 Mayıs 1945 günü, Almanya teslim oluyordu. (Bu, kayıtsız-şartsız bir teslimiyet idi, yani artık bir Alman hükûmeti olmadığı anlamına geliyordu. Böylece İsviçre Kızıl Haç'ının da görevi sona ermiş oluyordu.) Arkasından gemi Lizbon'dan İngiltere'ye, Liverpool'a gitti. Liverpool'da bir grup Alman, İngilizler tarafından gemiden indirildi. Fakat başka diplomatlarla beraber babamın yolculuğu Göteborg'a kadar sürdü. Göteborg'da bindikleri bir Alman gemisi ile de 17 Haziran 1945 günü Kiel'e vardılar. Kiel'de babam, İngiliz askerî yetkililerince savaş esaretine alındı ve 1947 yılına kadar yani iki yıl, İngilizlerin elinde savaş esiri olarak bulundu.

1947 yılında babam, malıkûmiyeti sona erince -İngiliz işgal bölgesini terketmesi yasak olduğundan- işgal bölgesindeki Schleswig-Holstein'e gitti. Bu arada Nazileri temizlemek amacıyla açılan davalardan biri de babam aleyhine açıldı. Ancak bu dava çok kısa sürmüştür, çünkü babam Nazi Partisine üye değildi. Zaten or-

Büyükelçi von Papen, General D. Guhr (Almanya'dan bir konuk) ve Askerî Ataşe General Rohde Atatürk'ün Ankara Etnoğrafya müzesindeki geçici kabrine çelenk koymak üzere müzeye girerken (Mayıs 1942).
Alita, Alman Elçilik mensupları Türkiye Cumhurbaşkanını tebrikten sonra. General Rohde, Elçilik müşaviri Dr. Allardt, Ortaelçi Jenke, Büyükelçi von Papen, Büyükelçilik müsteşarı von Wolther (29 Ekim 1943).

TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRK
ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALM
YI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI T
BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR A
BAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAY
DE BİR ALMAN SUBAYI TÜRKİYE'DE E
SUBAYI TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUB

du subayları herhangi bir partiye üye olamazlardı.

Arkasından babam Pellworm adasına geçmiş ve orada önceleri Alman gazetelerine makaleler yazmak, sonraları da bir çiftlik işletmek suretiyle geçimini sağlamıştır. Bu şekilde para kazanmak onun için zorunluydu, çünkü babam -tüm diğer subaylar gibi- önceleri herhangi bir emeklilik maaşından yoksundu.

O zamanın Başbakanı Adenauer yönetimi altında Federal Alman Cumhuriyetinin kurulmasından sonra, yaşlanmış eski Alman subaylarının yaşam koşulları ele alındı ve 1952'den itibaren babama bir emekli maaşı bağlandı. Bu maaşın miktarı önceleri çok düşüktü, çünkü o zamanlar Almanya'nın malî olanakları çok kıt ve sınırlıydı; bu miktar sonradan artırıldı.

1952 baharında babam tekrar -fakat tamamen özel olarak- Türkiye'ye gitti, çünkü Ankara'daki Büyükelçilikte bulunan ve Türk hükûmeti tarafından serbest bırakılan mobilya vs. gibi özel eşyalarını toparlayıp bir gemi ile Almanya'ya nakledecekti. Bu ziyareti sırasında babama büyük kolaylıklar sağlandı ve büyük dostluk gösterildi -eski Türk subaylarınca davet edildi ve kendisine çok lütufkâr davranıldı.

Babam tekrar Almanya'ya geri döndükten sonra 1953 başında anılarını yazmaya başladı. 1954 yılındaki âni ölümü nedeniyle bu iş yarıda kalmıştır. Kendisi, Schleswig-Holstein'deki Pellworm adasında gömülüdür.

1952 yılındaki Türkiye ziyareti dolayısıyla çeşitli gazetelerde Türkiye hakkında haberler ve raporlar yayınlamış ve babam, ölümüne kadar emekli Türk general ve subayları ile mektuplaşmıştır. Ölümünden sonra Türk subaylarından anneme, babamın ölümünden duydukları içten üzüntüyü dile getiren pek çok mektup gelmiştir.

Sayın Rohde, siz ne zaman Türkiye'de bulundunuz?

— Ben 1937'den 1943 sonuna kadar Türkiye'de bulundum. Annem-babam ve kardeşlerimle birlikte Ankara'da, Ataç Sokak'ta oturuyorduk. Ankara'da bir Alman özel okuluna devam ediyordum. 1943 yılında, deniz subayı olmak istediğim için Alman deniz kuvvetlerine katılmak üzere Almanya'ya döndüm. Burada eğitim gördükten sonra 1944 yılında bir hücumbotu filotillasına tayin edildim. Görevimiz, müttefiklerin İngiltere'den Anvers'e olan ikmal trafiğine saldırmak olduğundan, hücum botunda çeşitli muharebelere katıldık. Bu, çok sıkıntılı bir dönemdi. Henüz 17 yaşındaydım ve İngiliz deniz kuvvetlerine karşı çok zorlu ve kayıp dolu savaşımlar verdik. (Fakat bu noktada şunu vurgulamayım ki, bu savaşımlar, gerek Almanlar gerekse İngilizler tarafından -olanaklar elverdiğince centilmence yürütüldü. Bunun en açık göstergesi şudur ki, gemileri batırılmış olan deniz subaylarını kurtarmak için her iki taraf da elinden gelen gayreti gösterdi.) Artık ailemle mektuplaşma olanağım da yoktu, çünkü onlar 1944 Eylülünden itibaren Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinde enterne edilmişlerdi; bana Berlin'deki Dışişleri Bakanlığından sadece, ailemin Ankara'da enterne edildiği ve artık mektuplaşmamızın mümkün olamayacağını bildiren bir yazı geldi.

1945 başlarında Rus ordusu Almanya'ya girip, Berlin'in aşağı yukarı 60 km. doğusundaki Oder ırmağına dayandığında, Oder cephesinin ve Berlin'in savunmasına katılmak üzere deniz kuvvetlerinden kara kuvvetlerine alındım. Bu da çok sıkıntılı bir dönem oldu ve çok büyük kayıplara uğradık. Benim İtalyan cephesine geçmem emredilmişti, fakat bir Alman subayının müdahalesi sayesinde 1944 yılı Nisan ayı ortasında Berlin ve Bavyera üzerinden Avusturya'ya gelebildim. Aksi halde beni ya ölüm, ya da Rusların elinde tutsaklık bekliyordu.

Böylece İtalya'ya gitmeden Avusturya'ya geçerek 1945 Mayısında savaş esiri olarak Amerikalıların eline düştüm; 1945 yazında ise bu esaretten kurtuldum. Oradan Rheinland'daki akrabalarımın yanına geçerek önce 1,5 yıl kadar tarımla uğraştım. Bu, o dönem Almanyasında en önemli uğraşı idi, çünkü ancak tarımla uğraşanlar karınlarını doyurabiliyorlardı.

1947 yazında, henüz lise diplomam olmadığı için Rheinland'da tekrar okula başladım. Üç yıllık aradan, savaş esaretinden ve tarımla uğraştıktan sonra tekrar okula başlamak zordu, fakat 1949 yılında diplomamı aldım; 1949-1953 yılları arasında da Main Üniversitesinde siyasî iktisat eğitimi gördüm. 1954 başında diplomamı alarak, 1950'den sonra Batı Avrupa trafiğindeki işbirliği ve entegrasyonla ilgili olan doktora çalışmalarıma başladım.

1956-1958 yılları arasında Frankfurt Üniversitesinde asistanlık yaptım. 1959'da ise Flensburg'a gelerek orada, sokak trafiği ile ilgili bir resmî dairede çalıştım. (Flensburg, Schleswig- Holstein'de bulunan, Almanya'nın en kuzey şehridir, doğrudan doğruya Danimarka sınırındadır.)

Ancak bu trafik dairesinde kısa vadede memuriyete alınma ve mesleğimde yükselme imkânı olmadığı için 1962 yılında ailemle birlikte -bu arada evlenmiştim ve iki çocuk sahibiydim- Hannover kentine taşınıp, yerleştik. Burada dört yıl süreyle bir hastalık sigortası şirketinde çalıştım ve burada memuriyete geçtim.

Ailemin de, benim de öteden beri Alman Protestan kilisesi ile çok yakın ilişkilerimiz olduğundan ve ben de Hannover'de kendi kilise çevremde aktif olarak çalışmış olduğumdan, bana, meslekî olarak Protestan kilisesinin hizmetine girmemi teklif ettiler. Böylece 1967 yılında Hannover Protestan-Lutheran Kilisesinin hizmetine girdim. 1972 yılında ise Alman Protestan Kilisesinin hizmetine geçtim. Bu kilise, tüm Federal Almanya ve Batı Berlin için yetkilidir. Hannover'de de bir şubesi vardır. O zamandan beri yüksek kilise müşaviri olarak Alman Protestan kilisesinin hizmetinde bulunuyorum.

Bütün bu süre boyunca, büyük ilgi ile Alman-Türk ilişkilerinin tarihini ve tabii Türkiye'deki gelişmeleri izledim. 1977 yılında ailemle birlikte üç haftalığına Türkiye'deydik. Burada çok dostça karşılandık ve pek çok vesileyle babamın faaliyetleri anıldı. 1980'de eşimle birlikte ikinci kez Türkiye'de uzun bir yolculuk yaptık; 1983'de ise dört haftalığına bir Türk ailesinde misafir kaldım.

Niyetim, emekliye ayrılmamdan sonra -herhalde 5 yıl sonra- Alman-Türk askerî ilişkileri hakkında birşey yayınlatmaktır. Bir süreden beri tasarladığım bu çalışma için yoğun bir şekilde malzeme toplamaktayım. Ankara'daki Türk dostum sayesinde Ankara'daki Millî Kütüphane'de 1939-45 arası pek çok eski Türk gazetesini karıştırma olanağını, ayrıca da çalışmalarım için pek çok değerli malzeme bulabildim.

Son olarak, Türkiye'deki gelişmeleri büyük ilgi ile izlediğimi ve kendimi Türkiye'ye çok bağlı hissettiğimi belirteyim; burada geçen gençliğimin de etkisiyle, Türkçe ifade etmek gerekirse, *Türkiye benim ikinci vatanım*●

Harb Akademisi Komutanı Korgeneral Ali Fuat Erden ile Cumhuriyet *ve* Son Posta *gazetelerinde savaşın gidişatı hakkında (Mihver yanlısı) yazılar yazan emekli Tümgeneral Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, 15 Ekim - 5 Kasım 1941 tarihleri arasında Almanların Doğu Cephesini ziyaret etmişlerdir. [Yolculuk programları; Sofya- Plevne- Rusçuk- Bükreş- Odesa- Nikolayev...] Bu gezi, Alman ordularının, o yıl Haziranın son haftasında Rusya'ya karşı giriştikleri saldırı ve yaz boyunca ardarda kazandıkları başarıların hemen ertesinde yapılmış ve Türk generalleri kesin bir Alman zaferine inanmışlardır. Korgeneral Erden, Türkiye'ye dönünce, Cumhurbaşkanı İnönü'ye 6 saat rapor vermiş ve savaşın hemen hemen bittiğini söylemiştir. Kendisi,* İnönü *adlı kitabında şunları yazıyor (İstanbul, 1952), s. 213-14:*

"Hitler, İkinci Cihan Harbini, birincisinin mabaadi ve devamı sayıyor ve birinci harpteki müttefiklerinin ergeç kendi yanına geleceklerini sanıyordu. Türk generallerine demişti ki:

'Bu harp, birinci harpte kaybedenlerin kayıplarını telafi etmeleri ve o harpte elde edilemeyen menfaatlerin elde edilmesi için yapılmaktadır. Bu harp, öbür harbin mabaadidir. Mazlumların öç alma harbidir. Adalet harbidir.

4. Gen. Toydemir, Gen. Kempf'le.

2

3

1. Gen. Ali Fuat Erden (solda), Em. Gen. H.E.Erkilet, Alb. Mölders'le konuşuyorlar.
2. Gen. Erden, Berlin Komutanı Gen. von Hase'yle birlikte bir geçit resmini selâmlıyor.
3. Gen. Erden ve Erkilet'in (ikisi de ortada, siyah paltolu), Almanya dönüşleri.

II. Dünya Savaşı Sırasında Alman Cephelerinde Gözlemci Türk Generalleri

Türkiye ile büyük harpteki ittifakımızın ve silâh arkadaşlığımızın hatırasını saklıyoruz. Bu silâh arkadaşlığının hatırası gelip geçici siyasi durumların üstündedir. Gelip geçici durumlar ne olursa olsun hislerimiz değişmemiştir ve değişmez.'

Türkiye bu kaybedenler içinde idi ve en çok kaybeden de o olmuştu. Hitler bu ifadesiyle bizi zımnen harbe çağırıyor ve gene zımnen pek çok şey vadediyordu.

İsmet İnönü bu davetlere karşı granit kayası gibi metin, soğuk ve sarsılmaz kaldı."

Olaydan onbir yıl sonra yazılan bu satırlarda, Erden'in İnönü'yü övme isteği kadar, kendi yanlış değerlendirmesinden ötürü bir günah çıkarma havası da vardır. Şu alıntı da, Erden'in aynı yapıtından (s. 211):

"Hitler 28 Ekim 1914'de, Doğu Prusya' daki Umumi Karargâhında, Türk generallerine '1940 Kasımında Molotov Berlin'e geldiği zaman, benden İstanbul'u ve Boğazları istedi. Ben reddettim.' demişti."

H.E. Erkilet Paşa da, bu gezi izlenimlerini gazetelerde tefrika ettikten sonra, Şark Cephesinde Gördüklerim *başlığı altında kitap olarak yayımlamıştır (İstanbul: 1943).*

●

Erden-Erkilet gezisinden iki yıla yakın bir süre sonra, Türkiye savaş halindeki Alman Ordusuna bir resmi gözlemci daha göndermiştir. Korgeneral Cemil Cahit Toydemir, davet üzerine Atlantik Duvarı'nı ve Doğu Cephesini ziyaret etmiş, 6 Temmuz 1943'te de Hitler tarafından kabul edilmiştir. Fakat, artık hava değişmiştir. Almanlar 1943 kışında Stalingrad'da teslim olmuşlar, ilkbaharında da Kuzey Afrika'da yenilmişlerdir. Gezi günlerinde Sicilya çıkartması yapılacaktır. Zaten Toydemir, Alman Cephelerine Türkiye'nin izlediği denge politikasının bir gereği olarak gönderilmiştir. Çünkü ondan üç ay kadar önce, Orgeneral Salih Omurtag, Afrika'daki Müttefik Cephesini ziyaret etmişti.

6

7

5

5. Türk subayları Alman Doğu Cephesinde.
6. Alman Batı Cephesi Komutanı Feldmareşal von Rundstedt Gen. Toydemir'i Paris'te karşılıyor.
7. Gen. Toydemir, Feldmareşal von Manstein'la Doğu'da.

'II.Abdülhamid'in Kermes'i"

1897 Yunan Savaşı şehitlerinin dul ve yetimleriyle malûl gâzileri yararına düzenlenen bu Kermes'in, albümün sunuşunda ileri sürüldüğü gibi, böyle bir hayra yönelik sergi satışlarının dünyada ilki olduğu, herhalde doğru değildir; ama, muhtemelen, söz konusu çağdaş yöntemin ülkemizdeki ilk uygulamasıdır.

Bu savaş, karşılıklı çarpışan kuvvetlerin sayısı açısından pek önemli olmamakla birlikte (Osmanlı Ordusunun toplama zayiatı: 1126 şehit, 3252 yaralı, 200 esir ve 17 kayıpla harekâta katılan birliklerin % 5'inin üstündeydi), son zamanlarda zafere hasret çekildiği, özellikle de 1877-78 Rusya yenilgisinin üstüne geldiği için, kazanılan askerî başarı ülkede büyük bir sevinç yaratmıştır.

Kutlama yayınlarından biri de, aşağıda kapak sayfası görülen *Yadigâr-ı Zafer*'dir:

32 sayfalık bu küçük boy resimli kitabın içindekiler:

1. Yunanistan'ın Teşekkülü
2. Efkâr-ı Yunaniyye
3. Girid'e Taarruz
4. İlân-ı Harb
5. Muvaffakiyet-ı Osmaniyye

Şiirler: *Askerlere! ; Yenişehir'e Duhûl ; Tahdîs.*

Öykü: *Dağda Kalmış Bir Genç Kadın* (Nazif Sürurî)

Resimleri basılan komutanlar arasında (s. 16'da) dergimiz okuyucularının pek iyi bildikleri, "Golos (Yunanca: Volos) şehri merkez kumandanı Erkânıharbiye mirlivalarından saadetlû Enver Paşa Hazretleri" de yer alıyor.

Muharriri: Yenişehirlizade Halit Eyüp
İstanbul-(A.A.) Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, bâbıâli Caddesinde numero 52 1315 1899 Fiyatı 20 Paradır

Nezaret-i Celile-i Maarif'in 28 Mayıs 1313 tarihli ve 204 numerolu ruhsatnamesini haizdir.

51. Rövolverin ihtiramından akdem Belgrad muhafızı merhum Hâfız Paşa tarafından icat edilip imâli 1261 sene-i Hicrîsine (1848) müsadif olan altıpatlar tabanca. Vakanüvis semahatlû Lutfi Efendi tarafından ihda olunmuştur.

1. İpekli sarı kumaş üzerine gayet dakik ipekle kasnak işlemeli sanayi-i dahiliye-i atikadan zarif ve müzeyyen giran-baha örtü.

2. Münakkaşat-ı atika-i dahiliyeden ipekli mavi kumaş üzerine sırma ve ipek işlemeli zarif ve müzeyyen kıymetdar oda takımı.

3. Kanava işlemeli gayet musanna' ve müzeyyen masa örtüsü. Kerime-i ismet ve sima-yı hazret-i hilâfetpenâhî devletlû ismetlû Ayşe Sultan aliyyetüşşân hazretlerinin çiredesti-i ismetpenahîleri olup ihda buyurulmuştur.

4. Tamirhane-i hümayun mamulâtından fildişi ve sedefle müzeyyen gayet kıymetdar musanna sigara takımı. Taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfetpenâhîden ihsan buyurulmuştur.

8-9. Berlin fabrika-i kralisi mamulâtından gayet müzeyyen porselen çiçeklik ve şamdan. Haşmetlû Almanya İmparatoru hazretleri tarafından ihda buyurulmuştur.

10. Onbeşinci Louis tarzında gülağacından mamul ve bronzla müzeyyen gayet musanna camlı dolap. Haşmetlû Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı hazretleri tarafından ihda buyurulmuştur.

11. Viyana fabrikası mamulâtından firuze rengi altınla müzeyyen vazo. Haşmetlû Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı hazretleri tarafından ihda buyurulmuştur.

12. Firuze renginde şal üzerine sırma işlemeli sanayi-i dahiliye-i atikadan kebir ü nadir ül-emsal örtü. Taraf-ı hazret-i hilâfetpenahiden ihsan buyurulmuştur.

13. Kadife üzerine sırma işlemeli mükemmel eyer takımı. Devletlû Abraham Paşa hazretleri tarafından ihda olunmuştur.

14. Yaldızlı bronzdan mamul kuşlarla müzeyyen büyük vazo. Düyun-u Umumiyye Meclis-i İdaresi tarafından ihda olunmuştur.

65. Çini fabrika-i hümayunu mamûlât-ı nefisesinden müzeyyen vazo.

66. Gayet zarif kanava işlemeli çerçeveli duvar çantası. Kerime-i ismet ve sima-yı hazret-i hilâfetpenahi devletlû ismetlû Ayşe Sultan-ı aliyettüşşan hazretlerinin çire-i desti-i ismetpenahileri olup ihda buyurulmuştur.

67. Firuze renginde şal üzerine altın pulla işlenmiş musanna ve müzeyyen-i atik sec-

cade. Evkaf-ı Hümayun nâzırı devletlû Galip Paşa hazretleri tarafından ihda olunmuştur.

68. Al çuka üzerine sırma işlemeli Boşnak kadın elbisesi. Esbak Harbiye nazırı Hüseyin Hüsnü Paşanın haremi iffetlû hanımefendi tarafından ihda olunmuştur.

69. Ankara mamulât-ı nefisesinden ipekli seccade. Taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfetpenahiden ihsan buyurulmuştur.

70. Çini fabrika-i hümayunu mamulât-ı nefisesinden sırr-ı altına boyalı vazo. Taraf-ı eşref-i hazret-i mülûkâneden ihsan buyurulmuştur.

71. Berlin fabrika-ı kralisi mamulât-ı nefisesinden kıymetdar ve müzeyyen vazo. Haşmetlû Almanya İmparatoru hazretleri tarafından ihda buyurulmuştur.

72. Sèvres fabrikası mamulât-ı nefisesinden yaldızlı bronzla müzeyyen vazo. Yaver-i ekrem-i hazret-i şehriyari Girit Kumandanı ismetlû devletlû Cevat Paşa[1] hazretleri tarafından ihda buyurulmuştur.

73. Fransa krallarından Louis Philippe'in kullanmış olduğu rivayet edilen bağa ve bronzla müzeyyen yazıhane. Yaver-i ekrem-i hazret-i şehriyari Müşir devletlû Fuat Paşa hazretleri tarafından ihda olunmuştur.

74. Mamulât-ı dahiliyeden altın yaldızlı ve kabartmalı gümüş vazo. Harem-i ismet hazret-i meşahetpenahi iffetlû hanımefendi hazretleri tarafından ihda olunmuştur.

75. Cebel-i Lübnan mamulâtından sırma ve ipekten mensuc seccade. Marunî patrik vekili rütbetlû Montran Yusuf Duryan Efendi Hazretleri tarafından ihda olunmuştur.[2]

[1]Halikarnas Balıkçısı Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın amcası (yani bir namus meselesinden dolayı öldürdüğü babası Şakir Paşanın kardeşi), Girid'e gönderilmeden önce 1891-95 yıllarında sadrazamdı.

[2]Albümden anlaşıldığına göre, bu Kermes'te satılmak üzere değerli eşya gönderenler arasında, ayrıca, Fransa Reisicumhuru Felix Faure, Paris'ten Markiz d'Oyley, Mısır Hidivi'nin validesi ve haremi hanımefendiler, Valide Sultan (II. Abdülhamid'in annesi Tirimüjgân Hanım ölmüş olduğuna göre, analığı Perestû II. Kadınefendi olacak) Cemiyyet-i Rüsumiyye âzâsından Nişan Efendi Kazazyan ve Trabzonlu zengin Nemlizade Biraderler de vardır.

İFADE-İ MAHSUSA

Asr-ı Mesud-u cenab-ı hilâfetpenahileri millet necibe-i Osmaniyyenin sabah ül hayr-ı ikbalî olma meziyetiyle haiz-i imtiyaz olan şehriyar-ı merahim şiar ve tacdar-ı celil-ül-asar efendimiz hazretlerini asakir-i nusret measir-i gitî sitanileri hakkında â yad-ı meşhud basire-i meserret ü şükran olagelen âtâ ve inayat-ı âlâd derecat hazret-i zıllüllahileri cümle i cemile ve celilesinden olmak üzere kâffe-i masarı fi cib-i hümayun mekarim-i meşhum hazret-i cihan banilerinde inayet ve ihsan buyurularak Yıldız Sarayı şevket-ihtivası civar-ı şeref-medarında ye temenna tesis buyurulan ve hasılat-ı umumiyesi sulhperveran-ı cihanı dağ-dar-ı teessür eden Yuna tecavüzatını men' ile devletin şanını ilâya şitaba olan dilâveran-ı Osmaniyandan meyadin-i kâr ü zarı da şehid düşen fedakârların eramil ve eytamıyl malûlîn-i guzat-ı kiramın temin-i refah ve idame-i saadetine hasr ü tahsis kılınan iane sergisine taraf-ı eşref-i cenab-ı hilâfetpenahiden lütfen ve atifeten ih san buyurulan birçok giran-baha eşya ve bazı hü kümdaran hazeratıyla ashab-ı fütüvvet taraflarında ita kılınan pek mütenevvi ve kesir hedaya meyanın da boyalı resim ile en ziyade tab' ve teşhire elveriş olanlardan yalnız yetmiş beş parçasının elvan-ı asi lesiyle tesavirini câmi bulunan işbu albüm sehaif-i tevarih-i âlem tetebbu edilse akvam-ı salifeden hiç birinin tarihinde tesadüf olunamayacak olan mükâfat-ı âliyye-i bedayi—kârane ve hikmet-perveraneye mehd-i zuhur olup cihan-ı medeniyyet ve âlem-i insaniyyet için min küllül-vücuh birinci lik şerefini ihraz eden serginin tezkir-i namına bi vesile-i cemile olmak üzere tertib ve temsil olunmuş tur.

SUNU

Yüce halifenin çağı, temiz soylu Osmanlı milletinin geleceğinin hayırlı sabahı olmak niteliğiyle seçkinlik taşıyan, düsturu acıyıcılık olan hükümdarımız ve yüce taçlı efendimiz hazretlerinin eşiklerinin işleri zafer kazanmak olan askerleri hakkında bu görülen anı, sevinç ve şükran gösterici olagelen arınağanları ve yardımları derece derece Tanrı'nın gölgesi hazret-i padişahın güzel ve yüce işlerinden olmak üzere, bütün giderleri dünyayı zapteden cömertlikleri ünlü hükümdarın kesesinden yardım ve bağış buyurularak, ululukları içine alan Yıldız Sarayının onurlu çevresinde istenerek kurulan ve bütün gelirleri, yürekleri yaralı tüm dünya barışseverlerin üzen Yunan saldırılarını önleyerek devletin şanını yüceltmeye koşan Osmanlı kahramanlarından savaş meydanlarında şehit düşmüş fedakârların dulları ve yetimleriyle yüce gazilerin malüllerin refahını sağlama ve mutluluğunu sürdürmeleri için ayrılan yardım sergisine yüce halifenin onurlu tarafından lütfen bağış olarak ihsan buyurulan birçok değerli eşya ve bazı hükümdarlarla cömert kişiler tarafından verilen çok çeşitli ve bol armağanlar arasında boyalı resim ile baskıya ve sergilenmeye en elverişli olanlardan yalnız yetmişbeş parçasının özgün renkleriyle resimlerini içine alan bu albüm, dünya tarihlerinin sayfaları incelense, eski kavimlerden hiçbirinin tarihinde rastlanmayacak olan, güzel eserler ortaya koyan ve bilgelikleri koruyan yüce ödüller ortaya çıkarıp uygarlık dünyası ve insanlık âlemi için her durumda birincilik onurunu kazanan serginin adının anılmasına güzel bir vesile olmak üzere düzenlenerek basılmıştır.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak e muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüzyıl önce bu ay

İSTANBUL HAVADİSİ

❑ Ahşap sefain-i harbiyyeden [tahta savaş gemilerinden] Ertuğrul* fırkateyn-i hümayûnu, teçhizatı ikmal olunmak üzere Kasımpaşa'na pişgâhına [önüne] götürülmüştür. (1 Mayıs 1884).

❑ Geçen gün kırk kadar işsiz âdemler Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda vâki Belediye bahçesi civarında toplanıp bahçe derûnunda [içinde] bulunan iki üç adet beç tavuğunu temaşa etmekte oldukları halde, bunlar meyanında bulunup, üzerinde gayet mükemmel bir saat ile kordonu bulunan bir Tatar, diğerlerinden ziyadece seyre dalmış olduğundan, yankesicinin biri merkûmun [anılan kişinin] saat ve kordonunu çarparak kaçmıştır. Tatar aklını başına devşirip yankesiciyi takibe kıyam etmiş [kalkmış] ise de, merkûm köşeyi geçmiş olduğundan, Tatar dahi merkûmu yakalamak zamanı geçtiğini his ederek ve eteklerini düşürerek filozofane yoluna devam etmiştir. (2 Mayıs 1884)

❑ Beyoğlu'nda Âyineli çeşme civarında akdemce [önceleri] vukuunu mükerreren [tekrar tekrar] yazdığımız misullû, bugünlerde dahi bazı uygunsuz âdemler dolaşıp, fırsat düşüldükçe rasgeldikleri âdemlerin üzerine hücûm ederek, üzerlerinde buldukları zî-kıymet [değeri yüksek] eşya ve akçelerini alarak firar eylemekte olduklarından, oraların her ne surette olursa olsun istikmal-i esbab-ı muhafazası [koruma önlemlerinin tamamlanması] ora ahâlisi tarafından merci-i mahsusuna rica olunuyor. (4 Mayıs 1884)

❑ "Fet dö Nüi" *(Fête de Nuit)* : Sefir-i İran Mirza Muhsin Han hazretlerinin taht-ı himayelerinde olarak, dün gece Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda vâki tiyatroda Debistan-ı İraniyan [İran Okulu] menfaatine verileceğini yazdığımız "fet dö nüi" yani gece şenliği, suret-i mutantana-i fevkalâdede [olağanüstü tantanalı bir şekilde] icra olundu. Bahçe derûnu enva-ı bayraklar ve rengârenk kandiller ile tezyin kılındığı gibi, bir bando-yu mükemmel-i muzıka dahi terennüm-sâz olmakta ve binlerce med'uvvîn [davetliler] tenezzüh eylemekte [gezinmekte] idi. Bahçe ortasındaki tiyatronun derûnu ve locaların önü enva-ı şallar ve seccadeler ile tezyin kılındığı misullû devleteyn-i aliyyeteynin [iki büyük devletin] bayrakları dahi bulunmakta idi. (5 Mayıs 1884)

❑ Hızır-İlyas [Hıdırellez] Günü:

Haydarpaşa Çayırı: Dün Hızır İlyas olmak mülâbesesi ile [dolayısıyla] beyn-el ukalâ [akıllılar arasında] "Züğürtler Yaylası" veyahut "Bitli Kâğıthane" deyu bî-hakkın ve bî-gayri hakkın [haklı ya da haksız olarak] zemmedilen [kötülenen] Haydarpaşa çayırını bir gören pişman, bir de görmeyen pişman idi. İşbu rûz-ı firûz [mutlu gün] için olmalı ki, İdare-i Mahsusa "Haydarpaşa İçin Ruz-u Hızır'a Mahsus" diye biletler tab' ettirerek eyyam-ı sairede [diğer günlerde] Kadıköy için 40 para aldığı halde 60'ar para alarak, vapurları gerek halkın kesreti [çokluğu] ile ve çok sefer etmelerinden ve bervech-i maruz [belirtildiği gibi] bilet bedelini birçok kat almalarından, her iki suretle düdüklerini çalmışlardır... (6 Mayıs 1884)

Dr. UYGUR KOCABAŞOĞLU

❑ Kadıköyü'nde vâki Yoğurtçu çeşmesindeki tiyatroda Pazar ve Cuma günleri yalnız kadınlara mahsus olarak icra-i lûbiyat vehanımların tiyatro idaresi tarafından hoşnudiyyelerini celbe gayret edildiği rivayet olunmakta ve intihab edilen oyunları ise edebî şeyler idüğü [olduğu] ilâve-i beyan kılınmaktadır. (30 Mayıs 1884)

GAZETELERDEN MUKTEBESAT

❑ Evvelsi sabah ailesiyle beraber Edirne'ye gitmek üzere bulunan bir zabitten Sirkeci istasyonunda bulunan ve yol tezkereleri yoklamasına memur olan adam, zabitin yanına giderek, haremi için yol tezkeresi olup olmadığını sual etmesi ve hanımın tezkeresiz yola çıktığını anlamış olması üzerine bilâ-tezkere gidilemeyeceğini alel-usul beyan etmiş olmağla zabit efendi memura iki sille aşketmiş ve katarlar hareketle kendisi gidemiyerek İstanbul'da bulunan zabıta tarafından taht-ı tevkife alınmış idüğü *İstanbul*'da görülmüştür. (20 Mayıs 1884)

İCMAL-İ AHVÂL

❑ Gerek bizde ve gerek Avrupa'da umuru maliye ile iştigal eden zevat Devlet-i Osmaniye'nin dayinler [alacaklılar] ile akt ettiği mukavele-i ittifakiyeyi öteden beri takdir ettikleri gibi mukavele-i mezbûrenin icraat ve tatbikatı müşahede olundukça ve alel-husus Bab-ı Âlî canibinden hâlisâne ve fedakârane ifa-i taahhüdata itina kılınmakta bulunduğu görüldükçe bu takdir kesb-i umumiyet eyliyor... Lâkin, Düyûn-u Osmanniyeden [Osmanlı borçlarından] hissemend-i müşareket olmaları iktiza eden [ortak yükümlülükleri olması gereken] hükûmatın [hükûmetlerin] ifa-

i vezaif-i müşareket olmaları iktiza eden [ortak görevlerin yerine getirilmesi] hususunda henüz bir hareket ve işaretleri görülmemesi bihak sezaver-i hayret ve esef olup... (28 Mayıs 1884)

DÜNYADA OLUP BİTENLER

☐ "Dinamit Topu": Edevât-ı harbiyyede muhtıraat-ı cedide meyanında [savaş gereçlerinde yeni buluşlar çerçevesinde] bu kere bir Amerikalı tarafından ihtira olunan [icad edilen] dinamit topu, şayan-ı dikkattir. İşbu top otuz kadem tul'unda [24 m. çapında (1 kadem: 80 cm.)] tunçtan mâmul olup hafif tekerlekler üzerinde durur ve âdi toplar gibi topçu neferi marifetiyle istimal olunur [kullanılır]. Sedası çıkmadığı halde mermisi gaayet şiddetli gider ve bir sefineye [gemiye] veyahud diğer bir şeye vurduğu anda iştial eder [alev alır]. İşbu nev-icad top hakkında olan rivayet sahih ise, yüz libre dinamiti havî olan bunun bir mermisi ile en cesîm zırhlı sefine gark ve şakk olunur [en büyük zırhlı gemi bile parçalanıp batar]. ... (15 mayıs 1884)

☐ Papa hazretleri tarafından geçende Farmasonlar aleyhinde bir beyanname neşrolunduğunu ve Farmasonlar tarafından cevap yazıldığını beyan etmiş idik. İşbu münasebetle gazetelerde mütalâa güzâr olduğu [düşünceler geçtiği (belirtildiği)] vechile Farmasonların memalik-i muhtelifede 138 bin 65 loca bulunup bunların 14 milyon 160 bin 543 âzâsı mevcuttur. İşbu cemiyetin senevî [yıllık] 178 milyon lira sterlin hasılatı bulunup sadakaya sarfolunur. (19 Mayıs 1884)

[BİR YAKINMA- BİR TEŞEKKÜR]

☐ Kayseri'den Telgraf:

Tarik gazetesi idare-i aliyyesine: Reji idaresinin teşkilinden dolayı fabrikalarımız sed' [kapatıldı] ve yedlerimizden [ellerimizden] yaprak dühanlarımız [tütünler] tevkif olundu. Bunların müruriye resmiyle esmânlarının [değerlerinin] dühan sahiplerine derhal itası reji mukavelenamesinde masruh [açıklanmış] iken hâlâ verilmedi. Bu babdaki müracaata da Düyun-u Umumiye Nezareti'nin müruriye resimlerine adem-i muvafakati [onaylamadığı] cevap veriliyor. Ticaretten mahrum ve zimematımız [borçlarımız] tahsil olunamaz hale geldikten sonra başka bir de mallarımızın esmanı [değeri] ve taraflarımızdan peşinen verilen müruriye resimleri verilmeyerek fuzulî mağduriyetimizi dâidir [-'e neden olmuştur]. Gadrden vikayemizle [haksızlıktan korunmamızla], verdiğimiz 26 bin kiyye miktarı dühan esmanı ve resminin hemen itası emrinin lâzım gelenlere fermûdesi [emredilmesi] müsterhamdir [istirham edilmektedir].

İmzalar: Gözübüyükzade Şakir, Kalpakçıyan Kundakçıyan, Avadis Tebanyan, Ohannes Tebanyan, Abacıyan, Karakaşyan... (26 Mayıs 1884).

☐ "Teşekkür"

Tarik Gazetesi'ne: Dişlerimin bazılarının tamiri için Dersaadete gelinmiş idi. Bahçekapısı'nda Keresteciyan Onnik efendi eczahanesine müdavim Astoraki [?] efendi beş tane dişimi plâtin ile doldurmuş olmasıyla, gerek me'kulât [yiyecekler] ve gerek meşrubatça [içecekler] kusursuz bir hale gelmesinden ve doktor-u müma-ileyhin iki mahdır [aydır] suret-i hekimane ve nazikânede etmiş olduğu ameliyyatından azher cihet [apaçık bir şekilde] müteşekkir bulunduğumdan gazete-i muteberiniz ile ilânını rica ederim. Dersaadette Muvakkaten Mukim Bolu Eşrafından Esseyid Mustafa. (25 Mayıs 1884)

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Kredi Liyone Bankası (Credit Lyonnais) 20 000 000 frank sermayesi olan anonim şirket. Merkezleri: Galata'da Mertebâni sokağında numero 10 Yakup Hanı; Şubesi İstanbul'da Sultanhamam'da Haçopula hanında. Kredi Liyone Bankası her nevi banka muamelâtını icra eder. İstikraz tahvilâtı depozito etmekle meblâğ ikraz eder ve hesab-ı cari açar. Fransa ve umum memalik-i saire için poliçe keşide eder. Kredito mektupları verir... Her nevi istikraz tahvilâtını muhafaza eder ve teslim olunan nakdi kabul edip.... (2 Mayıs 1884)

☐ *LA LOTERIE DES ARTS DECORATIFS* [Süsleme Sanatları Piyangosu]: Sanayi-i tezyiniyye piyangosu merkezi Paris'te Sanayi Sarayı'ndadır. Fransa'da Dahiliyye Nezaretiyle hasıl olan ittifak mucibince mezkûr piyango katiyyen gelecek Haziran-ı efrencinin otuzunda keşide olunacaktır. İşbu piyangoda kazanılacak meblâğın yekunu 2 milyon frank olup Fransa Bankası'na vaz' olunmuştur:

1 numero 500.000 frank kazanacaktır.
2 numero 200.000 frank kazanacaktır.
4 numero 100.000'er frank kazanacaktır.
4 numero 50.000'er frank kazanacaktır.
8 numero 25.000'er frank kazanacaktır.
20 numero 10.000'er frank kazanacaktır.
500 numero biner ve beşyüzer frank kazanacaktır. Beher biletin bedeli bir franktır. Bilet mübayaa etmek ve malûmât istemek arzusunda olanların Paris'te Sanayi Sarayı'nda kâin Sanayi-i Tezyiniyye Piyangosu müdir-i umumisi Mösyö Hanri'ye müracaat edeler. (8 Mayıs 1884)

☐ *Müdafaaya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa:* Saadetlü Ahmet Midhat Efendi hazretlerinin ehl-i İslâmı kabul-ü nasraniyyete [Hristiyanlığı kabule] teşvik eyleyen Misyonerlere karşı bir müdafaa olmak üzere... neşr eyledikleri kitaba Amerikalı Protestan Misyonerlerinin reisi Mister Dwight hazretleri tarafından idilen mukabele ile bu mukabeleye dahi Ahmet Midhat Efendi hazretlerinin yaptığı müdafaayı şâmildir ki evvelki müdafaaya cild-i sânî ittihaz olunmuştur. Gerek bu ve gerek ilk defa çıkan birinci cildi eczaları [cüz'üleri] 10 ve alafranga mücellidi [ciltlisi] 15 guruş fiyatla Bab-ıÂlî caddesinde Arakol efendinin 46 numerolu kitabhanesinde satılmaktadır. (14 Mayıs 1884)

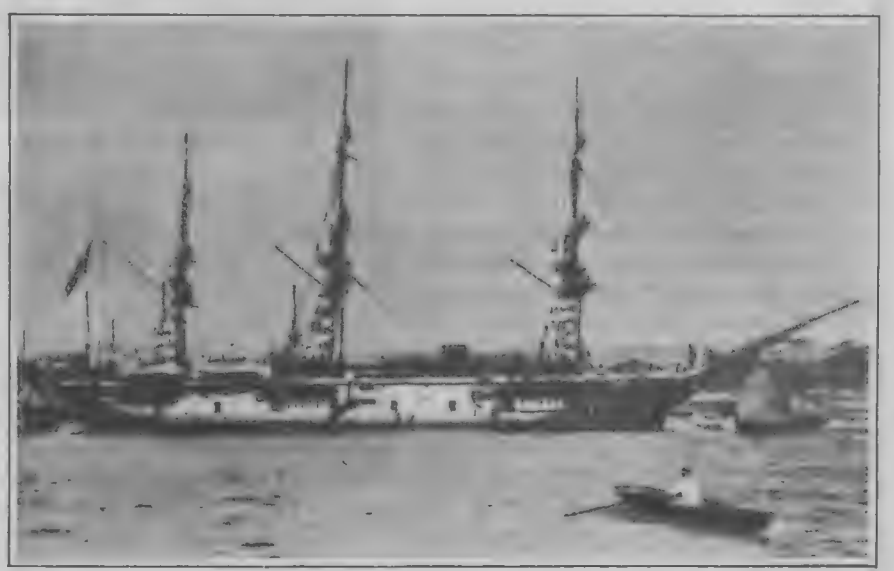

* II. Abdülhamid'den Japon İmparatoruna murassa bir İmtiyaz Nişanı götürmek vesilesiyle, yeni mezun bir çok deniz subaylarını da taşıyarak Japonya'ya gitmişken, dönüşünde fırtınaya yakalanarak 18 Eylül 1890 günü Oşuna Adasının kayalarına bindirip parçalanan 2344 tonluk, 600 mürettebatlı gemi. Yakın dönem Türk Deniz Tarihinin bu en büyük felâketinde 515 kişi şehit olmuştur. — *Tarih ve Toplum*

Bir Demiryolu Grevi

II. Meşrutiyet'in İlânını İzleyen 3 Ayda Ortaya Çıkan 70 Grevden Biri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hürriyet'in İlânı'nı izleyen üç ay içinde ortaya çıkan, irili ufaklı yetmişi aşkın grev, en ayrıntılı olarak şu yazıda incelenmiştir: Hakkı Onur [pseudonyme], "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler." Yurt ve Dünya, *Sayı 2 (Mart 1977), s. 277-95. Fakat burada resimleriyle birlikte anlatılan grev, o yazıda bile kapsanmamıştır. Söz konusu makale, buna en yakın işçi hareketi hakkında şu açıklamayı yapıyor:*

"Eylül sonlarında Beyrut-Şam-Hama Demiryolu işçileri hattın su haznesini boşaltmışlar, telgrafhaneleri işgal etmişlerdi. Dahiliye Nezareti'nden Beyrut Vilâyeti'ne gönderilen 28 Eylül tarihli telgrafta valilikçe gerekli tedbirlerin alınması, 'tatil-i eşgal edenlerin şirketçe kayıtları silinerek bundan böyle istihdam olunmayacaklarının' kendilerine bildirilmesi tebliğ olunuyordu. Grev Ekim ayının ilk günlerinde ücretlerin % 50 arttırılışıyla son bulmuştu."

Anlatılan hat, buradaki grevin yapıldığı Halep dolaylarından daha güneydedir. Bütün bu şebeke, Anadolu Demiryolları'nı, Şam'dan güneye uzanan Hicaz Demiryolları'na bağlamaktadır.

L'ILLUSTRATION

1 Franc. SAMEDI 17 OCTOBRE 1908 60e Année

Halep'ten gelen tren yaklaşırken, grevciler rayların arasına bir bayrak dikiyorlar ve katarı durdurmaya hazırlanıyorlar.

"Katar geçmeyecek... ya da üzerimizden geçecek!"

Tren yavaşça ilerliyor, grevciler kımıldamıyorlar; katar duruyor ve görüşmeler başlıyor.
Doğu, Avrupalılaşıyor-Türk yurttaşları grevlerle özgürlük dönemini açıyorlar.

"Başlangıçtan bu yana, (unutulanı da olabilir) İstanbul'da liman işçileri grevi, tramvay çalışanları grevi, fırıncılar grevi, Anadolu Demiryolları grevi gibi, grevler aracılığıyla Türkiye' de özgürlük dönemi açıldı. Grevlerin biri biterken, öteki başlıyor. Hicaz Demiryolunun tamamlanmış bulunan birinci kısmının (Şam-Medine arası) yapıldığı sıradaki fevkalâde düzenli ve kolay koşulların sevinci sürerken, yeni açılan ve Bağdat Demiryolu'na bağlanan Halep-Şam hattı üzerinde karışıklıklar ortaya çıktı.

Hareket çok güzel hazırlanmıştı. 27 Eylül sabahı saat 11.00'de personelin şirkete ilettiği isteklere cevap gelmemesi üzerine hattaki tüm garlarda servis durduruldu.

İdare, en azından posta hizmetlerinin yerine getirilmesini boş yere denedi. Bu iş için, Avrupalı olan bazı üst dereceli memurlardan, gerektiğinde lokomotifleri kendilerinin sürmesi fedakârlığını istedi. Ama onlardan hiçbiri buna kalkışmadı. Grevciler boş durmuyordu. Garlardaki su depoları boşaltılmış, makaslar treni durduracak biçimde ayarlanmıştı. Bu engelleri aşabilmiş olan maceracı katarlar beyaz ay [yıldız]lı kırmızı ulusal bayrağı taşıyan ve yolu kapayan grevci gruplarla çatıştı. Sadık hizmetlilerin bütün görevlerini yerine getirip maceraya atılan en fedakârları da orada ısrardan vazgeçtiler. Fotoğrafımızda görüldüğü gibi, treni kullananlar lokomotifi grevcilerin ayaklarına kadar sürüp durdurdular. Görüşmeler sonucu, depoya dönmek koşuluyla yol için yeterli suyu alma hakkını elde ettiler. Diğerleri, postayı taşıyamama pahasına, ateşleri kısarak, lokomotifi ayırdılar."

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

F. MUHTAR KATIRCIOĞLU

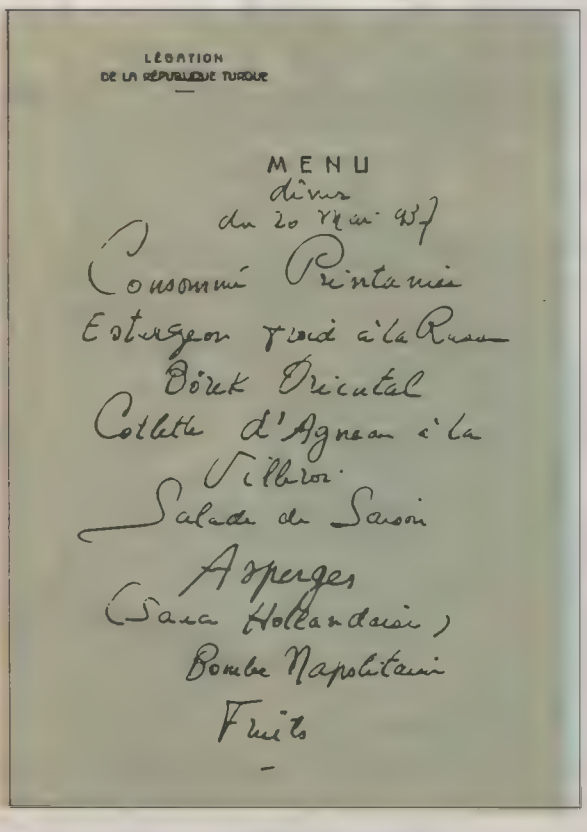
LÉGATION
DE LA RÉPUBLIQUE TURQUE

MENU
dîner
du 20 Mai 937

Consommé Printanier
Esturgeon froid à la Russe
Börek Oriental
Côtelette d'Agneau à la Vilbroi
Salade de Saison
Asperges (Sauce Hollandaise)
Bombe Napolitaine
Fruits

BÜKREŞ BÜYÜKELÇİLİĞİMİZDE BİR AKŞAM YEMEĞİ

20 Mayıs 1937'de, Romanya Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver Bükreş'teki sefarethanede onsekiz kişilik bir akşam yemeği vermişti. Bu yemeğe her ne kadar hepimiz iştirak edemeyeceksek te, o devirde bir Türk sefaretinde neler yendiğine hep birlikte bir göz atalım.

Sebzeli bir et suyundan sonra, soğuk ve Rus usûlü (mayonezli) bir Mersin balığı, arkasından alaturka bir börek, Vilbroa usûlü kuzu pirzolasıyla birlikte mevsim salatası. Sebze olarak hafif ekşili (Hollanda) soslu kuşkonmaz ve tatlı olarak içinde muhtelif meyve şekerlemeleri bulunan vanilyalı (Napoli) dondurması, son olarak ta meyve çeşitleri geliyor.

F. Muhtar Katırcıoğlu koleksiyonundan

DÜNYANIN EN İLERİ BANKALARINDA UYGULANAN VE EN SAĞLAM ÇEK SİSTEMİ OLARAK KABUL EDİLEN Ç E K K A R T

Pamukbank, Çekkart sisteminin gerektirdiği tüm güvenlik unsurlarını, işletme prensiplerini ve uygulama yöntemlerini ülkemizde sağlamayı başarmış ve–mudisinin özelliklerinden de aldığı güçle–Türkiye'nin, Çekkart sistemini uygulayabilen ilk bankası olmuştur.

Pamukbank, Çekkart'ın diğer bankalar tarafından da uygulanabilmesini ve ülkemizdeki tüm tasarruf sahiplerinin bu üstün sistemden yararlanabilmesini temenni etmektedir.

ÇEKKART SİSTEMİ

Özel Çekkart hesabı, özel Çekkart kartı ve özel Çekkart çeklerinden oluşmaktadır.

Ve ülkemizdeki ilk Çekkart uygulaması PAMUKBANK ÇEKKART SİSTEMİ

Pamukbank'ta Çekkart hesabı bulunan tüm Pamukbank mudilerinin, kendilerine ait özel bir Çekkart kartları ve özel Çekkart çekleri vardır.

Bu özel kart ve çekler sayesinde mudiler, bankadaki paralarını, bankaya gitmeden kullanabilme ayrıcalığını kazanmışlardır. Günün 24 saati. Yılın 365 günü. Gece. Gündüz.

Pamukbank Çekkart Hesabı

Pamukbank'ta açtırılan * çok özel bir hesaptır. Bu hesapta bulunan tasarruflar–faizsiz kalmadan–her an kullanılmaya hazır beklemektedir.

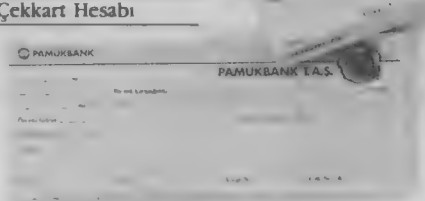

Ayrıca Pamukbank, hesap sahibine, her ay, hesabından kullandığı paraların miktarlarını ve kullanılış tarihlerini gösteren aylık bir dökümü (ekstre) yazılı olarak göndermektedir.

Pamukbank Çekkart Kartı

Pamukbank T.A.Ş. tarafından verilmekte ve mudinin Çekkart'tan yararlanma hakkına sahip olduğunu belgelemektedir. Mudinin adı ve soyadı, kartının üzerine özel olarak basılmıştır.

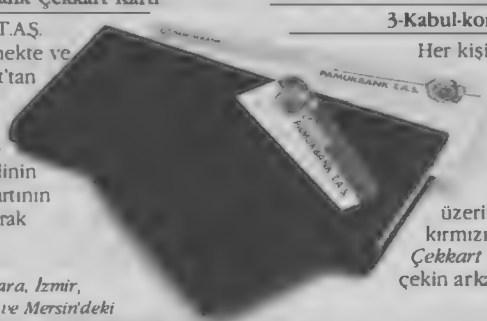

* *Şimdilik İstanbul Ankara, İzmir, Adana, Bursa, Tarsus ve Mersin'deki Pamukbank şubelerinde açtırılabilmektedir.*

Pamukbank Çekkart Çekleri

Bu özel çekler Pamukbank'ta Çekkart hesabı bulunan mudilere aittir. Mudinin adı ve soyadı her bir çekin üzerine tek tek basılmıştır.

Ve Pamukbank Çekkart Sistemi özel güvenlik bütünlüğü

Çekkart, özel güven unsurlarından oluşan bir güvenlik bütünlüğüne sahiptir.

1-Filigran

Özel kağıda kimyasal olarak kaydedilen ve *ışığa tutuldıklarında görülebilen* yazı ve şekillerdir.

Pamukbank, Çekkart uygulamasında filigrandan, bir güvenlik unsuru olarak yararlanmaktadır. Çekkart kartları ve Çekkart çeklerine filigran olarak Pamukbank yazısı ve Pamukbank ambleminin kaydedilmiş olması, bu kart ve çeklerin taklit edilme ihtimalini kesinlikle ortadan kaldırmaktadır.

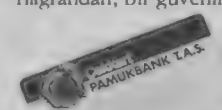

2-Özel baskı

Mudinin adı ve soyadı Çekkart kartı ve Çekkart çeklerinin üzerine özel bir teknikle basılmaktadır. Bu sayede kartlarda ve çeklerde imza ve isim tahrifatı yapılması imkansız hale getirilmiştir.

3-Kabul-kontrol

Her kişinin, Çekkart çekini kabulü sırasında önemle uyması gereken kurallardan oluşmaktadır.

- Kart üzerindeki kırmızı renkli *Çekkart numarası*nın, çekin arka yüzüne, *çeki kabul eden kişi tarafından* yazılması.
- Kart üzerindeki hesap numarasının çek üzerindeki hesap numarasına uyup uymadığının kontrolü!
- Kart ve çek üzerinde filigran olarak Pamukbank yazısı ve Pamukbank amblemi bulunup bulunmadığının, *ışığa tutularak* kontrolü!
- Kartın kullanım süresinin dolup dolmadığının kontrolü!
- Çek üzerindeki imza ile kart üzerindeki imzanın aynı olup olmadığının kontrolü!

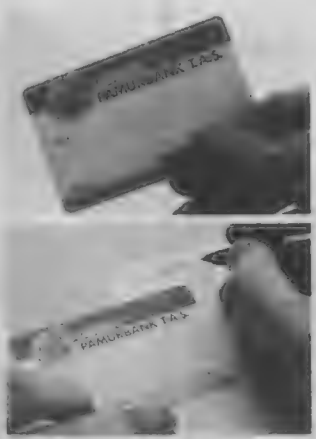

Ve Pamukbank Çekkart Çeklerine özgü anında tahsilat güvencesi

Pamukbank T.A.Ş. her Pamukbank Çekkart Çekine–*belirlenen şartlara eksiksiz uyulmuş olması kaydıyla*–30.000 liraya kadar, *provizyon almadan* ödeme yapmayı taahhüt etmektedir.

Yani her Pamukbank Çekkart Çeki, 30.000 liraya kadar anında tahsilat güvencesi taşımaktadır.

İşte, tüm özellikleriyle Çekkart!

Dünyanın en ileri bankalarında uygulanan ve en sağlam çek sistemi olarak kabul edilen Çekkart'tan (Chequecard) ülkemizde yalnızca Pamukbank mudileri yararlanabilmektedir.

ÇÜNKÜ PAMUKBANK MUDİSİNE GÜVENİR, ÇÜNKÜ GÜVEN KARŞILIKLIDIR.

Pamukbank
iyi bankadır

BİRLİK REKLAM A.Ş.

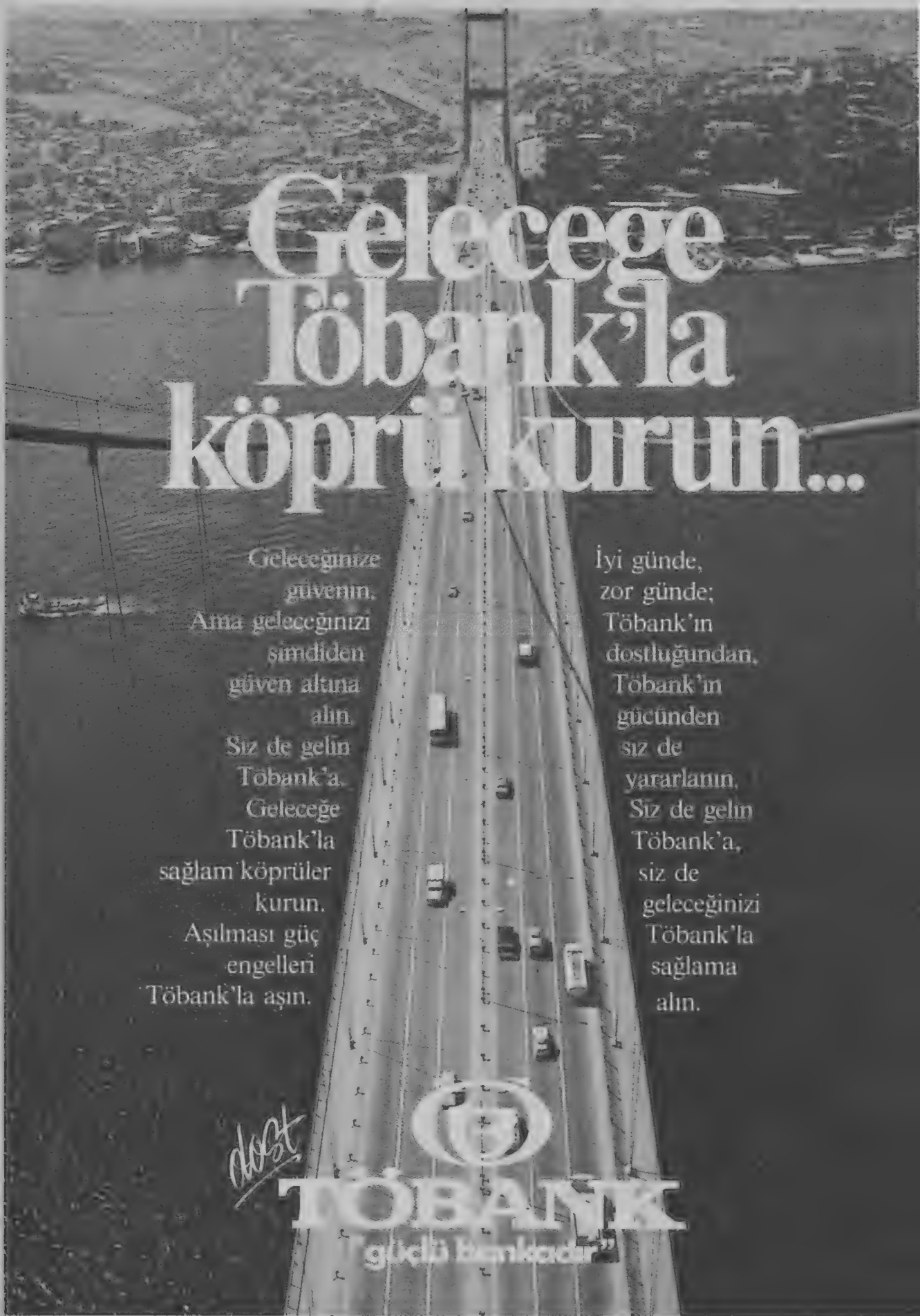
Geleceğe
Töbank'la
köprü kurun...
Geleceğinize güvenin. Ama geleceğinizi şimdiden güven altına alın. Siz de gelin Töbank'a. Geleceğe Töbank'la sağlam köprüler kurun. Aşılması güç engelleri Töbank'la aşın.
İyi günde, zor günde; Töbank'ın dostluğundan, Töbank'ın gücünden siz de yararlanın. Siz de gelin Töbank'a, siz de geleceğinizi Töbank'la sağlama alın.
dost
TÖBANK
güvenli bankacılık

TURCICI
IMPERII
IMAGO.

17. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

1512-1594 seneleri arasında yaşamış olan ünlü Alman baritacı Gerhard Mercator, kendi ismini taşıyan "Mercator projeksiyonu"ndan başka hattatlığı ile meşhurdur. 1552 senesinde Almanya'nın Duisburg şehrine yerleşen Mercator birçok atlas ve küre çizip neşretmiş; ölümünden sonra haritaları, iki oğlu ve üç torunu tarafından 1650'lere kadar neşredilmeye devam edilmiştir.

Yandaki Osmanlı İmparatorluğu haritası ilk olarak 1607'de neşredilen *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes* isimli atlastan alınmıştır. Siyah-beyaz olarak neşredilen 36.5 × 49 cm. ebadındaki bu harita, 17. asırda sırf bu tür renklendirmeyi yapan ressamlar tarafından renklendirilmiştir.

(F. Muhtar Katırcıoğlu koleksiyonundan)

EROL MİNTAŞ

ARŞİV X

Edirne'deki Cihannüma Sarayı. Jovanin'in La Turquie *(1840) adlı kitabından gravür.*

1446 Edirne Yangını ve Buçuktepe Olayı

Mehmet Çelebi'nin babası tarafından kendisine danışman olarak atanan kimse ile de arası pek iyi değildi. Her an birbirlerine karşı eylemde bulunabilirlerdi. Nitekim bu nazik olay pek fazla gecikmedi. Birkaç hafta sonra yeniçeriler arasında kaynaşmalar başladı. Ücretlerinin arttırılması isteminde bulunan bu ocak, kendilerine gerekli söz verilmeyince açıktan açığa Mehmed Çelebi'ye karşı ayaklandılar. Şehri birçok yerden ateşe verdiler. Yaz sıcağının da yardımıyla kısa zamanda yayılan yangın, tıklım tıklım değerli kumaşlarla dolu bedestene ulaştı. Ardından şehrin hisarının bir bölümünü sardı.

Sayısız insan, hayatını ve varlığını yitirmiş, imparatorluğun çeşitli yörelerinden getirilen paha biçilmez mallar yanarak ya da yangının verdiği zararlar sonucu harap olmuştu. Bundan sonra yeniçeriler öfkelerini Mehmed Çelebi'nin özel danışmanı Şehabeddin Paşa'ya yönelttiler. Bunun üzerine Paşa, sarayın içlerine kaçarak bunların elinden kurtuldu. Paşayı takipten vazgeçen yeniçeriler şehrin Buçuktepe diye adlandırılan tepesi üzerine toplandılar. Sonunda Mehmed Çelebi, bunların aylıklarına günlük buçukar akçelik bir arttırımı kabul etmek zorunda kaldı. (Babinger, s. 36)

Yukarıda anlattığımız olay, çeşitli kaynaklarda değişik tarihlerde gösterilmektedir. Biz burada Halil İnalcık yorumuna sadık kalacağız. 1446 yazında Osmanlı tahtında kimin padişah olarak bulunduğuna dair de çeşitli kaynaklar değişik görüşler ileri sürmektedirler. Geçmişteki olayların birçok ayrıntılarına varıncaya kadar anlatıldığı ve tesbit edilerek günümüze aktarıldığı gözönüne getirilirse, saltanat makamında oturan şahsın kimliği hususunda niçin bütün kaynaklarda hemfikir olunmadığı meselesini burada işlemeye çalışacağız.

Bilindiği gibi 14. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı devleti Batı'da genişlemesini sürdürmeye başlamış ve kuruluşunu takip eden 1300'lü yıllarda 3500 milkare olan toprak büyüklüğü 1600'lü yıllara gelindiğinde üç kıtaya yayılarak toplam 895.210 milkareye ulaşmıştı.

> XIII. yy. sonunda Anadolu etkin bir siyasal güçten yoksundur. Selçuklular parçalanmıştır ve yerlerine çok sayıda beylikler türemiştir. Osmanlılar da bu beyliklerden biridir. Anadolu beylikleri Batı'ya Bizans'a doğru ilerlemek için birbirleriyle yarışırken, Osmanlı Beyliği de hem Batı'ya yakın konumuyla, hem de Uç Beyliği olması dolayısıyla, bu yarışta kısa sürede kendini gösterecektir. (Bozdemir, s.34)

Osmanlı Beyliğinin Anadolu'da Selçuklulardan sonra meydana çıkan diğer beylikler içinde sivrilip, diğerleri teker teker tarih sahnesinden silinirken koskoca bir imparatorluk haline gelmesinin nedenleri ayrı bir araştırma konusudur. Biz burada Osmanlıların çok iyi bir şekilde hayata geçirdikleri iki hususa işaret etmeyi yeterli buluyoruz. Merkezi ordu ve *ikta* denilen toprak düzeni.

> Osmanlılarda ordu, tümüyle bir savunma örgütünden ibaret değildir. Özellikle Taşra ordusu diyebileceğimiz *Sipahi* örgütü aynı zamanda bir toprak politikası aracı niteliğindedir. Ordu ve toprak yönetimi içiçe girmiş durumdadır. Böylece ordu-toprak ikilemi aracılığıyla askerî eylem ekonomik eylemden soyutlanmadan hatta onun bir bütünleyicisi olarak gerçekleştirilmiş olacaktır. Bu da adına ikta denen bir toprak dağıtım düzeni aracılığıyla yapılacaktır. (Bozdemir, s. 32)

Yukarıda tanımı yapılan askerî örgütlenmeden başka XIV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ordu sisteminde varlığını iyiden iyiye hissettiren yeni bir askerî gücün ortaya çıktığını görüyoruz: *Yeniçeriler.*

> İlk olarak I. Murad'ın Uç Beylerinin bağımsızlaşarak yarı feodal güç odakları oluşturmalarına engel olmak için merkezî bir askerî güç kurmak istemesiyle başlatıldığı sanılan yeniçerilik, yalnız askere alma yöntemleriyle değil, aynı zamanda eğitimiyle de çağdaşlarından değişik bir askerî "pedagoji" uygulayarak dikkat çekmiştir. (Bozdemir, s. 53)
>
> Kuruluşu XIV. yy. ortalarına çıkan (1362 ?) yeniçeriliğin başlıca özellikleri bilinmektedir: Türklerin egemenliği altındaki Hıristiyan çocuklarından kurulan, ömür boyu bekâr, aile ve toplum bağlarından koparılmış, İslâmlaştırılmış, sultanın kayıtsız şartsız emrinde olacak biçimde yetiştiril-

miş, seçkin bir askerî örgüt (Bozdemir, s. 54)

Sultan, esir edilen (devşirilen) delikanlıları Asya'ya göndererek orada iki ile üç yıl arasında değişen sürelerde Türkçe öğrenmelerini sağlar, dili yeterli derecede öğrenenlerden iki-üçbin kadarını Gelibolu'daki donanmanın emrine bahriye görevlerini öğrenmeleri için gönderir. Buradaki eğitimden sonra gayet iyi koşullar ve yeterli miktarda ücretle sultanın sarayına hizmete alınırlar. Böylece sultanın maiyetinde muhafız olarak göreve başlarlar. (Hammer, s. 377)

I. Murad'ı bu yeni askerî örgütün kurulmasına iten başlıca etken, biraz yukarda da değindiğimiz gibi, feodal güç odaklarına karşı önlem almak, onları merkezî denetim altında tutabilmek olsa gerek. Nitekim:

Sırbistan'da, Makedonya'da, Arnavutluk'ta, Teselya'da birçok eski yerli aristokratların veya oğullarının yerlerinde bırakılmış olduklarını biliyoruz. Bunların merkezî Osmanlı rejiminin yıkılmasına yardım etmeleri yahut en azından seyirci kalmaları muhtemeldi (İnalcık, s. 16).

İnalcık'ın bu tesbiti de göstermektedir ki, imparatorluk toprakları genişledikçe bu topraklar üzerinde merkezî otoritenin hâkimiyetinin devam ettirilmesi bazı güçlükler yaratmış ve kaçınılmaz olarak yeni bir askerî gücün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

II. Murad'dan başlayarak bu askerî kuruluş, cezaların yerine getirilmesinde, savaş esnasında inzibat kuvveti olarak, ülke içi istikrarın sağlanmasında, imparatorluğun korunması ve savunmasında, savaşlarda ordunun bozguna uğrama tehlikesinin meydana çıkması halinde saldırı ve orduya moral verme gibi önemli askerî ve güvenlik görevlerini başarılı bir biçimde yapmışlardır. (Babinger, s. 3)

Yeniçerilik kurumu, Türklerin Orta Asya geleneklerine bir anlamda kopukluk getirmiştir. Şöyle ki eskiden Türklerin tekelinde sayılan savaşçılık mesleği bu kurumla yabancılara geçmektedir. Devşirmeler yalnız orduda sağlanan ayrıcalıklardan değil, fakat bütün devlet görevlerinde yükselme olanaklarından yararlanır olmuşlardır. Başvezirlik düzeyine gelmiş olan çok sayıda kapıkulundan şunları sayabiliriz: 2 Yunanlı, 2 Ermeni, 3 Hırvat, 2 Arnavut, 1 Rus, 1 Macar, 1 İtalyan. (Bozdemir, s. 57)

Yeniçerilik öylesine çekici bir meslek olacaktır ki, pek çok Hıristiyan genci Büyük Sultanın hizmetine girebilmeyi bir düş gibi görecektir.

Aslında Büyük Sultanın hizmetine girmeyi sadece Hıristiyan kökenliler değil, o dönemin bütün bireyleri bir düş gibi görüyor olmalılar. Çünkü:

Merkezî bürokratik tarım toplumunda toprak üzerinde özel mülkiyet yadsınır ya da en azından temellük hakları sınırlandırılır. Mülkiyet genellikle devlete aittir. Toprak rantının kullanım biçimine ve bölüşümüne merkezî yetke karar verir. Yönetici sınıf bürokrasidir, ancak bu sınıf mensupları, devletin hizmetinde oldukları sürece topraktan pay alma yetkisine sahiptirler. (Gürsel, s. 20)

Merkezî yetkenin toprak rantının bölüşümüne nasıl ve ne miktarlarda karar verdiğini, merkezî bürokrasinin hisselerine düşen payın ne olduğunu ise şu tabloda görmekteyiz. (Defter-i Hakanî Emini Aynî Alî Efendi, s. 54

Yeniçeri Ağası hassı	(senelik)	500.000.- Akçe
Nişancı, Bayraktar hassı	(senelik)	450.000.- Akçe
Çakırcıbaşı hassı	(senelik)	350.000.- Akçe
İmrahor hassı	(senelik)	330.000.-
Silâhtarbaşı hassı	(senelik)	280.000.- Akçe
Sancaktar hassı	(senelik)	200.000.- Akçe

Yine aynı kaynaktan öğrendiğimize göre yüksek rütbeli kimseler (Miri Miran), yüksek askerî makamdakiler için ayrılan rant şu şekildedir:

Rumeli Mir-î Miran hassı	(senelik)	1.100.000.- Akçe
Anadolu Mir-î Miran hassı	(senelik)	1.000.000.- Akçe
Sivas Mir-î Miran hassı	(senelik)	1.200.000.- Akçe
Erzurum Mir-î Miran hassı	(senelik)	1.200.000.- Akçe

Sultanın maiyetinde ve hizmetinde çalışan herkese devletin yüce makamlarına yükselmek ve önemli görevler yapmak imkânı tanınmıştı. .. Artık II. Murad zamanına gelindiğinde devletin önemli görevleri Hıristiyan kökenli Yunan, Sırp ve Arnavut asıllı devşirme unsurların arasında dağıtılmış, eski Anadolu ailelerinin çocukları ise ancak, devletin bazı önemsiz mevkilerine getirilmişlerdi. (Babinger, s. 4)

Ortaya çıkan bu yeni durum Babinger'in de vurguladığı gibi "devletin teb'aları tarafından bu tufeylilere karşı kin ve garaz duygularının beslenmesine yol açmış" (Babinger,s. 5), hatta II. Murad zamanında ihtilâflar büyük boyutlara ulaşarak zaman zaman ayaklanmalara dahi sebep olmuştur.

Haziran 1439'de Edirne'de önemli bir makam değişikliği olur. I. vezir İshâk Paşa (ihtimal Rum asıllı bir dönme) görevinden alınarak yerine Çandarlı Halil Paşa getirilir. İshâk Paşa 2. vezirliğe, kendisi gibi Rum asıllı bir dönme olan Zaganos Paşa 3. vezirliğe indirilirler (Babinger, s.6)

Bu olayda olduğu gibi yapılan politik değişiklikler, değişiklikten zarar gören grupları birbirine yaklaştırmış, böylece dönmelerin oluşturduğu grup ile köklü Osmanlı ailelerin oluşturduğu grup arasında kıskançlık ve çekememezlik başgöstermiş, devletin önemli mevkilerini ve orduda komuta kademelerini elde etmek için yapılan mücadeleler uzun sürecek huzursuzlukların bir nedenini oluşturmuştur. Fakat bu devirdeki siyasî huzursuzlukların başlıca kaynağı olarak sadece siyasî gruplar arasındaki makam ve rütbe çekişmelerini görmek sanırım pek doğru olmaz. Her ne kadar devşirmeler ve yerli kökenliler arası mücadele zaman zaman gerçekten büyük boyutlara ulaşmış, hatta bu politik mücadelede bir ihtimal hane

dan mensuplarının dahi yaşamlarına kastedilmiş, onların yaşamları üzerine de entrikalar çevirilmiş gibi görünüyor ise de, bu çekişmeleri,temelde ki feodal beyler- merkezî otorite çatışmasının bir yansıması olarak görmek daha doğru kanısındayım.

I. Murad devrindeki "İspenç (penç-ü yek)" adı verilen kanunnâmenin 1362 yılında çıkarılması ve uygulamaya konulmasıyla başlayan beylikten devlet olmaya, merkezî otoritenin mutlak kudretinin tesisine yönelik bir dizi girişim, Çelebi Mehmed'in yumuşak politikasıyla sürdürülmüş; II. Murad'ın "devşirmecilik" üzerine yapmak istediği reformların zaman zaman engellenmesi gibi güçlüklerle karşılaşmıştır. Aşağıda açıklamaya çalışacağımız politik oyunlar da bu engelleme ve karşı çıkmaların ürünü olarak sahnelenmiştir.

Şehzade Alâeddin-Alî Çelebi, 1443 İlkbaharındaki Karaman seferi esna-

sında babası II. Murad'ın emirlerine harfiyen uymuş, onun Rumelinden Karaman topraklarına ulaşmasından çok önce girişimlerde bulunup büyükçe bir kuvvet toplayarak savaşa hazır etmiş, Karaman beyiyle yapılan savaştaki kararlılık ve başarılarıyla da göz doldurarak babasının itimadına lâyık olduğunu göstermişti. Dirayetli ve becerikliydi. Tahtın vârisi durumunda olan bu şehzadenin sahip olduğu vasıflar, hızla merkezî otoritenin kurulmaya çalışıldığı Osmanlı tahtı için bir nimet fakat merkezî otoritenin kurulmasından zarar görecekler için bir şanssızlıktı. Karaman seferi dönüşü babasını Bursa'ya kadar uğurlayan Alâeddin Çelebi, vali olarak bulunduğu Amasya'ya döner ve kısa bir süre sonra ölüm haberi Edirne sarayına ulaşır. *Amasya Tarihi* kitabının yazarı Hüseyin Hüsamettin, bu ölüm olayıyla ilgili olarak "Alâeddin Çelebi, iktidarı ele almak isteyen devşirmeler tarafından iki küçük oğluyla birlikte boğduruldu," (İnalcık, s. 60) diye yazar. Bir başka yazar ise aynı olay hakkında şöyle söylemektedir:

> Kara Hıdır Paşa şehzadenin ardından Amasya'ya gönderildi. Geceleyin gizlice şehzadenin malikânesine giren paşa, onu uykusunda boğdu. Alâeddin'in ölümünden sonra yerine vali olarak Fatih'in lalası Şahin Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa tayin edildi. Üzerindeki esrar perdesi hemen hemen hiç kaldırılamayacak olan bu olay, Manisa'da vali olarak bulunan Mehmed Çelebi'yi tahtın vârisi durumuna getirdi. (Babinger, s. 21)

Ayrıca Neşrî'de de şehzade Alâeddin'in suikaste kurban gittiğine dair bilgi verilmektedir. Varna harp meydanında yeniçeri ağası Kurtçu Doğan, padişah dizginini bırakmayan Anadolu beylerbeyi Karaca Bey'e "Sultan Alâeddin'i öldürdün, bu kere beyümüze kastettin. Ko gitsün!" (İnalcık, s. 60) diye bağırır. Nitekim Alâeddin'in ölümü üzerine tahtın vârisi durumuna gelen II. Mehmed'i babası Edirne'ye saraya çağırır, hükümet işlerinin nasıl işlediğini yakından öğrenmesini ister. Varna savaşından sonra da tahtı ona bırakarak Manisa'ya gider ve iki yıl boyunca da devlet işlerinden uzaklaşır. (İnalcık, s. 102)

II. Murad çeşitli sebeplerden dolayı tahtını çok daha önceleri bırakmayı istemiş görünmektedir. Yaradılış olarak zevke ve eğlenceye düşkün bir kişiliğe sahip oluşu ise, bu niyetini pekiştiren bir sebep olmalıdır. Hemen hemen tüm kaynaklar onun dünyevî zevklere düşkünlüğünde hemfikirdirler. "Ayyaşlık derecesinde içtiği, şarap ve saz meclislerinden pek hazzettiği.." (İnalcık, s. 59) ve yine "tahta çıktığında sünbüle burcu olduğu" bu sebeple "şadlıklara ve zevk-u safa'uyş-u tarablara be-gâyet meşgul" (H. 850 tarihli *Takvim*. Aktaran İnalcık) olduğu bildirilir. Hatta Es-Sahavî, *Vecizül-Kelâm'*da II. Mehmed'den bahsederken "zevk-u safâ hususunda babasından geri kaldı" der. (İst. Köprülü Kitaplığı, no. 1189, 181a, aktaran İnalcık)

İşte böylesine uysal, barışçı ve dünyevî zevklere düşkün bu insanın hem merkezî otoritenin pekiştirilmesi doğrultusunda uç beylerine karşı verdiği mücadele, hem I. Murad'la başlayan Balkanlarda genişleme politikasını yürütmenin verdiği yorgunluklar ve hem de devşirme- yerli kökenli aileler çatışmasının yıpratıcı etkilerine uzun süre dayanması beklenemezdi.

Nitekim "1444 Kasım ayı sonlarında II. Murad âni bir kararla oğlu Mehmed Çelebi lehine tahttan feragat etti." (Babinger, s.43) Babinger'in yorumuna sadık kalacak olursak, bu tahttan feragat olayında

> II. Murad'ın güdülerinin ne olduğu hususunun aranması boşunadır. İmparatorluk içinde II. Murad'ın iktidarına karşı bir başkaldırma belki sebep olarak gösterilebilir. İmparatorluğun yüce makamlarındaki Türk ve devşirme kökenliler arasındaki mevki ve rütbe çekişmeleri de, bu başkaldırma ve direnmelerin esasını teşkil etmiş olabilir (Babinger, s. 43)

dememiz gerekir ki, böylece meseleye doğru yaklaşıp, yanlış sonuç çıkarmış oluruz. İmparatorluk içinde II. Murad'ın iktidarına karşı bir başkaldırmanın varlığı muhakkaktır. Çünkü daha önce de değindiğimiz gibi, merkezî otorite kuvvetlendirilmektedir ve bu da feodal beylerin sonunun yaklaşması, onların zabt-ü rabt altına alınması demektir. Nitekim

> Devlet içinde çok mühim rol oynayan ve sık sık saltanat müddeileriyle birleşerek büyük kargaşalıklara sebep olan uç kuvvetlerinin merkeze karşı cephe alması, Rumelinde müdafaa sistemini ve sultanın otoritesini zayıflatan çok mühim bir ayrılıktı" (İnalcık, s. 16) ve "Evrenuz oğulları, Kümüli oğulları, Malkoç oğulları, Mihal oğulları gibi feodal aileler teşkil eden uç beylerinin merkezle uzlaşmayan müstakil menfaat ve görüşlere tabii olması ilk defa görülen bir şey değildi (İnalcık, s. 58)

Yukarıdaki yorumlarda da görüleceği gibi esas çelişki, feodal unsurlar- merkezî otorite arasında yatmaktadır. Devşirmeler- Türk kökenliler arası çelişki ise bu taban çelişkinin varlığından yararlanarak yaşam bulmuştur.

Ekonomik paylaşımı ve siyasal geleceği belirleyen feodal unsurlar- merkezî otorite çelişkisinin her safhasında sözü edilen devşirme-yerli kökenli ailelerin kavgaları daima merkezî otoritenin kademelerinde mevki ve rütbe kapmak, böylece artık üründen istifade etmek esasına dayanmış; bu emellerine erişebilmek için de kimi zaman devşirme unsurların bir kısmı saraydan yana çıkar, bir kısmı uç beylerini desteklerken gayet rahatlıkla Türk kökenli ailelerin mensuplarıyla aynı hizip içinde beraberce rakip hizibe karşı entrikalar çevirmişlerdir. Böylece gerek feodal beylerin merkezî otoriteye karşı bu hizipçileri, gerekse hiziplerin rakiplerine karşı entrikalarında feodal unsurları kullanmaları sık sık rastlanılan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu dönemdeki çekişmelerin iki grubun üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz: Şehabeddin-Zaganos hizibi ve Çandarlı Halil Paşa hizibi.

Şehabeddin-Zaganos Paşalar hizibini oluşturanlar arasında İbrahim Paşa bin Abdullah, kudretli uç beyi Turahan Bey gibi isimlere rastlanmaktadır. Halil Paşa hizibinde ise Sultan Murad'ın yakın bendelerinden İshak Paşa, Karacabey yerine Anadolu Beylerbeyi görevine getirilen Arnavud Özgür oğlu İsa Bey ve yeniçeri ağası Kurtçu Doğan göze çarpar.

Şehabeddin ve Zaganos paşalar Hıristiyan kökenli birer devşirmedir. Halil Paşa grubunda ise İshak Paşa, Arnavud Özgür oğlu İsa ve yeniçeri ağası Kurtçu Doğan birer devşirmedirler.

Görüldüğü gibi her iki hizipte de Hıristiyan kökenli dönme ve Türk asıllı ailelerin mensuplarına rastlamak mümkün. Şu kadarı bir gerçek ki, Halil Paşa iktidara geldiği 1439 yılından itibaren daima merkezî otoriteden yana olmuş, mevkiini garantiye almak için II. Murad'ın otoritesinin bir hayli sarsıldığı 1442-1443 yıllarında dahi feodal beylerden medet ummamıştır. Buna karşılık kendisinin en büyük rakibi olan ikinci vezir ve Ru-

II. Murad
(aslı Topkapı Sarayı Portreler Galerisi'nde)

meli beylerbeyi Hadım Şehabeddin Paşa, her fırsatta feodal uç beylerinin temsilcisi olmuştur. "O, hakiki bir asker ve uç kuvvetlerinin temsilcisi olarak gazâ ve fütûhatı, enerjik bir siyaseti temsil etmekte idi" (İnalcık, s. 58).

II. Mehmed'in etrafında toplanan grubun adeta sloganı olmuş olan şu cümle hem siyasetlerini belirliyor, hem de Halil Paşa grubuna eleştiri mahiyetini taşıyordu: "nevcivân-ı devlet olan şehriyarın devleti böyle olur." (Âli, s. 215; İnalcık, s. 58)

Böylesine saldırgan emeller taşıyan Şehabeddin-Zaganos partisi, genç şehzadenin babasının başarılarına denk düşecek başarılar göstermesi doğrultusunda devamlı çaba sarfetmişlerdir. 1443 Eylülünde Tuna'yı aşıp Balkan topraklarına giren Macar ordusuna karşı onun derhal hareket etmesini isterlerse de Halil Paşa bu isteğe şiddetle karşı çıkar ve II Murad'ı acele Edirne'ye çağırır. (İnalcık, s. 71) Fakat istekleri gerçekleşmeyen uç beyleri, Balkan geçitlerindeki bu savunma savaşında II. Murad'a bir hayli zorluklar çıkarmaktan geri kalmazlar. Öyle ki, II. Murad "Balkan geçitlerinde itaatsiz bir ordunun başında yaptığı korkunç savaştan inkisar ve gazap içinde payitahtına dönerken, umumi muhalefet karışısında tahtı bırakmayı bir zaruret olarak" (İnalcık, s. 60) duyar.

İzladi dönüşü II. Murad, kudretli uç beyi ve aynı zamanda Halil Paşa'nın rakiplerinden Turahan Bey'i tevkif ettirerek Tokat zindanlarına yollar. Böylece "artık sultan Rumelinli ile bir kere daha bozuşmuş olur." (İnalcık, s. 58)

Varna savaşı öncesinde II. Mehmed, Halil Paşa'yı huzuruna çağırıp "Babamdan rica edesin kim, babam oturup Edrene'yi Istanbul keferesinden hıfz edüp [koruyup] ve ben Ungurus keferesi üzerine varup gazâ edem" (Gazavat, s. 49) der. Bu istekte de açıkça görüldüğü gibi kendisini destekleyen fütûhatçı grup genç şehzadenin babasının otoritesini gölgede bırakacak başarılara sahip olmasını daima istemişlerdir. Nitekim daha sonraları onu "bütün zaferleri gölgede bırakacak İstanbul'un fethine teşvik" (İnalcık, s. 90) edeceklerdir.

Genç şehzadenin Varna savaşı öncesi ordunun başına geçme isteğini babasına söylemesini Halil Paşa'ya bildirmesi üzerine, Halil Paşa bu isteğin ardında kimlerin ve ne niyetle bulunduklarını gayet iyi biliyor olmalı ki, ona "Şâhzâdem! Padişah hazretlerine ben bu sözü demeğe kadir değilim, hele padişahımız geldi, şimdengerü tedbir anundur" (Gazavat, s. 49) diye cevap verir. Böylece anlaşılan o ki, Murad'ın Rumeli'ye dönüşü ve Edirne civarındaki konaklaması sırasında başkomutanlık için bir hayli münâkaşa cereyan etmiştir.

Varna Savaşında merkezî kuvvetlerin dışında diğer ordu birliklerinin düşman karşısında bozguna uğrayıp kaçtığını, savaşın kazanılmasında Halil Paşa grubunun üyelerinden yeniçeri ağası Kurtçu Doğan ve Anadolu beylerbeyi Karaca Bey'in büyük gayret gösterdiklerini ve Karaca Bey'in savaş meydanında şehit düştüğünü görüyoruz. Nitekim Varna Savaşı galibiyeti, II. Murad'ın şahsında sembolize olan merkezî otoritenin varlığını diğer unsurlar üzerinde tartışmasız kabul ettirmiştir. Buna rağmen bu zaferden fütûhatçı Zaganos grubu da nasibini almış, 1442 Balkan yenilgisinde itibarını yitiren Şehabeddin Paşa, Varna öncesi kendi imkânlarıyla topladığı askerî birlik sayesinde düşmanı yakından izleyerek onu oyalamış ve hareketlerini Murad'ın karargâhına bildirmiştir. Böylece tekrar göze girmeyi başaran Şehabeddin'in ricası üzerine olmak gerektir ki, Turahan Bey affedilerek hapis bulunduğu Tokat zindanlarından kurtarılmıştır.

II. Murad Varna'dan sonra Edirne'de "Birkaç gün durup beyliğini terk edüp Sultan Mehmed'i tahta geçürüb; istiklâl-i tahtı ona ısmarladı." (Anonim-Giese s. 70, aktaran İnalcık) Tahtı oğluna terkedip Manisa'ya çekilen II. Murad, burada iki yıl kadar dinlenir. Birçok kişi onun saltanattan çekilme arzusunu istemeyerek kabul etmişlerdi. "Ulu kici kendüler koyup gittiğine râzi değillerdi." (Kemalpaşazade'den aktaran İnalcık) II. Mehmed'in bilfiil iktidara sahip olmasına rağmen, Avrupa devletleri başta Venedik olmak üzere yıllar boyu II. Murad için "Asya Sultanı" terimini kullanmış, politikalarında onu hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir.

1446 yılında II. Murad, vezirîâzam Halil Paşa'dan bir mektup alır. Halil Paşa, eski sultanı acele Edirne'ye

çağırmaktadır. Fakat ne hikmet ise, II. Murad bu acele çağırıya karşı pek yavaş davranır. Çağırıya uyarak Manisa'dan ayrılan Murad, önce Bursa'ya uğrar. Burada bir hayli zaman bekler ve hatta bu arada vasiyetnamesini hazırlar. Halil Paşa'nın Murad'ı âcilen çağırmasına sebep *Historia turchesca* adlı kitabın yazarı Vicerza'lı Gion Maria degli Angiolelli'ye (1451-1525; daha sonra Fatih'in sarayında esir olarak bulunacaktır) göre II. Mehmed Istanbul'a saldırmak ister ve vezirler bu görüşe karşı çıkarlar. Bunun üzerine II. Murad Edirne'ye çağırılır. (Babinger, s. 43) Bu görüşü pekiştiren şu yorumu da anmadan geçemeyeceğiz: "Herhalde bu teşebbüs [İstanbul'un fethi] muvaffak olduğu takdirde, Halil'in iktidarı tamamiyle Mehmed'e ve yakınlarına devretmesi tabii olacağından"(İnalcık, s. 91) Halil Paşa otorite birliği için II. Murad'ın tekrar tahtı geri almasını istemiş olmalıdır. Halil Paşa'nın bu isteğinde başarılı olduğu, hatta II. Murad'ı tahtı oğlunun altından zorla dahi olsa almaya ikna ettiği II. Murad'ın Rumeli topraklarına ayak basmazdan evvel vasiyetini hazırlamasından bellidir. (Babinger, s. 47)

II. Murad'ın Halil Paşa tarafından âcilen çağırılmasına rağmen acele etmeyip Bursa'da oyalanmasına sebep, belki de birkaç zaman sonra Edirne'de patlak verecek olan, iplerini Halil Paşa'nın çektiği, tarihimizdeki ilk askerî müdahalenin hazırlıklarını bekemesidir.

Bu müdahale sonucu II. Mehmed tahtından indirilerek Manisa'ya sürgüne gönderilmiş, böylece merkezî otoritenin her zaman yanında yer almış bulunan Halil Paşa ve grubu birkez daha devletin idarî makamlarını ele geçirmişlerdir●

KAYNAKLAR
Aynî Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Malî Güçleri. (1602)* Gürsoy Basımevi, Ankara. Çeviren. H. Tuncer.
Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und Seine Zeit.* F. Bruckmann KG. München 1956.
Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları.* A.Ü.SBF Yay. Ankara, 1982.
Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han, Halil İnalcık- Mevlüt Oğuz yayınlaması, TTK Ankara, 1978
Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm" adlı makale, *Yapıt* Dergisi Ekim- Kasım 1983
Iosef Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches.* Hartleben's Verlag, 1834.
Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar.* TTK Ankara, 1954

Duvar Gnomonları

Dr. Yük. Müh. A. NECATİ AKGÜR

Gnomon düzleminin düşey, bu düzleme dik olan çubuğun yatay olması durumunda duvar gnomonları ya da düşey gnomonlar söz konusu olur. Gnomon düzlemi, bir duvarın Güneş gören yüzüdür ya da bu duvara yerleştirilmiş mermer bir levhadır. Çubuk ise duvara çakılmış bir çivi görünümündedir. Gnomon levhası, gündüz boyunca Güneş görecek bir durumda olmalı; yapı, ağaç gibi bir engelle önü kapatılmamalıdır.

Gnomon düzlemi (duvarı) çoğu durumlarda güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda bulunur ve güneybatıya bakar; bunlara birinci tür diyeceğiz. Az rastlanır durumlardaysa güneydoğuya bakar ya da tam doğu-batı doğrultusundadır; bunlara da ikinci ve üçüncü tür diyeceğiz.

Her üç durumda da, kuramsal olarak, Güneşin doğuşu ve batışı anlarında, çubuğun gölgesi yatay doğrultu üzerinde bulunacaktır. Ancak 21 Marttan 23 Eylüle değin uzanan yaz yarıyılında, Güneşin doğuş ve batış noktaları arasındaki açı 180° den büyük olduğundan, Güneş bu noktalar yakınlarında bulunuyorken, ışınları gnomon düzlemi üzerine düşmeyecektir. Bu neden dolayısıyla, duvar gnomonları, çoğu öğleden akşama değin çalışırlar (birinci türden olanlar). Buna karşı ikinci tür duvar gnomonları sabahtan öğleye değin; üçüncü türden olanlarsa, kışın gündüzboyu, yazın sabahın geç saatlerinden ikindi sonrasına değin iş görebilirler.

Güneşin doğuşu ve batışı anlarında, çubuğun gölgesinin yatay doğrultu üzerinde bulunuşu, duvar gnomonu için önemli bir özelliktir. Eski uygarlıklarda, gündüz süresinin (günün değil) eşit zaman parçalarına, örneğin onikiye ya da ona bölünebilmesi ve dolayısıyla saat kavramının ortaya konulmasında bu özelliklerden yararlanılmıştır.

İstanbul Arkeoloji müzesinde, eski Yunan dönemi yapıtları arasında görülen böyle bir duvar gnomonu, yarım daire biçimindedir (çapı 0.50 m dir). Çubuk merkezde bulunmaktadır. Yarım daire (gündüz uzunluğu) oniki eşit parçaya (saate) ayrılmıştır (şekil 5).

Oysa gündüz süresi, mevsimlere göre değişen bir süredir. Örneğin ya-

zın, 22 Haziran sıraları, İstanbul enleminde,gündüz 15 saat 24 dakika; kışın, 22 Aralık sıraları ise 9 saat 30 dakika sürer (takvimlere bakınız). 21 Mart ve 23 Eylül sıralarında da bu süre tam 12 saattir.

15 saat 24 dakika, 12'ye bölünürse 1 saat 17 dakika bulunur. Buna göre yazın, 22 Haziran sıraları, eskilerin bir saat dedikleri süre, aslında 1 saat 17 dakika sürmekteydi. Kışın ise yalnızca 47,5 dakika çekiyordu. Bu tür saatlere *mevsim saatleri* (heure temporaire) adı verilmektedir.

Bir günün (gündüzün değil) 24 eşit parçaya bölünmesinden oluşan ve şimdi bizim kullandığımız anlamda, gerçek saatlere de, ilk çağ insanları *eşit saatler* (heure équinoxiale) demişlerdir. Bu saatler, 21 Mart ve 23 Eylül (ilkbahar ve sonbahar başlangıçları) yakını günlerinde yani gece ile gündüzlerin eşitleştiği günlerde ölçülürler.

Eski Mısırda, kısa yaz geceleri ile uzun kış geceleri, hep oniki saate bölünmekteydi. Geceler gibi, gündüz süreleri de, mevsimlere göre değişen uzunluklarda olmak üzere yine oniki saate bölünürdü. Ancak ilk dönemlerde gündüz saatleri sayısı oniki değil on idi. Mezopotamyalılar ise günü onikiye bölmüşlerdir. Bu nedenle onların saatleri, mevsimlere göre değişiklik göstermeyen, eşit zaman süreli saatlerdi (Sayılı, s.88-100 ve 333-334).

Ortaçağ İslâm uygarlığında mevsim saatlerine *saat-i zamaniye* ya da saat-i muavvece, eşit saatlere de *saat-i müsteviye* ya da saat-i mûtedile adı verilmekteydi (A. Kuşçu, s.27). Saat-i zamaniyeye saat-i gayri müsteviye de denilmektedir (A.Muhtar, s.3).

Duvar gnomonlarından yararlanmanın sürdürüldüğü yakın tarihlerde, artık mevsim saatleri kavramı ve kullanımının tamamen ortadan kalkmış olduğu görülmektedir.

Eşit saatler de iki türlüdür. İlkinde, Güneş tam bulunduğumuz yerin meridyeninden geçerken (gnomon çubuğunun gölgesi ucunun öğle doğrusu (hatt-ı zevâl) üzerine düştüğü an [şekil 4-7 ve 9-11]), saat 12.00 (0.00 değil) sayılır. Bugün kullandığımız bu saate, öğle bağlantılı saatler, eski deyimle *zevâlî* saatler ya da alafranga saatler adı verilir. İkinci türde, Güneşin tam ufuk düzlemimiz üzerindeki batış anı temel alınır. Duvar gnomonu çubuğu gölgesinin yataylanmış olacağı bu anda saatler 12.00'yi (ya da 0.00) göstermelidir. Buna da Güneşin batışı (akşam) başlangıçlı saatler, eski deyimle *gurûbî*ya da alaturka saatler denilmektedir.

Bizim eskiden kullandığımız Ay-Hicret takviminde, aylar, akşamları Güneşin batışını izleyen dakikalarda, ufukta ve Güneşin batmış olduğu noktaya çok yakın bir yerde, yeni Ay'ın görülmesiyle (rüyet-i hilâl) başlatılırdı. Dolayısıyla gün de, bu anda (yani akşamları Güneşin batışı sırasında) biter ve yeni bir gün başlardı. Böylece başlamış olan gece, artık geride kalmış olan güne değil, ertesi güne ait olurdu. Bu yüzden örneğin cuma gecesi denildiğinde, bugün kullandığımız anlamda cumayı cumartesiye bağlayan gece değil, ancak perşembeyi cumaya bağlayan gece anlatılmak istenirdi.

Gnomonların ve ileride inceleyeceğimiz Güneş saatlerinin gösterdiği saatler, zevâlî ya da gurûbî olsun, Güneşin hareketine dayandırılmış *gerçek* ve *yerel* (aletin bulunduğu noktadaki saati gösteren) saatlerdir. Oysa Dünyanın Güneş etrafındaki yörüngesi (muntazam bir daire olmayıp) bir odağında Güneşi bulunduran bir elips olduğu ve bu yörünge üzerinde, eşit zamanlarda, eşit yollar alınmadığı (ancak eşit alanlar süpürüldüğü) için, gün uzunlukları, yılboyunca (ve az da olsa) değişmektedir. Ayrıca Dünya ekseninin, yine bu yörünge düzlemine, yaklaşık 23,5 derece eğimli olması dolayısıyla, Güneşin Yengeç ve Oğlak Dönenceleri arasında sürekli yer değiştirmekte oluşu da eklenince, gnomon ve Güneş saatinin gösterdiği saatler ile evimiz ya da kolumuzdaki saatin gösterdiği saatler birbirini tutmaz olur. Böylece örneğin gnomon (ve Güneş saatimiz) 12.00'yi gösteriyorken (Güneş tam meridyenimizdeyken), kol saatimiz henüz 12.00'a gelmemiştir ya da biraz geçmektedir. Bu durumda, hareketi çok muntazam olan (ve ortalama Güneş diye adlandırdığımız) kuramsal bir Güneşin varlığını düşünürüz. İşte gerçek Güneş ile böyle bir kuramsal Güneşin gösterdiği saatler arasında ortaya çıkan ve yıl boyunca, artı-eksi onbeş dakika sınırları arasında kalarak değişen bu farka zaman denklemi; kuramsal Güneşimizin ve kolumuzdaki saatin gösterdiği bu saate de *ortalama* (eski deyimle *vasatî*) saat denir. Radyo ve televizyonun verdiği ve bugün ülkenin her yanında ortaklaşa kullandığımız saatler ise, 30° doğu boylamı ya da *İzmit* saatidir. İzmit saatinden yerel saate geçmek istendiğinde, (Dünyanın kendi ekseni etrafında, batıdan doğuya doğru olan 360°'lik bir tam dönüşü 24 saat sürdüğüne göre) her 1°'lik boylam uzunluğu için 4 dakika, İzmit saatine eklenir (bu yer İzmit'in doğusunda ise) ya da çıkarılır (batıda ise). Örneğin İstanbul 29° doğu boylamında (İzmit'in batısında) olduğundan, İzmit'te saat 12.00 iken İstanbul'da henüz 11.56'dır ya da İstanbul'da 12.00 iken İzmit'te 12.04'dür. (Bu konuya ileride, Güneş saatini incelerken yeniden döneceğiz).

Takvimlerde, bir de *ezânî* saat deyimi görülmektedir ki bu da yine gurûbî (alaturka) saat ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

Biz, evde, pencere camına yapıştırdığımız bir kâğıt üzerinde, 12 Haziran, 10 Ağustos ve 22 Aralık günleri, onbeş dakika aralıklarla, birinci

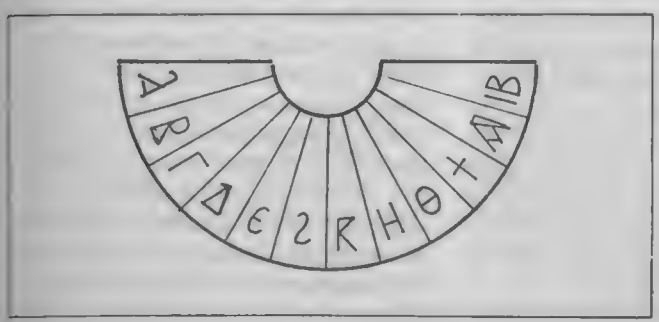

Şekil 5

(duvar düzleminin güneybatı yönüne baktığı) türden duvar gnomonu ölçmeleri yaptık. Ayrıca 22 Aralık günü, ileride sözü edilecek olan Güneş saati yardımıyla belirlemiş olduğumuz doğu-batı doğrultusu üzerine getirdiğimiz bir düşey düzlem üzerinde, yine aynı zaman aralıklarıyla, üçüncü tür duvar gnomonu ölçmelerini gerçekleştirdik. Bu denemelerden şu sonuçları çıkardık:

1. 22 Aralıkta gölgeler en kısa, 22 Haziranda en uzundur.

Bu günler ile 21 Mart (ve 23 Eylül) günlerindeki çubuk/gölgesi oranlarını da hesaplamak mümkündür (Şekil 6'da, NK tam doğu-batı doğrultusunda bulunan duvar düzlemi, KK' = u uzunluğundaki yatay çubuk, g gölge boyu):

$$\frac{KK'}{KA} = \frac{u}{g_{22\ Haz}} = tg\ 17°33' = 0{,}3163$$

$$\frac{KK'}{KB} = \frac{u}{g_{21\ Mart}} = tg\ 41° = 0{,}8693$$

$$\frac{KK'}{KC} = \frac{u}{g_{22\ Ara}} = tg\ 64°27' = 2{,}0919$$

2. Tam doğu-batı doğrultusuna yerleştirilmiş duvar gnomonunda, masa gnomonunda olduğu gibi (şekil 4'e bakınız), iki kollu hiperbol eğrisi görülecektir. Eğer gnomon düzlemi tam doğu-batı doğrultusunda değilse, hiperbol eğrisi de biraz çarpık bir biçim gösterecektir (şekil 7-9 ve 10).

3. Tam öğle vakitleri uç noktalarını birleştiren doğru düşey "çekül doğrultusunda"dır. Bu düşey, birinci ve ikinci tür gnomonda, çubuğun merkezinden değil, açığından geçmektedir. Üçüncü tür, yani düzlemi tam doğu-batı doğrultusuna yerleştirilmiş duvar gnomonunda, öğle vakti düşeyi çubuğun merkezinden geçer. Bu düşey doğruya öğle doğrusu (hatt-ı zevâl) denilmektedir.

İstanbul'da çok sayıda duvar gnomonu bulunmaktadır. Özellikle büyük camilerin çoğunda görülür. Beyazıt, Fatih, Süleymaniye, Sultan Ahmet, Ahmet Paşa(Topkapı),Hekimoğlu Ali Paşa (Esekapı), Cerrahpaşa, Yusuf Paşa (Aksaray), Laleli, Yenicami ve Mihrimah Sultan (Üsküdar) camilerindekiler bizim gördüklerimiz. Araştırılırsa bu sayı çok kabaracaktır. Bunların hemen hepsi birinci türden (yani güneybatıya bakar) olup, ancak birbirinden değişik iki bölümleme biçimi gösterirler: İlki akşam başlangıçlı (gurûbî) saatler bölümlemesi, ikincisi öğle bağlantılı (zevâlî) saatler bölümlemesi. Bir üçüncü biçim de bu ikisinin biraradalığı ile ortaya çıkar. Bunları yukarıdaki belirleme ve açıklamaların ışığı altında incelemeye çalışacağız.

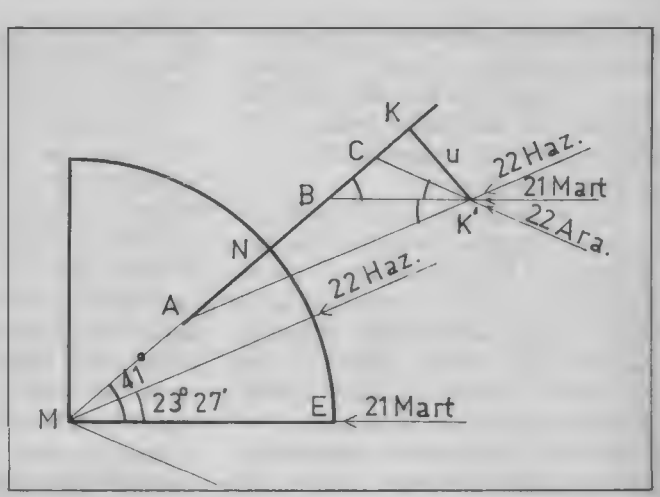

Şekil 6

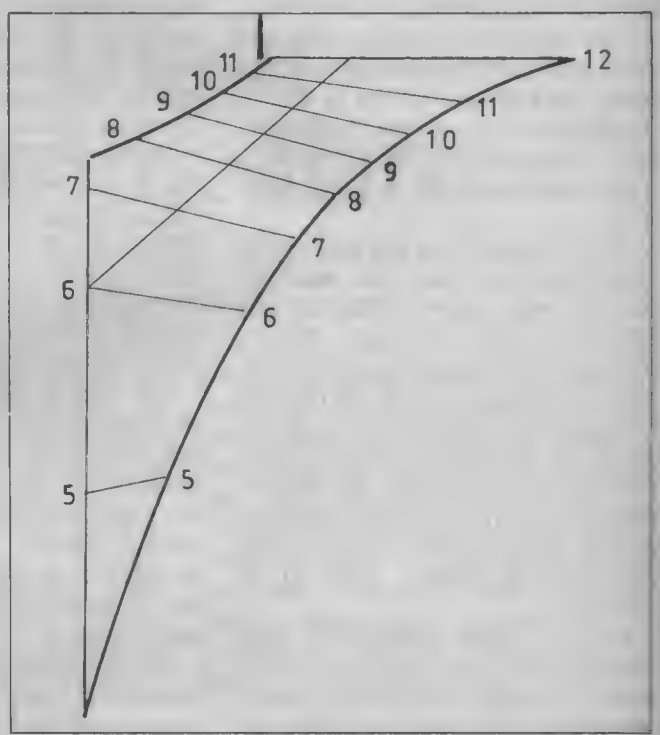

Şekil 7

Topkapı Sarayı bahçesinde, kütüphane binasının duvarına, dikine bağlantılanmış, üçgen biçiminde bir mermer levha üzerine kazılı bulunan duvar gnomonu, en çok rastlanan, birinci tür (güneybatıya bakar) ve birinci bölümleme biçimine (akşam başlangıçlı ya da gurûbî saatler) güzel bir örnek oluşturmaktadır (Şekil 7. Şekilde yalnız tam saat çizgileri belirtilmiştir). Sağ açığındaki tanıtma yazısında (kitâbe) "Deraliyye arzına [İstanbul enlemine] göre zevâlden gurûba değin beher beş dakikayı iş'ar edici mîkatdır. Fi 5 Rebiülevel sene 1216 [16 Temmuz 1801]" deye okunmaktadır.

GNOMON VE GÜNEŞ SAATİ-II

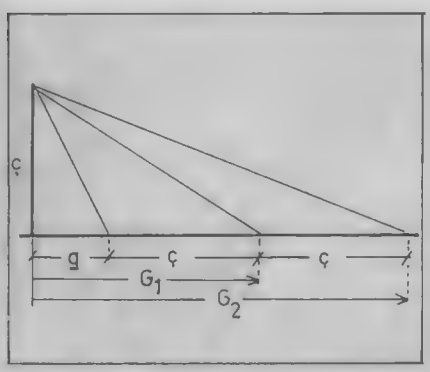

Şekil 8

Burada, şeklin solunda, bir düşey öğle doğrusu (üzerinde hatt-ı zevâl yazılı), bir de yatay, soldan sağa doğru uzanan, Güneşin batış anı doğrusu (üzerinde hatt-ı gurûb yazılı) bulunmaktadır. Buna göre gnomon öğleden akşama değin çalışmaktadır. Sağdaki içe dönük, büyük eğri çizgi, çubuk gölgesi ucunun yaz gündönümünde (22 Haziran), üzerinde gezindiği kol olup, daha önce de sözü edildiği üzere, buna YengeçDönencesi(Seretan Medârı) denilmektedir. Bu kol üzerinde, 5'den 12'ye değin saat sayıları yer almış bulunmaktadır. Alt uç noktası saat 4.30 noktasıdır (22 Haziranda öğle saati. Masa gnomonları konusunda verilen saatler çizelgesine bakınız). Bu kolun Yengeç Dönencesi çizgisi olduğu buradan da anlaşılmaktadır. Bu kolun öbür ucu, yani hatt-ı gurûbun sağ ucundaki 12 sayısı da, gnomonun belirlediği saatlerin gurûbî yani akşam başlangıçlı saatler olduğunu göstermektedir. Sol üst köşeye gelen, kısa ikinci kol, çubuk gölgesi ucunun kış gündönümü gününde (22 Aralık) gezindiği, Oğlak Dönencesi (Cedî Medârı) kolu olup, 7.30'dan (22 Aralıkda öğle saati) başlamakta ve yine 12'ye değin uzanmaktadır. Çubuk, bu kolun üst ucuna çok yakın bir yerde ve hatt-ı gurûb yatayı uzantısı üzerinde yer almıştır. Çubuk düşmüş olup alet çalışmaz durumda bulunuyorsa da, yeri belli olmaktadır. Çubuğun, öğle çizgisi (hatt-ı zevâl) doğrultusu üzerinde bulunmuyor olması, gnomon düzleminin tam doğu-batı yönünde olmadığını göstermektedir (birinci tür gnomonlar).Saat çizgileri, yataya oldukça yakın olup biraz sağ-aşağıya uzanır bir durum göstermektedirler. Saat araları onbir ara çizgisi ile oniki parçaya bölünmüştür; dolayısıyla beş dakika okutabilmektedirler. Gnomon üzerinde ikindi saati de, *asr-ı evvel* ve *asr-ı sânî* olarak belirtilmiştir.

İki türlü ikindi anlayışı bulunmaktadır. İlkinde, bir masa gnomonu çubuğunun gölgesi uzunluğu, o günkü öğle gölgesi uzunluğu ile bir çubuk boyu toplamı kadar olduğu an ikindi vakti girmiş sayılır. Buna ilk ikindi (asr-ı evvel) adı verilir. İkinci anlayışa göre ise, çubuğun öğle gölgesi uzunluğuna iki çubuk boyu eklenir. Bu da geç ikindi (asr-ı sânî) olarak adlandırılmaktadır. Böylece ç = çubuk boyu, g = çubuğun öğle gölgesi uzunluğu, G1 = ilk ikindi gölgesi uzunluğu, G2 = geç ikindi gölgesi uzunluğu ise (Şekil 8).

$$G_1 = g + ç$$
$$G_2 = g + 2ç$$

dir. (A.Kuşçu, s.101-102; A. Muhtar, s.102-104). Bizde ötedenberi ilk ikindi vakti kullanılır olmuştur.

Sözü edilen bu Topkapı Sarayı duvar gnomonunun arka yüzü de, sabah-öğle arası saatlerini gösterir(ikinci tür) bir gnomon taşımaktadır. Çok silik, ancak pek dikkatli bakıldığında bu yüzde de bir gnomon bulunduğu anlaşılmaktadır. İlkiyle hemen benzer yapıda olan bu gnomonun iki önemli farkı, üzerinde taşıdığı rakamlar ile Güneşin batış doğrusu yerine, ters yönlü bir doğuş doğrusunun yer almakta oluşudur. Örneklerine pek fazla rastlanılmadığı için, bu yazıda, bu gnomon üzerinde durulmamıştır.

Beyazıt Camiininalana bakan yönünde, avluya giriş kapısının solundaki üç pencereden birinciyle ikincisi arasında bulunan duvar gnomonu da yukarıda ayrıntılarıyla anlatılan örnek üzere yapılmıştır. Yalnız çubuğun yakınında yer alması gereken Oğlak Dönencesi kolu çizilmemiştir. 1155 [1742] yılında yapılmış olup, yapımcısının adı Osman olarak okunmaktadır. Onbeş dakika okutacak yolda bölüntülenmiştir. Çalışır durumdadır. 5 Ağustos günü yaptığımız saat belirlemesinde, gölge ucunun 15.10'da 7.00 çizgisi üzerinde olduğu görülmüştür. Sağ yanında, ikindi vakitleri için özel bir minignomon bölümlemesi var ise de, çubuğunun düşmüş olması dolayısıyla, çalışır durumda olmadığı için, incelenmesi mümkün olmamıştır. Üniversite gençliğinin, yabancı gezginlerin ve hergün önünden geçen kalabalıkların, varlığından haberli olmadıkları bu ata armağanı anmalık, azıcık bir ilgiyle, boyanıp göze çarpar bir duruma getirilirse, pek olumlu ve hayırlı bir iş yapılmış olacaktır.

Fatih CamiininGüneş gören tarafı minaresinin kaidesi üzerinde bulunan duvar gnomonu da, yine aynı örnek üzere yapılmıştır. Bir çok yerleri zamanla silinmiş olup, ancak pek yaklaşıldığında görülebilmektedir. Çubuğu da düşmüş; çalışmaz durumdadır. Değerli bilgin hocamız Dr.A. Süheyl Ünver, Osmanlı Türkiyesi'ne kanıtlamalı bilimleri getiren, Fatih döneminin ünlü bilgini Ali Kuşcu'yu (ölm. 17 Aralık 1474, Cumartesi) anlatan kitabında (Ünver 1948, s.61), Ali Kuşcu ile onun torun çocuğu Mîrim Çelebi'nin, Galata Rasathanesikurucusu Takıyyeddin Râsıd'ın ve daha başkalarının Istanbul'da çok sayıda Güneş saati (gnomon) yapmış olduklarını belirttikten sonra, sözü geçen FatihCamii gnomonunun da Ali Kuşcu'nun elinden çıkmış olabileceği olasılığını dile getirmekte ve bu gnomonu, büyük bir şeklini de vererek, ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.

Süleymaniye Camii duvar gnomonu, Beyazıt yönünden gelip avluya girildiğinde, cami kapısının sol yanına düşen bir yerde bulunmakta olup, hemen tanınmayacak bir durumdadır. 1186 [1772] yılında, Hafız Abdurrahman tarafından yapılmıştır. Özellikle yabancı gezginlerin çok geldikleri, Mimar Sinan'ın bu ünlü camiindeki gnomonun da, tezelden onarılması gerekir.

Yeni Caminin Mısır Çarşısına bakan yönünde, avlu duvarı üzerinde ve köşeye yakın bir yerde bulunan gnomon da bu örneğe uygun olarak çizilmiştir. Pek sanatlı bir çizimdir. Yengeç Dönencesi adı da verilen, yaz gündönümü kolu ile çubuğa yakın yerdeki Oğlak Dönencesi ya da kış gündönümü kolu arasında, oniki burca ait çizgiler de belirtilmiştir (Bu konuda ayrıntılı bilgi, aşağıda, Üsküdar du-

var gnomonu anlatılırken verilecektir). Yanında tanıtıcı yazısı (kitâbesi) de bulunmaktadır; ancak yazıyı okuyamadık. İstanbul'un tam orta yerindeki bu eşsiz bilim ve sanat yapıtı da, vakit geçirilmeden boyanıp, dikkat çekici bir duruma getirilmelidir.

Duvar gnomonlarının ikinci biçimde bölümlenmiş olanlarına geçmeden önce, konuyu daha iyi açıklayabilme amacıyla, birinci ve ikinci biçim bölüntüleri birarada gösteren ara biçim üzerinde durmamızdoğru olacaktır.

Ara biçimli duvar gnomonlarının en güzel ve çalışır durumda bulunan örneği, Üsküdar iskelesi alanındaki Mihrimah Sultan Camiinde,cami avlusunun yan sokak kapısı girişinde görülmektedir. Yeni Cami muvakkiti Derviş Yahya Muhiddin tarafından 1183 [1769/70] yılında yapılmıştır.

İlk biçimde, düşey öğle çizgisinin alt ucunun, Yengeç Dönencesi kolu üzerinde saat 4.30 noktasını, üst ucunun ise Oğlak Dönencesi kolu üzerinde saat 7.30 noktasını belirledikleri bilinmektedir. Yine bilindiği üzere bu saatler Güneşin batışı başlangıçlı (gurûbî) saatlerdir. Öte yandan öğle bağlantılı (zevâlî) saatlere göre, tam öğleyin saatler 12.00'yi (ya da 0.00) gösterecekleridir. Böylece Güneşin batışı başlangıçlı 4.30-7.30 saati, öğle bağlantılı 0.00 saatine karşı gelmektedir. Buna göre aşağıdaki çizelge düzenlenebilir:

Güneşin batışı (akşam) başlangıçlı saatler (gurûbî-alaturka)		Öğle bağlantılı saatler (zevâlî-alafranga)
22 Haziran	22 Aralık	Her zaman
4.30	7.30	0.00 ya da 12.00
5.30	8.30	1.00 ya da 13.00
6.30	9.30	2.00 ya da 14.00
7.30	10.30	3.00 ya da 15.00
8.30	11.30	4.00 ya da 16.00
9.30		5.00 ya da 17.00
10.30		6.00 ya da 18.00
11.30		7.00 ya da 19.00

İşte Üsküdar türü, ara biçimli gnomonda (şekil 9 a,b), 5.30-8.30 noktaları birleştirilmiş ve saat 1.00 olarak alınmıştır. Bu saat çizgisinin, en üstte, soluna (1), sağına (2) rakamı konulduğu görülmektedir.Benzer yolda 6.30-9.30 noktaları birleştirilmiş ve saat 2.00 olarak alınmıştır. Bu çizginin de solunda (2), sağında (3) rakamı bulunmaktadır. Böylece kış gündönümünde (22 Aralık), saat alaturka 12.00 ve alafranga 16.30'da (şekle göre 4.30'da) akşam olmakta; buna karşı yaz gündönümünde (22 Haziran) akşam alafranga saatle 19.30'da (şekle göre 7.30'da) olmaktadır.

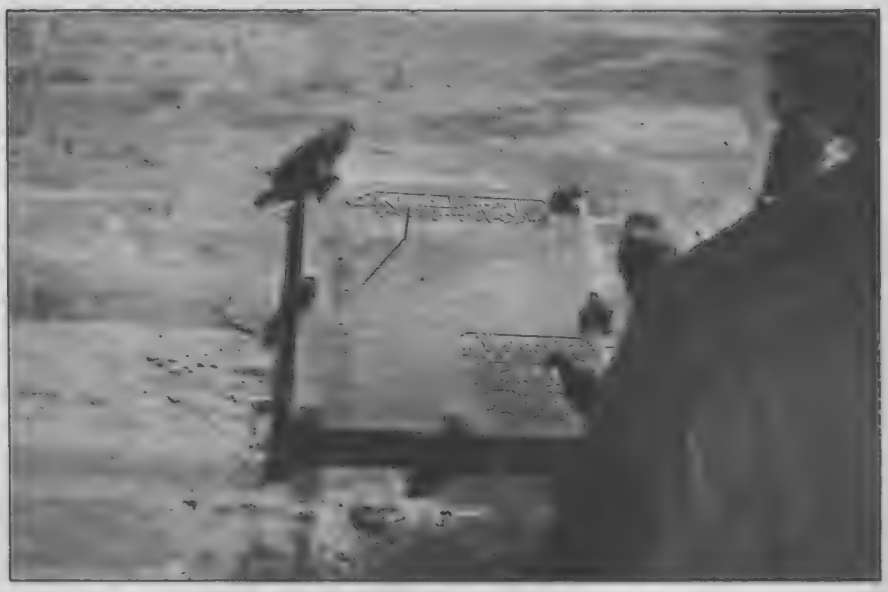

Görüldüğü üzere Üsküdar türü gnomonlar, hem alaturka hem alafranga saatleri göstermektedirler. Aynı zamanda bu iki saatin birbirine dönüştürülmesine de yaramaktadırlar. Ancak şekildeki gnomon, alaturka saatleri onbeş dakika incelikle, alafrangaları ise bir saat incelikle okutmaktadır. Bununla birlikte ara noktalar, tahminle daha incelikle okunabilir. Bu amaçla, yukarıda (1), (2), (3)... saat aralıklarının, üç çizgiyle dört parçaya ayrıldığı görülmektedir. Örneğin şekil 9'da, saat 6.20 (gurûbî) ve 0.20 (zevâlî) okunmaktadır (Fotoğraf 29 Eylül 1983 günü saat 14.17 (12.17)'de çekilmiştir).

Bu gnomonda ikindi, ilk ve tek ikindi olarak, bir eğriyle belirtilmiştir. Böylece ilk ikindi vaktinin, örneğin 22 Haziranda saat 8.30 ve 4.00; 22 Aralıkta 9.30 ve 2.00 olduğu görülmektedir.

Üsküdar duvar gnomonu, bu temel çizimin dışında, pek sanatlı çizilmiş bir gnomondur. Üzerinde burçlar çizgileri de bulunmaktadır. Böylece, aşağıdan yukarı ve sağdan sola doğru, ilk eğri Yengeç Dönencesi (Seretan Medârı, yaz gündönümü, 22 Haziran) çizgisi; ikinci eğri İkizler (Cevzâ- Mayıs)- Aslan (Esed- Temmuz) çizgisi; üçüncü eğri Boğa (Sevr- Nisan)- Başak (Sünbüle- Ağustos) çizgisi; dördüncü eğri (doğru) Koç (Hamel- 21 Mart)- Terazi (Mîzan- 23 Eylül) çizgisi ya da gece-gündüz eşitliği doğrusu (muaddil-i nehar); beşinci eğri Balık (Hut- Şubat)- Akrep (Akreb- Ekim) çizgisi; altıncı eğri Kova (Delv- Ocak)- Yay (Kavs- Kasım) eğrisi ve sonuncu eğri Oğlak Dönencesi (Cedî Medârı, kış gündönümü,

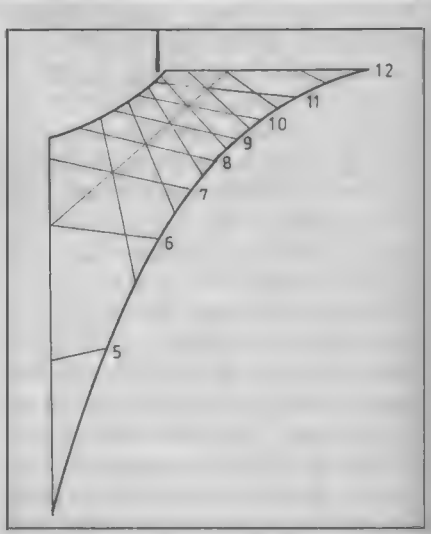

Şekil 9b (en üstte); şekil 9a (üstte).

Şekil 10a

Şekil 10b

Şekil 11

22 Aralık) çizgisidir. Bunlardan ortadaki, Koç-Terazi burçları başlangıçları doğrusu (muaddil-i nehar), saat 6.00 doğrusuyla (21 Mart ve 23 Eylül öğle saati) 0.00 düşeyinin; 7.00 doğrusuyla 1.00 doğrusunun; 8.00 doğrusuyla 2.00 doğrusunun; ..11.00 doğrusuyla 5.00 doğrusunun ve 12.00 yatayıyla 6.00 doğrusunun kesişme noktalarından geçer.

Topkapı Ahmet Paşa Camiinde, avluya giriş kapısının sağındaki birinci ve ikinci pencereler arasında bulunan duvar gnomonu da, yine bu örnek üzere yapılmıştır. Çubuğu düşmüş olduğundan çalışır durumda değildir. Dr.S. Ünver hocamızın bir araştırmasından (Ünver 1964, s.133) öğrendiğimize göre, bu duvar gnomonu 1206 [1791/2] yılında Gevrekzade Hasan Efendi tarafından resmedilmiştir. Sözü geçen araştırmada, bu gnomonun elle çizilmiş bir şekli de verilmiş olup, ancak bu şekil, gözden kaçmış olacak, hatalı çizilmiştir.

Hekimoğlu Ali Paşa Camiine Cerrahpaşa-Koca Mustafa Paşa Caddesi üzerindeki Esekapısı tarafından girildiğinde, sağda, minare kaidesi üzerine kazınmış bulunan gnomon ile Yusufpaşa (Aksaray) Camii minare kaidesinde görülen gnomon da bu türdendir.

Artık ikinci biçim bölüntülü, daha doğru bir deyişle öğle bağlantılı (zevâlî) saatler bölüntülü duvar gnomonlarına geliyoruz.İstanbul'da bunlardan iki örnek görmüş bulunmaktayız. İlki Cerrahpaşa Camiinin ,giriş yönüne göre, sağ duvarına yerleştirilmiş bir mermer levha üzerine işlenmiş bulunmaktadır. Çalışır durumdadır. Burada (şekil 10 a ve b), ilk örnekde görülen, 4.30-12.00 arası, Güneşin batışı başlangıçlı (gurûbî) saat çizgileri kaldırılmış olup, yalnız (0.00), (1.00),(2.00),... (7.00) çizgileri yani öğle bağlantılı (zevâlî) saat çizgileri çizilmiştir. Böylece bu gnomon yalnız tam saatleri okutmakta olup, saat kesirleri tahmin edilecektir. Bu gnomonda saatler rakam ve sayılarla belirtilmemiştir. Fazladan, gece-gündüz eşitliği (21 Mart-23 Eylül) doğrusu da çizilmiştir. Alet 1171 [1757/8] de yapılmıştır. 23 Eylül günü yaptığımız belirlemede, gölge ucu (2.00) çizgisi üzerinde iken kol saatimiz 15.50 (13.50)yi göstermekteydi.

Bu biçimin ikinci örneği, yine Hekimoğlu Ali Paşa Camiinde bulunmaktadır. Cami avlusunun Hekimoğlu Ali Paşa Caddesine çıkışı kapısının üstü olup şimdi Çocuk Kütüphanesi olarak kullanılan bölümün duvarına kazınmıştır. Camiin inşa tarihi olan 1734'ü izleyen yıllarda yapılmış olmalıdır. Çalışır durumda olup boyanıp bırakılmıştır (Şekil 11). Burada öğle düşeyi doğrusunun alt ucunda *zuhr* (öğle) yazısı, şeklin sağ alt ucunda *asr*(ikindi) yazısı okunmaktadır.Buna göre sağ-yan çizgisi ikindi çizgisi olmalıdır. Ancak bu, bir eğri değil, doğru çizgidir. Bununla beraber 13 Ocak ve 24 Mart günleri yaptığımız belirlemelerde, bu çizginin ikindi vakitlerini gösterdiği görülmüştür. Bu açıdan ele alındığında, gnomonun üç ara çizgisinin saat çizgileri olmadığı, ancak öğle ile ikindi arasını dört eşit zaman parçasına bölen çizgiler olduğu kanaatine varılmıştır.

Masa ve duvar gnomonu adlarını verdiğimiz düzlem yüzeyli gnomonlardan başka, eski dönemlerde, küre, silindir ya da koni yüzeyli gnomonlar yapılmışsa da, bunların bilimsel yönden fazla bir önemi bulunmamakta, ancak şekil 5'deki gibi, tarih ve arkeoloji açısından bir anlam taşımaktadırlar●

Gelecek yazı: Güneş Saati

Doç.Dr.PARS ESİN

ESKİ SÜMER VE MISIR

"...Bedeni Mutlulukla Doldu, Yüzü de Işıldadı..."

İçindeki saraylara, tapınaklara, sanat eserlerine, su kemerlerine bakılarak şehirlerin birer uygarlık simgesi olduğu söylenegelir; ama sanki kuralmışçasına, bu gibi yerleşim merkezlerindeki tahıl ambarlarına hiç mi hiç dikkatler çekilmez. Oysa, dünyamızdaki ilk büyük uygarlıklardan Sümer ve Mısır uygarlıkları, tahıl ambarlarına ve bu ambarları doldurmak, dolu tutmak için çalışan insanlara dayanmaktaydı.

Yaklaşık yedibin yıl kadar sürmüş bulunan sınama- yanılmalar, tecrübeler sonucu, insan hangi bitkisel ürün türünü en iyi şekilde yetiştirebileceğini öğrenmiş bulunuyordu. Ayrıca Yakın Doğu'da insanlar, çok yavaş da olsa, bazı temel tarım âletlerini özenle geliştirmişlerdi. Bu âletlerle, bulundukları yerlerin ince sayılabilecek toprak örtüsünü işleyebiliyorlardı. Kullandıkları, çapa, tırmık gibi âletlerdi. Söz gelişi, başlangıçta toprağın yüzeyinde sığ sayılabilecek oluklar açmaya imkân veren çapa, zamanla daha derin oluklar açmaya imkân veren ilkel sabana dönüşmüş bulunuyordu. Ancak bu saban bir adam tarafından önden çekilerek sürüklenirken, bir başka adam da arkada üzerine güç uygulayarak asıl sabanı oluşturan kıvrık bıçağın toprağa iyice dalmasını sağlıyordu. İ.Ö. 3000 yıllarında öküz sabana koşulduğunda, saban bıçağı ucunun toprağa daha fazla girmesi mümkün kılınmış oluyordu. Toprağın daha derinden sürülmesi, verimli toprak tabakasının daha yavaş bir şekilde güçten düşmesini sağlamış bulunuyordu.

Sümer çiftçisinin avadanlığında hasatta kullanılan bir âlet daha vardı. Bu âlet insanlığın tahıl toplayıcılığı evresinde, yani bayağı erken icad edilmiş bir âletti ve icadı sırasında o kadar iyi biçimlendirilmişti ki, zaman içinde daha da geliştirilmesi pek söz konusu olmamıştı. Bu âlet oraktı; kavisli tahta ya da kemikten yapılıyor ve iç ağzına kesici yontma taşlar diziliyordu.

Modern standartlara göre, Sümerlilerin olsun Mısırlıların olsun tarımda kullandıkları âletler ve uyguladıkları teknolojiler pek ilkel sayılabilir, ama şunu da belirtmek gerekir ki, hem teknoloji hem de âletler çok uzun bir sınama- yanılma sürecinin ürünleridir. Ve bu âletler icadları sırasında varolan koşullara o kadar uygundur ki, bazı yerlerde hâlâ yararlı bir şekilde kullanılabilmektedir.

SÜMER'DE KARIN DOYURMA UĞRAŞI

Sümerlilerden zamanımıza ulaşan kayıtlar besin maddeleri konusunda o kadar geniş değil; ama şurası da muhakkak ki, yedibin yıldır sürdürülen çiftçilik uğraşısı insanlara, arpa ya da buğday üretimine ayrılan şu kadar arazinin, hayvancılığa tahsis edildiği durumla karşılaştırılırsa, daha fazla sayıda karnı daha ucuza ve daha hızlı doyurabileceğini öğretmiş olmalıdır. Bu yüzdendir ki tahıl, eti "uygar" insanın yemek listesindeki tahtından indirmiştir demek hiç de yanlış olmaz.

Sümerlilerin besin listesine bakılırsa, burada temel maddeler olarak arpayı, buğdayı ve akdarıyı ayırdetmek mümkündür. Sümer tarih ve kültürü uzmanı Samuel N. Kramer'e bakılırsa, arpa ön sırayı almaktaydı. Sebzelere gelince listenin oldukça uzadığını görüyoruz: nohut, mercimek, fasulye; şalgam; soğan, sarmısak, pırasa; kabakgiller ve yeşillik olarak da marul, tere ve hardal otu. Babil ve Asur'da günlük hayat üzerine kitap yazmış bir başka uzmansa (Saggs) Babil'in ilk dönemlerinden itibaren bir tür yer mantarının bulunmuş olduğunu ve çok lezzetli olan bu mantardan krala sepet sepet sunulduğunu belirtiyor.

Her gün yenilen sıradan bir yemeğin arpa hamuru ya da ekmeğinin yanısıra soğan ya da bir avuç fasulyeden öteye gitmediğini söylemek mümkün; ama daha önemlisi, Sümerlilerin bu sıradan yemeklerinde, kendi buluşları olan birayı boğazlarını ıslatmak için kullandıkları da muhakkak. Biraya daha sonra geleceğiz. Kramer'in dediklerine bakılırsa, İ.Ö. 2300 yılından daha da öncelere giden metinlerde, elliyi aşkın farklı balık çeşidinden söz edildiğini belirtmek gerekiyor. Ne var ki, bu tarihten birkaç yüzyıl sonra, metinlerde sözü edilen balık çeşitleri yarım düzineyi biraz aşıyor. Ama gene de Ur gibi şehirlerin daracık sokaklarındaki tezgâhlarda satıcıların gelip geçenlerden aç olanlara kızarmış balık yetiştiremediklerini belirtmeliyiz. Bu satıcılar balığın yanısıra soğan, hıyar ve ızgara et de satıyorlardı. Sıcak havada kesi-

Üstte: Gılgamış bir aslan yavrusunu terbiye ederken, (İ.Ö. VIII. yüzyılda İran'da saray kabartması olarak yapılmış olup, halen Louvre müzesindedir.); altta: hamur yoğuran bir Mısırlı kadın.

len hayvanın kokuşmaması için hemen tüketilmesi gerektiği düşünülürse, Sümer şehirlerinde, kırsal alanlara göre alıcı sayısı daha fazla olduğundan, muhtemelen daha sık ve daha çok et yendiğini söyleyebiliriz.

Bütçesi müsait olanların sığır ve dana etine rağbet ettikleri bilinmektedir. Ancak sığırlar genellikle, iş hayvanı olarak kullanıldıktan sonra ölmelerine yakın kesime gönderiliyorlar ve bu yüzden de etleri sert ve lifli oluyordu. Bu nedenle, İ.Ö. 2400 yıllarında yapılan bir saray envanterine ilişkin metne bakılırsa, yaşlı sığır eti çoğunlukla köpekleri doyurmak için kullanılıyordu.

Koyun eti tüketimi daha yaygındı. Bu durum muhtemelen, Sümerlileri dize getirdikleri sanılan ve Sümer dışı topraklardan gelen, dinamik göçebe muhacirlerin aslında koyun çobanı olmalarından dolayı ortaya çıkmıştı. Sümerlilerin bize ulaşan kelime dağarında koyun tür ve çeşitlerini belirleyen ikiyüz kadar kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden bazıları özellikle semirtilmiş koyunu, dağ koyununu, yağlı ve büyük kuyruklu koyunu anlatmak için kullanılmaktaydı. Bizim Karaman koyunu olarak bildiğimiz bu koyun türünü belirten kelimenin, aslında yeni deşifre edilmiş ve yüzyıllar sonra Herodotos'u haklı çıkartmaya ve aklamaya katkıda bulunmuş bir sözcük olduğunu belirtmek gerekiyor. *Tarih*'inde,

> Arabistan'dan başka ülkede bulunmayan iki tür koyun vardır. Bir türünün kuyruğu 150 santimetreye yakın uzunluktadır. Olduğu gibi bırakılırsa yere sürünerek yara olmaktadır. Marangozluktan yeteri kadar anlayan çobanlar, ufak kutular yapıp bunları hayvanın arkasına yerleştirilerek kuyruğu içine koyarlar. Öteki tür koyunların 54 santim boyunda kısa kuyrukları vardır.

diyen Herodotos'un -ölçüler bir yana- uzmanlarca yüzyıllar boyu "hayali geniş" ve varolmayan bir koyunu tasvir etmiş olmakla suçlandığı göz önüne alınırsa, bu yeni deşifre edilen kelimenin de önemi kendiliğinden ortaya çıkıyor.

Keçi eti makbul sayılan bir başka etti. Domuz etiyse o dönemlerde Yakın Doğu halkları tarafından henüz reddedilmeyen bir et olarak tüketilmekteydi. Musevîlik ve Müslümanlıkta olduğu gibi, domuz eti yenilmesinin yasaklanmasının temelini tıbbî doktrinde bulduğu genellikle ileri sürülür. Gerçekten de, sıcak bir iklimde domuz eti tehlikeli olmaktadır ve bu durum da beslenme kuralları oluşturulurken dikkate alınmış olmalıdır. Gelgelelim, Yakın Doğu halklarının domuz eti ve tehlikeleri hakkında her türlü bilgiye sahip bulunmuş olmalarına rağmen, İ.Ö 1800 yıllarına kadar bu konuda bir tabu oluşturulmuş değildir. İ.Ö. 1800 yıllarıysa Hint-Aryan kökenli göçebelerin doğu Avrupa ve batı Asya'yı kaplayan geniş alanlara yayılıp, konup göçmelerinin yoğunlaştığı yıllardır. Koyun, keçi ve büyük baş hayvanlar bu göçebelerin kendi vatanlarında zaten alışmış oldukları ve besledikleri hayvanlardı. Üstelik bu göçebeler kendilerine ters gelen, o kadar dayanıklı olmayan ve sürüye katılma içgüdüsü az gelişmiş domuzdan hiç hoşlanmıyorlardı. Öyle değil miydi, yarım düzine domuza bakmak, yüz koyunluk sürüden çok daha zahmet verici oluyordu. Belirtmek gerekir ki, Hint-Aryan kökenli göçebeler zaptettikleri topraklarda birçok yeni fikrin ve tekniğin yaygınlaşmasına neden olmuşlardır. Bu nedenle domuza karşı duydukları tiksinmeyi yaygınlaştırmış ve sonuçta o zamanlara kadar söz konusu olan do-

muz etine tedbirli yaklaşımı yasaklamaya kadar götürmüş olmaları pek muhtemeldir.

Ayrıca Herodotos, Mısır'da da domuz etine karşı kesin ve mutlak olmayan bir yasağın sürdürülmüş olduğuna *Tarih*'inde işaret etmektedir:

> Domuzların pis oldukları kabul edilir. Yolda biri istemediği halde bir domuza değse, derhal elbiseleriyle nehre atlar ve temizlenir. Domuz çobanları, saf Mısır kanı taşımalarına rağmen, ne tapınağa girebilirler ne de kendi toplumları dışından evlenebilirler. Kızlarını kendi aralarında evlendirirler, eşlerini de kendi sınıfları içinden seçerler.
>
> Mısırlıların domuz kurban ettikleri tanrıları Dionysos ve Ay'dır. Bunların her ikisine, ay tam olduğu zaman ve aynı anda domuz kurban ederler, sonra da etini yerler. Bu şölen dışında domuz kurban etmekten bu kadar tiksinmelerinin nedeni hakkında aralarında yaygın bir efsane vardır. Ne olduğunu bilmeme rağmen, burada söz etmemek daha doğru olacak. Ay'a domuz kurban etmenin yöntemi; hayvanı kestikten sonra kuyruğunun ucuna,dalağına ve zarına karnındaki yağları koyup yakmaktır. Geri kalan etler kurban gününe rastlayan dolunayın göründüğü gün yenir. Aksi halde yılın hiçbir günü domuz eti yenmesine izin verilmez. Dar gelirliler, hamurdan yoğurup domuz şekli verdikleri ekmekleri gerçek domuz yerine kurban ederler.
>
> Herkes Dionysos festivalinin arifesinde kapısının önünde bir domuz keser. Hayvan kesildikten sonra, domuzu getirmiş olan domuz çobanına geri verilir.

Ne var ki, Dionysos uğruna kurban kesme olayı, bir yandan Herodotos'un yaşadığı dönem (İ.Ö. V. yüzyıl) öte yandan bu kesin olmayan yasağın Mısır'ın son dönemlerine ilişkin olduğunu düşündürebilmektedir. Üstelik Hint-Aryan kökenli tabulaştırmanın uzak ve dolaylı olarak aktarılmış bir etkisi söz konusu olmuş olabilir.

BİRAYA GELİNCE...

Yunan mitoloji geleneğine bakılırsa, Dionysos'a ilişkin gayet zengin efsaneler arasındaki, Dionysos'un kendisine tapınanların bira tiryakisi olmalarından bıkmış ve sonunda onlardan nefret etmiş olmasından dolayı Mezopotamya'dan kaçtığına ait efsaneye inanmak gerekir. Efsane ne derse desin, Sümerlilerin keşfettiği bira, bugünkü biraya temelde benzemekle beraber, acımtırak lezzetini veren şerbetçi otu gibisinden bitkilerin katkı maddesi olarak kullanılması ancak Orta Çağ'ın sonlarında gündeme geldiğinden, bugünkü biradan farklıydı. Ama şu da bilinmektedir ki, Sümer'deki yıllık tahıl ürününün yaklaşık yüzde kırkı bira üretiminde kullanılmaktaydı. Gerçekten de sıradan bir tapınak işçisinin günlük bira tayını 75 santilitre dolayındaydı; kıdemli tapınak ricaliyse bu miktarın beş katına varan bir bira tayınına hak kazanmaktaydı ki, bunun bir bölümünün para yerine kullanılmış olması pek muhtemeldir.

Sümer'de sekiz çeşit arpa birasının üretildiği sanılmaktadır. Bunların da ötesinde ilkel bir buğday türünden sekiz çeşit, karışık tahıldan da üç çeşit biranın yapılmış olması muhtemeldir. Bira üretimini *Ninkasi* isimli bir tanrıçanın idare ettiğine ve koruduğuna inanılmaktaydı. *Ninkasi* kelimesiyse, tam bir çevirisi yapılırsa, "ağzı dolduran dişi" anlamına gelir. Her ne kadar bu tanrıça "köpüklü tatlı su" dan doğmuş bulunuyorsa da, inanışa göre, ilk ve tek aşkı bira olan bir tanrıçaydı. Üstelik bu tanrıça tanrıların bira üreticisi olarak görülüyordu: *Ninkasi* "büyük küreklerle fırına attığı filizlenmiş arpayı pişiriyor, maltı (*bappir)* tatlı kokulu otlarla karıştırıp tanrısal fırınlarda tavlıyordu". Bundan sonra da "güzel kokulu birayı, sanki Dicle ve Fırat birlikte akarmış gibi,kaplara (*lahtan)* dolduruyordu."

Sümer dilinde biraya "sarhoş edici" anlamına gelen *sikâru* deniyordu. Yulaftan yapılma biraysa *ulusinnum* diye adlandırılıyordu. Sümer dilinde bu kelimelerin bulunması birayı Sümerlilerin bulduğunu destekleyen bir ipucudur ve bu içkinin İ.Ö.3000' lerde bulunduğunu gösterir. Asur-Babil destanı Gilgameş'te yabani Enkidu'nun uygarlıkla tanıştığında ilk

karşılaştığı kavramlardan birinin fermente içki olduğu anlatılır; Enkidu bir yosmanın tuzağına düşüp aşkı tattıktan sonra ekmek yemeği ve bira içmeyi öğrenir: "Böylece doyana kadar yedi, sert biradan da yedi kez içti, ruhu çözüldü, yüksek sesle konuşmaya başladı; bedeni mutlulukla doldu, yüzü de ışıldadı."

Bira yapımı özel bir ekmek yapma yönteminden evrimleşmiş olmalıdır. Neolitik devri kadını, çiğ tahılı filizlenmeye bırakarak sindirilebilir hale sokmayı öğrenmişti. Buysa modern bira yapımında önemli bir faktör olmaktadır. Modern yöntemle bira yapımında arpa kısa bir süre filiz sürmeye bırakılıp kurutulduktan sonra hafifçe dövülüp öğütülür ve sıcak suyla ıslatılır. Elde edilen bileşim süzüldükten sonra sağlanan sıvı mayalanmaya bırakılır. Öğütülmüş arpa sıcak suyla ıslatıldığında koyu lâpa kıvamında bir karışım elde edilir ki bu, neolitik devirlerin bayağı sulu ve gevşek tahıl hamurundan epeyi farklıdır. Bu gibi iyice sulu "lâpa" erken zamanlarda çok lezzetli bir besin mad-

Mısır'da en çok içilen bira Nil nehri civarında yetişen kızıl arpadan yapılırdı ve adına "hag" denirdi. Resimde "hag" içen bir Mısırlıyı tasvir eden bir rölyef görülüyor.

desi olarak görülüyordu. Uygun koşullar söz konusu olduğunda, bir kaba koyulan bu "lâpa" artıkları mayalanıp kaba saba bir bira elde ediliyordu ki, bu bira, muhtemelen oldukça tatlı ve alkol derecesi az olmasına rağmen, hafif bir uyarıcı niteliğine sahip olmalıydı. (Burada bizim bozayı hatırlamadan edemiyoruz.) Neolitik devir kadını üstelik, filizlenmiş tahılın kurutulup öğütülmesinden sonra bundan yapılan ekmeğin, bilinen unla yapılan ekmeklere göre daha dayanıklı olduğunu keşfetmiş olmalıdır. Belirtmek gerekir ki, Mısır'ın erken döneminde bira filizlendirilmiş çiğ tahıldan değil de, pişirilmiş ekmekten yapılmaktaydı. Çimlendirilip kurutulmuş tahıldan özel bir hamur yoğrulup fırında bir miktar pişirilirdi. Elde edilen "somunlar" daha sonra dövülüp öğütülür ve suya bırakılırdı. Ulaşılan karışım bir gün kadar mayalanmaya bırakılır ve bu işlemden sonra ortaya çıkan sıvı süzülür ve böylece bira hazır edilmiş olurdu. İ.Ö. 3000'li yılların sonlarından itibaren Mısır biracıları (aynı zamanda ekmekçileri) farklı farklı otlar ve baharatla çeşnilendirilmiş "bira ekmekleri" imâl etmeye başlamışlardı; müşterileriyse, böylelikle, geniş bir bira seçimi imkânına kavuşmuş oluyorlardı.

İ.Ö. 1500'lü yıllara gelinceye kadar bira yapımının, sonucu tesadüflere bağlı bir iş olduğunu da eklemek gerekir. Mayalanmayı sağlayan mikroorganizmaların kapta bulunup bulunmaması bütünüyle şans işiydi denebilir. Ama gene de bira imalâtçıları, sırsız seramikten bira mayalama kaplarının eskilerinin mayalama işlemini başarıya götüreceğini anlayacak kadar dikkatliydiler. Öyle ya, kapların iç çeperlerindeki çatlak ve çizikler bakteriler için ideal bir ortam oluşturmuyor muydu? İşte bu yüzdendir ki, yeni kaplara oranla eskilerinden çok daha iyi bira elde edildiği anlaşılmıştı. Mısır'da saf mayaların bira fermentasyonunda kullanılmasına girişilinceye kadar (İ.Ö. yaklaşık 1500 yılları) bira tüketicileri bardaklarına yeni bir kapta mayalandırılmış bira doldurulmuş olup olmadığından kaygılanmış olmalıdırlar. (Burada ülkemizdeki çömlek peyniri yapan yerli imalâtçılarla çobanların çömleğin eski olmasına özellikle dikkat ettiklerini hatırlatalım.)

Sümerde bira imalâtçıları *Ninkasi*'nin cinsindendi, bu kadınlar hazırladıkları birayı meyhanelerinde satarlardı. Meyhanecilerin kadınlardan olması kanundu (meyhanelerin başka imkânlar da sağladığı hatıra geliyor). İ.Ö. 1750 dolayında oluşturulmuş Hammurabi Kanunları bu kadınlara ilişkin hükümler içermektedir (madde 108-109): "Şayet bir meyhaneci kadın, içkinin esmarına mukabil buğday kabul etmeyerek yüksek ağırlığın esası üzerine para alır ise, o meyhaneci kadın celp ve davet edildiği takdirde, onu suya atmalı" ve "İçki esmanı yerine buğday almayıp, bilâkis içkinin esmaruru aşacak derecede mirî kıymeti yüksek para alan meyhaneci kadın, su ölümüyle tecziye edilir." Kısacası, bira imalâtçısı kadınlar düşük alkol dereceli birayı yüksek fiyata satarlarsa cezalandırılma durumunda kalacaklardı.

Öte yandan, yaklaşık İ.Ö. 1400 yılında, Yeni İmparatorluk döneminde kaleme alınmış bir papirüs Mısırlılara, o günden bu yana değerinden kaybetmemiş bir öğüt vermektedir: "Bira içilen meyhanelerde sarhoş olma, çünkü farkında olmadan ağzından kaçan sözleri başkaları sonra tekrarlar."

Mısır'da en çok içilen bira Nil civarında yetişen kızıl arpadan yapılan biraydı ve adına *hag* denirdi. Bu biranın alkol derecesi düşüktü. Ayrıca akdarıdan ya da buğdaydan yapılan bir bira daha vardı ki, adına *buzah* [boza!] denilen bu bira bugün bile Mısırlı fellâhlar tarafından imâl edilmektedir. Bu bira 6-8 derece alkol içermekteydi. Ama bazı bira çeşitleri vardı ki, bunların alkol derecesi 10-12'ye kadar varmaktaydı. Üstelik bu gibi biralar, mayalanmaları sırasında alkol derecesini arttırmak için şeker ve koku için ot ve baharat ek-

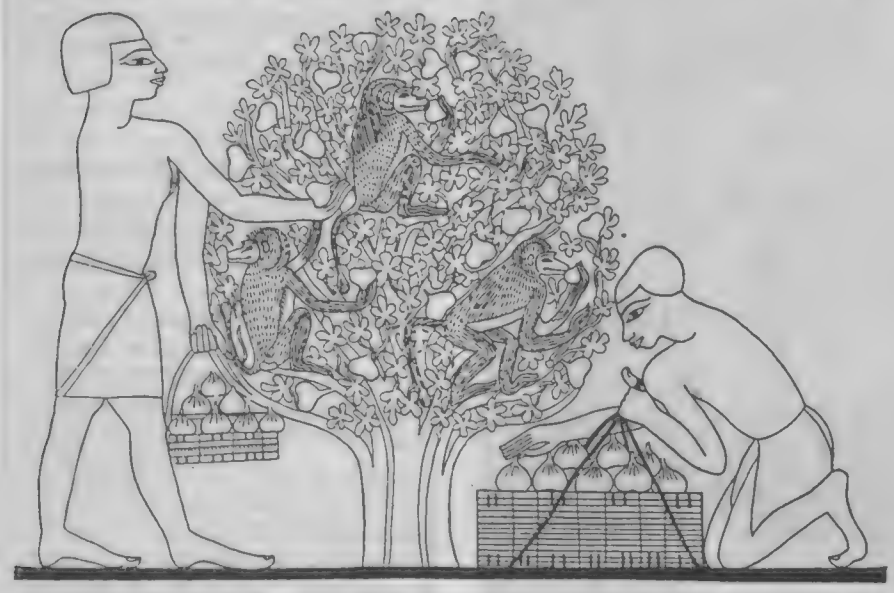

Ağaçtan incir toplayıp yassı sepetlere yerleştiren eski Mısırlılar. (Baboon türü maymunların onlara yardım mı ettiği, engel mi olmaya çalıştığı belli değil!) İ.Ö. 1900 dolayları. Beni Hasan'ın bir mezar resmi.

lendiğinden, çok tatlı ve kokulu olup şarabı bile aratmamaktaydı.

Bira Nil kıyılarında tercih edilen bir içki olarak varlığını sürdürmüşse de, Mezopotamya'da, sulama faaliyetleri toprağın tuzluluğunu arttırdığı için tahıl tarımı giderek güçleştiğinden; öyle bir zaman gelmiştir ki, bira imalâtına ayrılacak arpa bulunamamıştır. Bu durumda Sümerlilerin ardılları içki âdet ve alışkanlıklarını değiştirmek durumunda kalmışlar ve giderek hurma şarabında karar kılmışlardır.

HURMA VE İNCİR

Bazı bölgelerde hurma ağacının tarihinin İ.Ö. 50 000 yıllarına kadar geri gittiği bilinmektedir. Gelişen insan bu ağacı kendine yararlı kılmayı bilmiştir denebilirse de, ilkel bir teknoloji çerçevesinde yararlanma sınırlı kalmıştır. Oysa bugün hurma ağacının farklı 360 yararlı kullanımı olduğu söylenmekte, hurma çekirdeklerinin bile deve yemi ve hattâ tıpkı odun kömürü gibi, yapay kömür haline getirilerek kullanıldığı belirtilmektedir.

Güney Mezopotamya'daki sulama kanallarının oluşturduğu ağ, hurma tarımı için ideal koşulları oluşturmuş bulunuyordu. Kanal setlerinde sıralanan hurma ağaçları, açık araziyi başka tarım faaliyetleri için serbest bırakmaktaydı. Bu hurma ağaçları o kadar verimliydi ki meyveleri tahıl üretimine göre çok daha ucuza geliyor ve yoksullar tarafından temel bir besin maddesi olarak tüketiliyordu. Belirtmek gerekir ki, ortalama bir hurma ağacı yaklaşık 60 yıl süresince her yıl 40-50 kilo kadar besin değeri yüksek, şekeri bol meyve vermekle kalmaz, odun miktarı bakımından da her yıl 60-70 kilo kadar büyür. Hurma taze olarak yenilebiliyor ve etli kısmı presten geçirildikten sonra elde edilen meyva suyunun buharlaşması sağlanarak koyu bir şurup hazırlanmış oluyordu. Bu şurup, Yakın Doğu'da şeker henüz bilinmediği için, bal yerine tatlandırıcı olarak kullanıldığı gibi fermente içkilerle şerbetlerde katkı maddesi görevini de görüyordu. Kışlarıysa kurutulmuş hurma hem yeniliyor hem de bazen kıyılarak arpa hamuruna karıştırılıyordu. Ksenophon *Anabasis*'inde, İ.Ö. IV. yüzyıl başlarında yapılan İran seferi sırasında yediği hurmaların büyüklüğü ve etliliğinden söz ederken, "renkleri tıpkı kehribar gibiydi" de der.

Hurma ağacı, meyvesi ötesinde, başka bir besin imkânı da sağlamaktaydı. Muhtemelen Babil'de yaşlı hurma ağacının yapraklı bölümünün tepesinde süren filiz halindeki yaprakların sebze niyetine yenmesi söz konusuydu. Bu "sebze" özellikle lezzetli olmasına rağmen", Ksenophon'a bakılırsa, başağrısına neden olabiliyordu. Bu "sebze" kesilip alındığında ağaç öldüğünden bu uygulama yalnızca yaşlı hurma ağaçları için söz konusu oluyordu; başka bir deyişle hurma ağacı yapraklarından özsu elde etmek için yapılan nihaî budama, bir yan ürün olarak bu "sebze"yi de sağlamış oluyordu. Belirtmek gerekir ki, hurma ağacı yaşamı boyunca dallarının şekerli özünden yararlanmak için budanmaktaydı. Elde edilen özsudan ya fermente edilip bir tür şıra ya da kaynatılıp bir tür koyu pekmez sağlanmaktaydı. Ağacın yararlı ömrü sırasında budamada dikkatli davranmak gerekirdi, ama nihaî budamada önemli miktarda özsu elde edilebilirdi.

Yüksek miktarda şeker içeren incir de Yakın Doğu'nun ve Akdeniz'in sıcak yörelerinin yakından tanıdığı bir meyveydi Gelgelelim, hurma ağacının bir yığın erdemine incir ağacı sahip olmadığından, mümkün olan her yerde hurma yetiştirmek tercih edilen bir seçenekti. Ama ancak istenilen miktarda meyve vermeyen bir tür hurma ağacının yetiştirilebildiği Yunanistan'da tercih edilen meyve ağacı incir olmaktaydı. Özellikle kışları kurusu yenen incir, burada hem yoksulların hem de zenginlerin sofrasında yerini almaktaydı.

Mısır'da Yeni İmparatorluk (İ.Ö. yaklaşık 1500-1000 yılları) döneminden kalma mezarlarda bulunan yiyecekler arasında sepetler dolusu incire rastlanmıştır. Bunun değişik nedenleri vardır. Bir kere incir, ölümden sonra öteki hayatta yeniden canlanacak günahsızların besin maddesi olarak kullanacakları yararlı bir meyve olarak düşünülüyordu. Ama daha önemlisi, Afetinan'a bakılırsa,

> Eski Mısırlılar hastalıklardan korunmak ve sıhhatli olmak için daima vücutlarını yıkarlar, oruç tutarlar veya her gün, bazen de her üç dört günde bir, midelerini ve barsaklarını boşal-

tırlardı. Bunu her ay, üç gün sırayla yapmayı adet edinenler de vardı. Bu suretle eski Mısırlılar sıhhatlerini, vücuda fazla gelebilecek olan gıdalardan kurtarıyorlardı. Çünkü vücuda yaramayan fazla gıdaların insanlara hastalık getirdiği kabul ediliyordu.

Ondan önce Herodotos da aynı şeyleri söylüyor:

Mısırlılar insanların yedikleri yiyeceklerden hastalandıkları kanısında oldukları için, her ay, birbirini izleyen günlerde kusarak ve barsaklarını boşaltarak kendilerini temizlerler.

Bu durumda barsakları yumuşatıcı özellikleri olan incir, hem leziz hem de sağlığa yararlı olduğu düşünülen bir besin maddesi olduğu için eski Mısırlılara cazip gelmiş olmalıdır.

MAYALI EKMEK "NİMET"TİR

Her ne kadar ipuçları ve tarihi pek kesin değilse de, ekmek yapma sanatının ilk önce Mısır'da keşfedilip geliştirildiğine genellikle inanılır. Gene de şurası bellidir ki, erken tarihî dönemde Mezopotamya'da giderek kıtlaşan tahıl gözönüne alınırsa, Mısır'daki koşullar bu buluşun yapılmasına daha elverişli olmuş olmalıdır.

Mayalı ekmeğin ilk gereklerinden biri tahılın, özellikle belirli bir tahılın olmasıdır. Arpa ve akdarı kimyasal bileşimleri yüzünden mayalanmaya uygun değildir. Her ne kadar Yakın Doğu'da tanınıp bilinmemiş olsa da yulaf için aynı şey söylenebilir. Çavdarsa İ.Ö. 1000 yıllarına kadar uygar dünyada pek bilinen bir tahıl olmamasına rağmen en iyi alternatifi oluşturmaktadır.

Buğdayın nişastalı besidokusu (endosperm) glütenin oluşmasına elverişli proteinleri içerir; mayaysa uygun koşullar oluştuğunda karbon dioksit gazı üretir. Bu iki bileşen ekmek hamuru halinde bir araya getirildiğinde, sonuçta süngerimsi bir hamur elde edilir ki, bu elâstik hamurda birçok gaz habbeciği ortaya çıkar. Daha sonra bu hamura ısı uygulandığında glüten oluşturan proteinlerin doğası değişir ve bunlar elâstiklikten sert bir duruma geçer. İşte bu dönüşümdür ki, ekmeği pekiştirerek katılaştırır. Aksine, önemli olan proteinlere mayayla temasa getirilmeden önce ısı uygulanırsa, doğaları zaten değişmiş olduğundan, elâstik bir nitelik kazanacaklarına, iyice sertleşerek mayanın fermente edici etkisine cevap veremezler.

Bilindiği üzere, insanların ilk kullandıkları tahıllar tatmin edici bir şekilde dövülüp öğütülmeden önce bir miktar kızartıldığından, yeni buğday çeşitleri geliştirilinceye kadar mayalı ekmek yapmak hiç de mümkün olan bir şey değildi. Mısır'da Yeni İmparatorluğun başlangıç dönemine kadar kabuğundan tanesi kolayca ayrılabilen buğday geliştirilememişti. Bu mümkün olunca, yeni geliştirilen buğdayı kızartma gereği ortadan kalkmış bulunuyor, buğday bir miktar kızartılmaksızın dövülüp öğütülebiliyordu. Ancak bu yeni geliştirilen buğday cinsi çok uzun süre enderliğini muhafaza etmiş olmalıdır. Bu durumsa, bu yeni buğdayın sınırlı bir şekilde yetiştirildiği ve dolayısıyla mayalı ekmeğin zengin yiyeceği olma özelliğini sürdürmüş olması anlamına gelir. Bu spekülasyon değildir; çünkü Mısır'la İ.Ö. VII. yüzyıldan beri düzenli dış ticaret ilişkisinde olan ve buğday ithal eden Yunanistan'da mayalı ekmek İ.Ö. IV. yüzyıla kadar günlük mutat tüketime girmemiştir.

Mayalı ekmeğin bulunması, muhtemelen uygun mikro-organizmaların taze buğday unundan yapılma hamurda birikmesi sonucu mümkün olmuş olmalıdır. Fırına atılmadan önce bir süre bekletilmiş hamur kabarmış olmalıdır; belki de kabarma aşırı olmamıştır ama, alışılagelmiş ekmekten daha hafif ve daha lezzetli bir ekmeği sağlamış olmalıdır. Eskilerin dünyasında çoğu kez gerçekleştiğini ileri sürebileceğimiz gibi, araştırıcı kafalar tesadüfen bulunan bu süreci bilerek ve isteyerek yeniden oluşturma görevini üstlenmiş olmalıdırlar.

Ekmekte kullanılan mayanın değişik kaynaklardan elde edildiğini biliyoruz. Romalı tarih ve doğabilimcilerden Baba Plinius'a bakılırsa Galyalı ve İberyalılar bu amaçla bira köpüğünü kullanmışlardı. Bira içmeyen Yunanlı ve İtalyanlarsa akdarı ununu üzüm suyunda ıslattıktan sonra hamur haline getirip, bu hamuru maya tutup fermente oluncaya kadar bekletiyorlardı. Beyaz şarapla iyice ıslatılmış kepek de aynı amaçla kullanılıyordu; bu kepek, tıpkı unla yapıldığı gibi, lâpa haline getiriliyor, ekşimeye bırakılıyordu. Baba Plinius'un *Doğal Tarih* adlı eserindeki yorumuna göre, "hamuru fermente edebilme yetisinin ekşiliğin doğasında olduğu apaçıktır". Gene de en çok başvurulan yöntem, bir gün önceki ekmek hazırlığından arta kalan bir miktar hamurun yeni hazırlanan ekmek hamuruna katılması olmuştur. Ger-

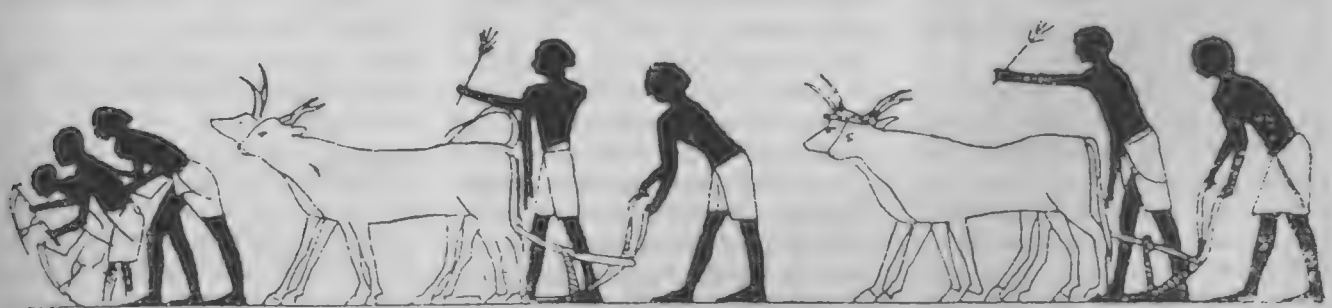

Saban süren ve çapa yapan Mısırlılar. Beni Hasan'daki bir mezardan, İ.Ö. 1900 dolayları.

çekten de ekşi hamurla kabartma yöntemi hâlâ kullanılmaktadır demek yanlış olmaz. Burada Burhan Oğuz'un Anadolu'da tekneden kazınmış artık hamurun *(artukluk)* ekşimeye terk edilip maya olarak kullanıldığını belirttiğini hatırlatalım. Ve artık hamurun yerini ticarî kuru mayaların almış olmasına rağmen, gene de gerçekten iyi ekmeğin artık ekşi hamur mayasıyla yapıldığını söylemek gerekiyor

Mısırlılara dönersek, Burhan Oğuz'un *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri* adlı kitabının I. cildinde söyledikleri bayağı ilginç:

> Mısır'da da ekmek, bira ile birlikte, temel besin maddesi oluyor. Burada her iki madde beraberce imal edilmekte olup temsillerden birahane ile ekmekçi dükkânını ayırdetmek mümkün olmamaktadır. Gerçekten her ikisinin de imâl yöntemi başlangıçta müşterekti; Mısır'da iki türlü ekmek vardı: elle şekillendirilen ve 'saç' veya tandırda pişirilen ekmekle hamuru kalınca pişmiş topraktan kesik koni şeklindeki kalıplara dökülen ekmekler tefrik edilirdi. İkincisinde, hamurun bira mayası imâline tahsis edilmiş olması halinde, bu kalıplar önceden ateşte kızdırılır, hamur bundan sonra içine dökülürdü. Cidarların harareti bu hamuru bira imâline yetecek kadar pişirirdi. Buradan itibaren bira ile ekmek imâli ayrılırdı: mezkûr pişme, o şekliyle yenecek olan ekmek için yetersiz olduğundan kalıp, bu kerre içinde yarı pişmiş hamurla birlikte, kapalı fırınlara konurdu.

Ekmeğin eski Mısır'da birayla ilintisi bir yana, Herodotos, "Mısırlıların ekmekleri *Zea* denen kızılca buğdayından yapılır. Somunları ayaklarıyla... yoğururlar" diyor. Ayak parmakları arasında biriken mikroorganizmaların -tıpkı şarap imalindeki gibi- hamurun mayalanmasına yardımcı olacağı düşünülürse, bu işlemin ekmek yapımında belli bir önemi olduğu da ileri sürülebilir.

Eski mayasız ekmeklere göre daha dayanıklı olan ve dokusu bakımından da bir mükemmelliği simgeleyen mayalı ekmeğin bulunması, hemen yaygınlaşması sonucunu vermemiştir. Zamanımıza kadar ulaşan eski Mısır kafataslarındaki aşınmış dişler, sıradan Mısırlıların bayat unlardan yapılma, kepeği bol, sap-saman karışık mayasız ekmekleri yemek zorunda bulunduklarını düşündürebilir. Mayalı ekmek yapımının maharet ve ustalık gerektirmesi ve belirli tahıl türlerinin mayalanmaya elverişli olması, mayalı ekmeğin yüzyıllar boyunca sınırlı bir tüketici çevresine ulaşması sonucunu vermiştir, denebilir. O kadar ki, mayalı ekmek Orta Çağların kuzey Avrupası'nda bile pek rastlanan bir besin maddesi değildir.

MISIR'DA BAŞKA NE YENİRDİ?

Eski Mısır'da Orta imparatorluğun son dönemlerine (İ.Ö. yaklaşık 1500-1600 yılları) kadar köylülerin temel yiyecek listesi muhtemelen ekmek, bira ve soğanı içeriyordu. İ.Ö. XII. yüzyıldan itibaren köy ve kasaba sokaklarında ekmek satıcılarının tezgâhlarına rastlanabilirdi. Buralarda *ta* diye adlandırılan mayasız en sıradan ekmekleri satın almak mümkündü. Buna karşılık, soylular olsun rahipler olsun kırk farklı tipe kadar varan ekmek ve çörek cinsi arasından seçim yapma imkânına sahiptiler. Bu ekmek ve çöreklerin bazıları mayalı, bazıları mayasız, bazıları yuvarlak, bazıları konik, bazılarıysa yassıydı. Bazı tipler ballı, bazıları sütlü, bazılarıysa yumurtalıydı. Zengin Mısırlılar gerçekten iyi yemek yeme imkânına sahip olmuşlardır. Tarihçi Will Durant'ın örnek getirdiği bir metne göre, bir öğrencinin hangi yemekleri yiyebileceğine dair izin listesi 33 cins eti, 48 cins pişmiş et yemeğini, 24 cins içeceği kapsamaktadır. İ.Ö. 3000'li yılların ilk dönemlerinden günümüze kalan bir mezarda, arpa lâpası, haşlanmış bıldırcın, böbrek, güvercin yahnisi, balık, pirzola, buğday ekmeği, çörek, pişirilmiş incir, taze kiraz, peynir, şarap ve bira kalıntılarına rastlanılmış bulunulmaktadır.

Eski Mısırlıların yiyecek maddeleri arzını örgütleyip düzenlemekte çok ciddi davrandıklarını belirtmek gerekir. İ.Ö. 2200 yıllarına kadar çeşitli hayvan türlerini evcilleştirmek istemişlerdir ve bunlar arasında muhtemelen dağ keçisi *(ibex)*, iri Afrika ceylânı *(oryx)*, antilop ve gazel gibi hayvanlar da bulunmaktadır. Ne var ki, bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanınca, dikkatlerini avcılık, yabanî kuş avcılığı, balıkçılık ve yabani kereviz, papirüs sapı ve lotüs kökü gibi, sebzelerle yabani yemiş ve meyveleri toplamak için geniş bataklık alanlarına çevirmişlerdir. Nil nehrinin kanalları olsun, bataklıkları olsun isimleri henüz belirlenemiyen su yaratıklarının yanısıra yılan balığı, sazan, tatlı su levreği ve yayın bakımından da zengindi. Mumyacılıkta da ün kazanmış eski Mısırlılar balıkları güneşte kurutarak ya da tuzlayarak yiyor ve böylece bozulmadan muhafaza edilebildikleri için de rahatlıkla Suriye ya da Filistin gibi ülkelerin oluşturduğu dış âleme balık satabiliyorlardı.

Bu bağlamda son sözü gene Herodotos'a bırakalım:

> Balığı ya güneşte kurutarak ya da tuzlamak suretiyle pişirmeden yerler. Bıldırcın, ördek ve buna benzer küçük kuşları salamura yaparlar. Bunların dışında kalan ve kutsal olduğuna inandıkları kuşlarla balıkları ya kızartır ya da haşlarlar. Zengin biri ziyafet verince, yemekten sonra bir uşak konuklar arasında dolaşarak, tahtadan yapılmış ve hakiki insana benzemesi için oyularak boyanmış ve yaklaşık olarak 1.70 cm. uzunluğunda tabuta konmuş bir ceset görüntüsünü, bütün konuklara gösterir ve: 'İçerken, eğlenirken bu cesede bakın. Öldüğünüz zaman siz de onun gibi olacaksınız' der●

KISA BAŞVURU

Afetinan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara, 1956.

Will Durant, *The Story of Civilization- Our Oriental Heritage*, Cilt 1, NewYork, 1954.

Herodot, *Herodot Tarihi*, Çev.: Perihan Kuturman, İstanbul, 1973.

Samuel Noah Kramer, *The Sumerians- Their History, Culture and Character*, Chicago ve London, 1963.

Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, Cilt I, İstanbul, 1977.

H.W.F. Saggs, *Everyday Life in Babylonia ana Assyria*, London ve NewYork, 1965.

Charles Singer, *vd., A History of Technology*, Cilt I, Oxford, 1954.

ARI İNAN

Vahideddin ve Millî Mücadele

Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları-I

Osmanlı İmparatorluğunun son sadrazamı Tevfik Paşa'nın, İsmail Hakkı Okday ve Ali Nuri Okday isminde iki oğlu vardı. Ben bu beyleri 1975 yılında, biri 96, diğeri de 94 yaşında iken tanıdım.

Ali Nurî Okday Bey rahmetli Ord. Prof. Hikmet Bayur ile beni Parkotel'de (eski Tevfik Paşa konağı) bir öğle yemeğine davet etmişti. Bu yemek benim için unutulmaz bir olaydı. Yaşı 94 olan ve altı haftalık ameliyatlı bulunan Ali Nuri Bey, iştahla yemeğini yerken, benim ancak tarih kitaplarında okuyabildiğim olaylardan, onları yaşamış bir kişi olarak söz ediyor ve evlenmesinde Abdülhamit' in rolünü anlatıyordu. Bir çok tarihî olaya tanık olmuş olan Hikmet Bayur ile, o eskinin usül ve terbiyesi içinde sürdürdükleri söyleşi anlatılamayacak kadar ilginçti.

Daha sonra Ali Okday'ın ağabeyi olan rahmetli İsmail Hakkı Okday Bey ile gene aynı yerde bir öğle yemeğinde buluştuk. İsmail Hakkı Bey sadrazam oğlu olduğu gibi, Padişah Vahideddin'in kızı Ulviye Sultan ile evlenmiş ve Padişah damadı da olmuştu. Ayrıca 1922'nin başlarında Anadolu'ya geçip, Kurtuluş Savaşı' na katılmıştı. İlginç anıları vardı. Kendisinden bunları banda kaydetmek için izin istedim. Bu ricamı kabul etti ve sonraki görüşmemiz Feneryolu'ndaki evlerinde ikinci eşi Ferhunde Okday Hanımefendinin de katılmasıyla gerçekleşti. Ferhunde hanımın da kayınpederine ve İsmail Hakkı Beyin ilk eşi Ulviye Sultan'a ait anıları vardı. Bunları da banda kaydetim.

İsmail Hakkı Okday'ın Ulviye Sultan ile evliliğinden Hümeyra (Özbaş) adlı bir de kızları olmuştu.

Tevfik Paşa'nın bu iki oğlu 18 ay ara ile dünyaya gelmişler, ölümleri de 18 gün ara ile olmuştur.

İsmail Hakkı Okday-Ali Nuri Okday kardeşlerin birbirlerine yazdıkları çok ilginç mektuplar vardır. Bu mektuplar ve bunlarda sözü edilen ve bulabildiğimiz öteki mektuplar ile, Sadrazam oğlu, Padişah damadı olan İsmail Hakkı Beyin yaşamından bazı bölümler bu yazımın konusunu oluşturmaktadır.

1920-1923 yılları arasındaki mektupların bazıları, babası ile birlikte Londra Konferansı'na katılmış olan İsmail Hakkı Beyin, oradan kardeşine yazdıklarıdır. Bunlardan önce, İsmail Hakkı bey ile yaptığım söyleşiden bu konu ile ilgili bölümleri vermek istiyorum.

Ahmet Tevfik 11 Şubat 1845'te Uskü dar'da doğmuş ve Topkapısemtindeki ilk okuldan başlayarak, 1862 yılında Har Okulundan levazım teğmeni olarak m zun olmuştur. 1866 yılında askerlikten i tifa ederek, Hariciye Nezaretine [Dışişl ri Bakanlığı] girmiştir. 1872'den 1895 y lına kadar çeşitli ülkelerde dışişleri göre lisi olarak bulunmuştur.

1895'ten itibaren A. Tevfik Paşa'yı l sene Dışişleri Bakanı olarak görüyoruz 31 Mart vakası sırasında sadarete getiril mişse de, aynı yıl (1909) istifası üzerin tekrar Londra'ya elçi olarak atanmıştır

1918'de yeniden sadrazamlığa getirile Tevfik Paşa, İstanbul'un işgali üzerin sadrazamlıktan çekilip, Âyân Reisliği gö revini almıştır. 1919 Haziranında Pari Konferansına katılmıştır. 1920'de yenid Paris'e gitmiş ve kendine bildirilen barı koşullarının, bağımsız devlet kavramıy bağdaşmadıklarını bildirerek, bunları red detmiştir.

Aynı yıl (1920) üçüncü kez sadrazam olmuş; 1921 yılında da Heyet Başkanı ola rak Londra Konferansına katılmıştır 1922 senesinde Bâb-ı Âli hükûmetinin sö bulmasıyla Tevfik Paşa'nın da 77 yaşın da sadrazamlığı bitmiştir.

Tevfik Paşa 7 Ekim 1936'da İstanbu da vefat etmiştir.

Tevfik Paşa aslen İsviçreli olan Afif Hanımla evlenmiştir. (Afife Hanımın asl adı Elisabeth Tschumy'dir.) Paşa'nın ik oğlu, üç kızı dünyaya gelmiştir: İsmai Hakkı, Ali Nuri; Fatma Naire, Fatm Zehra Moran, Gülşmas.

Tevfik Paşa, 1880'li yılların sonunda iki oğluyla birlikte. Kendisi o sırada, Padişah II. Abdülhamid'in Berlin Büyükelçisidir. Almanya'da onbir ay kalacak ve oğullarını orada okutacaktır.

İsmail Hakkı Okday'ın Ağzından Babası Ahmet Tevfik Paşa (1845-1936)

1877 Osmanlı-Rus savaşı başlamak üzere iken St. Petersburg büyükelçiliği maslahatgüzarı Ahmet Tevfik Bey'e Rusya'yı terk etmesi için pasaport verilir ve Ahmet Tevfik Bey yeni memuriyeti olan Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın Bulgaristan'da bulunan ordu karargâhındaki siyasî müşavirlik görevine başlar. Mağlubiyetle neticelenen bu savaşın sonunda A. Tevfik Bey 33 yaşında iken 1878 yılında Atina'ya elçi olarak tayin edilir.

1884 yılında A. Tevfik Bey vezaret payesi ile Berlin'e sefir-i kebir [büyükelçi] oluyor. Orada 11 yıl kalıyor ve Türk-Alman dostluğunu kurarak, Anadolu demiryolunun inşasına ve von der Goltz Paşa, Imhoff Paşa, Auler Paşa gibi generallerin Türkiye'ye getirilmesine sebeb oluyor. Böylece Türk ordusunun ıslahına ve en modern silâhlarla techizine muvaffak oluyor.

1884'te Berlin'de itimatnamesini imparator I. Wilhelm'e takdim ederken, ihtiyar imparator Ahmet Tevfik Paşa'ya: "Dün sizin komşu memleketlerden bir sefir itimatnamesini verdi. Memleketin ismini unuttum. Lütfen komşu memleketlerinizin ismini söyler misiniz, belki hatırıma gelir" diyor.

A. Tevfik Paşa memleketlerin ismini saymaya başlar. Fakat imparator onların olmadığını bildirerek, teşrifat müdürünü çağırır ve sorusunu tekrarlar. Teşrifat Müdürü: "Majeste dün itimatnamesini vermiş olan sefirin memleketi SİAM'dır" der.

A. Tevfik Paşa Berlin'de büyükelçi iken, Prens Bismarck'ın 80. doğum gününü kutlamak için bütün Alman gençliği, üniversite talebesi ve millî cemiyetleri tarafından büyük hazırlık yapılıyor.

Ancak imparator II. Wilhelm, Prens Bismarck'a küskün olduğu için imparator sarayında ve Berlin'de bulunan ecnebi sefarethanelerinde de Alman imparatorluğunun kurucusunun 80. doğum yıldönümünün tesidi [kutlanması] için hiçbir hareket görülmüyor. Yalnızca Osmanlı sefiri bir girişimde bulunuyor. Prens Bismarck'ın Türk dostluğuna ve Berlin kongresinde Türkiye lehine müsbet hareketlerine binaen A. Tevfik Paşa Prens Bismarck'ın tebrik edilmesini ve münasip bir hediyenin gönderilmesini Sultan II. Abdülhamid'den rica ediyor. Abdülhamid de bir tebrik mesajı ile birlikte İmtiyaz nişanını Prens Bismarck'a bizzat verilmek üzere Tevfik Paşa'ya gönderiyor. Tevfik Paşa (bu küskünlükten dolayı) Prens Bismarck'ın Friedrichsruhe'deki sarayına gitmeden önce, imparatorun sarayına gidiyor ve oradaki baş teşrifatçı ve mabeyinci Kont Enlenburg'a Abdülhamit tarafından kendisine verilen vazifenin imparatora arzedilmesini rica ediyor ve imparatorun bu hususta bir diyeceği olup olmayacağını soruyor.

Kont Enlenburg'un imparatordan aldığı cevap:

"Kendi padişahı tarafından verilen bir vazife sefir tarafından elbet ifâ edilir". Bunun üzerine Tevfik Paşa Friedrichsruhe'deki saraya gidip, Prens Bismarck'ı tebrik ediyor.

Prensin akşam verdiği ziyafette Türk sefirinden başka hiç bir ecnebi sefir yoktur ve Prens Bismarck sofrada söylediği nutkunda:

"Doğum günümün te'sidinde hiç bir hükûmdar beni düşünmedi, ancak necîb ve asîl, efendi Türk milletinin padişahı Majeste II. Abdülhamid, sefiri A. Tevfik Paşa ile gönderdikleri kıymetli tebrik mesajı ve yüksek imtiyaz nişanı ile beni hatırladılar ve taltif ettiler. Kadehimi, büyük Türk hükûmdarının sıhhatlerine ve cesur, asîl Türk milletinin saadetine kaldırıyorum" demiştir.

Bu olaydan sonra, Alman imparatoru Abdülhamid'in jesti karşısında geri kalmak istemiyor ve Prens Bismarck'la barışmaya karar veriyor. Geç kalmakla beraber Friedrichsruhe'deki Prens Bismarck'ın sarayına gidiyor, görüşüyor ve alenen barışıyor.

Vaktiyle İstanbul'da Baron Blanc adında bir İtalyan sefiri vardır. Bu zat milyoner Amerikalı bir kadın ile evlendikten sonra Ayaspaşa'da 60 odalı büyük bir konak inşa ettirmişti. İstanbul'dan ayrılırken Baron Blanc bu konağı Osmanlı hükûmetine 19.000 altına satıyor. Daha sonra bu konak Dışişleri Bakanlarına tahsis ediliyor. Tevfik Paşa da Dışişleri Bakanı olarak burada oturuyor.

1897-98 Teselya harbinde Gazi Ethem Paşa Yunan ordusunu kısa bir zamanda mağlub ve bütün Teselya'yı işgal ediyor. Yunanistan bu perişan durumda iken Rusya, Fransa ve İngiltere'den yardım istiyor ve devletlerin tehditkâr müdahalelerinden sonra Osmanlı Devleti bir mütareke akdetmek zorunda kalıyor. Sulh müzakeratı ve muahedenamenin imzalanışı Tophane'de bugünkü Malûl Gaziler binasında yapılıyor.

Sulh müzakerelerinde Rus, Fransız ve İngiliz delegeleri de bulunuyor. Yunanistan'a yardım ediyorlar ve Hıristiyanlık tehlikede diye Türkiye'yi sıkı bir tazyik altında bulunduruyorlar. Nitekim Türk delegelerinin, Türkiye lehinde Teselya'da toprak isteklerine karşı, İngiliz delegesi ayağa kalkarak, hiddetle yumruğunu masaya vuruyor ve: "Türklerden alınmış olan herhangi bir toprağın bir tek karışı bile geri verilemez" diyerek bu konudaki münakaşayı sona erdiriyor. Türk ordusunun zaferine rağmen koca Girit adası ve Türk kanı dökerek fethedilmiş olan Teselya, Yunanistan'a bırakılıyor.

Sulh muahedesini Türkiye namına Hariciye Nazırı Ahmet Tevfik Paşa imzalıyor. Bu muahede imzalandıktan sonra Abdülhamid, Gazi Ethem Paşa'ya ve diğer bazı paşalara kırmızı atlas keseler içinde (her şahsa göre) 10.000-60.000 altına kadar ihsan-ı şahane gönderiyor. Tevfik Paşa'ya da bir mabeyinci 40.000 altın getiriyor. Tevfik Paşa maaşlı bir devlet memuru olduğunu, vazifesini memuriyeti hesabına yapmış olduğunu ve böyle fazla parayı haketmediğini söylüyor. Altınlara el sürmeden bu paranın padişaha iadesini mabeyinciden rica ediyor. Bu reddedilen altınlar padişaha iade edilince, hünkâr hayretler içinde: "Bütün paşalar paraları kabul ettiler; yalnız Tevfik Paşa kabul etmedi, acaba az mı geldi?" diye soruyor. Padişah ertesi günü Tevfik Paşa'nın saraya gelip, kendisini görmesini istiyor. Tevfik Paşa huzura çıkıyor. Padişah, neden hediyesini kabul etmediğini soruyor. Tevfik Paşa mabeyinciye söylediğini tekrarlıyor. Padişah da Tevfik Paşa'ya bir iki söz ile iltifat edip, huzurdan çekilmesine izin veriyor.

Onbeş gün sonra Abdülhamid Tevfik Paşa'yı tekrar saraya davet ediyor ve: "Paşa sizin bir eviniz olmadığını işittim. Şimdi oturduğunuz konağı Maliye Nezaretinden 19.000 liraya satın aldım ve tapuda sizin namınıza kaydettirdim. Tapuyu bizzat size veriyorum. Bu para değildir ve ümit ederim bunu da reddetmezsiniz," diyor. Paşa bu durum karşısında tapuyu kabul ediyor ve böylece bir ev sahibi oluyor.

Bu konağın 40 odası 1911'de yanıyor ve sonraları tedricen büyültülerek yangından kurtarılan 20 odaya 180 oda ilâve ediliyor ve PARK OTELİ adı ile bugünkü Park Otel İşletme Şirketi tarafından bu 200 oda ve bir lokanta meydana getiriliyor.

Tevfik Paşa,
büyük oğlu İsmail Hakkı Beyle birlikte Londra'da
(Şubat 1921) (solda); İstanbul Heyeti, 1921 Şubatında, Sulh Konferansına katılmak üzere gittiği
Londra'daki Hotel Savoy'un önünde (sağda). İsmail Hakkı Okday'ın resmin altında düştüğü kayıtlara göre, en soldaki iki zat Yusuf Ziya ve Kadri beylerdir; ortadaki iri adam Blacques, yanındaki kısa boylusu Reha, öbür yanındaki Hamdi beylerdir; sağdan üçüncü İsmail Hakkı'nın kendisi, onun sağında duranlar (geride) Nusret ve (önde) Safa beylerdir.

İSMAİL HAKKI BEYİN LONDRA KONFERANSINA KATILDIĞI SIRADA KARDEŞİ ALİ NURİ BEY'E YAZDIĞI İKİ MEKTUP

Birinci Mektup

Sevgili kardeşim Ali,

Sulh Konferansında Türkiye'nin ancak 110.000'er asker ve jandarmadan ibaret nizamî silâhlı bir kuvvetten (ibaret) bulunmasına müsaade edilmektedir.

Fransızlar İskenderun Sancağı'nı Türkiye'ye iadeedecekler gibi görünmektedir. Yunanistan konferans neticelerinden dolayı inkisar-ı hayale uğramıştır. Lloyd George Yunanlıları himaye ettiği için sulh konferansı henüz bize, alınan karar hakkında bilgi vermemiştir.

Buna binâen İtalyan murahhası Sforza ziyadesiyle öfkelenmiş ve Türkiye ile münferid bir sulh akdedeceğini İngilizlere bildirmiştir. Fransız murahhasının Sforza'yı desteklediği görülmektedir. Fransa Suriye'de sulh arzu etmektedir. Çünkü Suriye'deki Fransız askerlerini Almanya'daki Rhein garnizonlarına göndermek istemektedir.

Sulh konferans toplantısında İstanbul hükûmeti murahhası Ahmet Tevfik Paşa'ya şöyle hitab etti Lloyd George:

Lloyd George -Acaba Türk delegasyonlarının daha söyleyecekleri birşey var mı?

Tevfik Paşa -Artık herşeyi söyledik ve yazdık. Cevabı ve konferansın kararını bekliyoruz.

Lloyd George -Fakat daha ilâve edeceğiniz birşey yok mu.

Tevfik Paşa -Hayır hiçbirşey cevabını verdi.

Lloyd George (bu cevap üzerine) -Öyleyse Altes, yandaki salona geçelim. Yunanlılar orada. Bu sizi rahatsız etmez değil mi?

Tevfik Paşa -Katiyyen cevabını verdi.

Bunun üzerine Ankara ve Istanbul delegeleri Yunan delegelerinin bulunduğu salona girdiler. Yunan delegeleri Türk delegeleriyle temas etmeden salonun bir köşesinde ayakta beklemekte idiler. Çay ve bisküvi ikram edildi.

İtalya ve Fransa verilecek karar hakkında anlaşamıyorlar. İtalya Türkiye'yi tamamen destekliyor. Fransa ise şöyle böyle Türkiye'nin tarafını tutmaktadır. İtalya'nın arzusu Yunanistan'ın İzmir'den çıkmasıdır. Lloyd George ise Yunanlıların İzmir'de kalmalarını istiyor. Bundan dolayı konferansın kararı verilemiyor. Bizleri bekletiyorlar. Şimdi Yunan Harbiye Nazırı Gunaris'i Londra'ya getirtiyorlar. Gunaris birkaç hafta sonra Ankara'yı işgal edeceğini dünyaya ve Lloyd George'a bildirecekmiş.

İngiliz gazeteleri Türkiye aleyhinde neşriyatta bulunmaktadırlar.

Kardeşin İsmail
7 Mart 1921

İkinci Mektup

Sevgili Kardeşim,

Bugün 6 Mart 1921 tarihli mektubunu aldım. Milliyetçiler Padişah aleyhtarıdırlar. Şimdi yakında İstanbul tahliye edilecektir. O zaman Padişah kuva-yı milliyecilerle anlaşmaya mecbur kalacaktır. Bu anlaşma hemen şimdi yapılacak olursa daha iyi olur. Sefa Beyin telgrafnameleri Padişah tarafından dikte edilmiştir. Galiba Padişaha dikte eden herhalde Damad Ferid Paşa'dır. Kemalistler Padişahın istifa etmesini arzu ediyorlar. Çünkü Padişah millî kuvvetlerimize karşı asker göndermiş ve onları âsi addetmektedir. Pederim, Osman Nizamî Paşa ve Ali Şevki, millî heyeti bu fikirden caydırmak için çalışıyorlar. Hindistan Hilâfet Heyeti isteklerini bugün Lloyd George'a bildireceklerdir. Lloyd George Yunanlıları himaye ediyor ve Türkler aleyhinde bulunmaktadır. Bâki selâm.

İsmail
Savoy Hotel Londra 14.3.1921

İSMAİL HAKKI BEYİN LONDRA KONFERANSI İLE İLGİLİ ANILARI*

"Londra'da 1921 senesinde bir sulh konferansı oldu. Konferansa hem İstanbul hem de Ankara'dan birer heyet katıldı. İstanbul Heyeti'nin reisi, babam Sadrazam Tevfik Paşa ve Ankara Heyeti'nin reisi Hariciye Vekili Bekir Sami Bey.

Şimdi iki heyet Londra'da aynı otelde oturuyorduk. İstanbul heyeti 4.katta, Anadolu heyeti 3.katta. Konferansın vuku bulacağı günden bir gün evvel akşam, Bekir Sami Bey babamı görmeğe geldi, ikisi mutabık kaldılar. Konferansa girerken Tevfik Paşa ilk girecek. Yaşına hürmeten Bekir Sami Bey arkadan gelecek. Yaş itibarile. Ve hakikaten öyle oldu. Babam evvelâ girdi, sonra Bekir Sami Bey girdi ve yerlerini aldılar. Gene o akşamki görüşmelerine göre, babam kalktı: 'Ankara'dan gelen heyet ne istiyorsa, biz de aynı şeyi istiyoruz. Biz Türkler birbirleriyle harbetmiyor, düşmanın memleketten çıkmasını arzu ediyoruz. Onun için sözü Bekir Sami Bey'e bırakıyorum. Ankara heyetine.' dedi. Sözü ona bırakınca Lloyd George çok şaşırdı. O zannediyordu ki, bu iki heyet kavga edecek ve nihayet Lloyd George diyecek ki, 'Türkler ne istediklerini bilmiyorlar. Konferansı tehir ettim.' Bunu yapamadı.

Biz Londra'dan ayrılırken babam: 'Şimdi Lloyd George'a gideceğim, vedalaşacağım. İstersen sen de beraber gel' dedi. Babamla gittim. Lloyd George bizi kabul etti. Şuradan, buradan havadan sudan bahsedildi. Niyayet bir atlas getirdi, Anadolu haritası. Onu açtı ve 'Şimdi bu Ankara çetelerinin, haydut çetelerinin hangi yoldan döneceklerine bakalım' dedi. Onun üzerine babam kalktı 'Rica ederim haydut ve çete değildir bunlar. Onlar vatanperver insanlardır. Onlar çete ve haydut değildir' dedi. Lloyd George bunun üzerine kıpkırmızı kesildi. Ve babam 'Müsaade ederseniz ben gidiyorum' dedi ve kalktı, çıktık. Arkamızdan geldi ta sokağa kadar. Sokak kapısına kadar bizi teşyi etti.

İstanbul'a döndükten sonra Padişah Vahideddin: 'Paşa ne yaptınız? Siz sözü Anadolu heyetine bıraktınız' dedi. Babam da, 'Burada Anadolu İstanbul diye ayıracak birşey yok. Biz hepimiz aynı memleketin çocuklarıyız. Eskiden padişahlar başa geçerdi ve düşmana karşı harbederdi. Zat-ı şahanenize de bunu tavsiye ederim' demiş. Onun üzerine ne dese beğenirsiniz Sultan Vahideddin, 'Ya Abdülmecid, veliahd yerime geçerse?' Yani tahtı düşündü, memleketi düşünmedi."

Konuşmanın burasında ben şöyle bir soru sordum: "Ama öte yandan da Anadolu'daki, memleketi kurtarma mücadelesini tasvib ediyordu Vahideddin diyorsunuz?"

İsmail Hakkı Beyin yanıtı şöyle oldu:

"Evetonun için, acaibkarakterlibir adamdı. Sadrazam Damad Ferid Paşa kaçtıktan sonra babamı çağırdı ve ona dedi ki: 'İşte gördünüz mü bu Ferid Paşa memleketi bu hale soktu ve şimdi kaçtı.' Yani şikâyet etti. Halbuki kaç defa sadarete çağırdı onu değil mi? Yani bile bile."

VAHİDEDDİN İLE İLGİLİ ANILAR

Söyleşimizdeki, İsmail Hakkı Okday'ın Vahideddin ile ilgili anıları, "Damad-ı hazret-i şehriyarî" yani padişah damadı olarak ilgi çekicidir.

Ben sordum: "Padişah Vahideddin'e Anadolu gazetelerini nasıl verdiğinizi anlatır mısınız?"

İ.Hakkı Okday: "Evet. Şimdi ben Sarayda Erkân-ı Harbiye şubesini idare ederken"

"Hangi sene?"

İsmail Hakkı Okday: "1920-1921. Anadolu'da kuvâ-yı milliye teşkil edilmiş, Yunanlılarla harbediyordu. O esnada Padişah her cuma günü namazdan ve selâmlık resminden sonra odama gelirdi. Askerî durum hakkında malûmat alırdı ve millî ordumuz zafer kazanmışsa 'Elhamdülillah' derdi. 'Ordularımız İslam orduları muzafferdir.' diye sevinirdi. Mustafa Kemal Paşa'yı takdir ediyordu. Durum hakkında malûmat aldığı o zamanlarda 'Anadolu'dan gazete getirtebilir misiniz?' dedi bana. 'Getirtiriz' dedim. *'Hâkimiyet-i Milliye* ve *Yeni Gün* gazetesi.' *Yeni Gün* gazetesini Yunus Nadi Bey neşrediyordu. *Hâkimiyet-i Milliye* hükûmetin gazetesi idi. İki gazete de Padişah aleyhinde makale yazardı. Bunları büyük bir alâka ile okurdu. Bunu sadrazam Damad Ferid Paşa haber alınca men'etmek istedi. Ve Padişaha artık gazete verilmemesi için emir verdi. Tabii biz aldırmadık. Fakat Damad Ferid Paşa ısrar etti ve beni Büyükada'ya sürdüler. Padişah birgün bana 'Sen Büyükada'ya git, orada istirahat et' dedi. 'Karını al git' dedi. Ben de üç-dört ay kadar Büyükada'da kaldım. Şimdi Padişah gene kızı vasıtasıyla bana haber yolladı. Kabilse gene bir gazete. Bu gazeteleri görmek istiyordu. Ben de Neşet Beye söyledim. Neşet Bey arasıra Ankara'ya gidip gelirdi. Ne kadar gazete varsa hepsini getirdi ve tabii şimdi doğrudan Padişaha veremiyorduk. Kayınvalidem vardı. Başkadınefendi Nazikeda. Ona veriyordum, o da kocasına, Padişaha veriyordu gazeteleri. Padişah alâkadar olurdu, takib ederdi yani."

Elimizde bu konuyla ilgili iki belge var. Biri Büyükada'da olduğu için İ. Hakkı Beyin selâmlık resminden affedilmesi, diğeri 20 Ağustos 1337 [1921] tarihinde "Memleketini ve dinini seven bir müslüman" imzasıyla Damad İsmail Hakkı'ya Büyükada'da sürgünde iken gönderilen mektup.

(Zarfın üstünde Büyükada'da Damad-ı Hazret-i Şehriyarî Binbaşı İsmail Hakkı Beyefendiye)

Alçak, namussuz herif,

Bütün milleti namussuzlukla mahkûm etmeğe sebebiyet vermeyiniz. 6-7 asırdan beri bu mülk-i milleti esir gibi keyfinize kurban ve hedef ettiniz. Kâfidir. Bütün İslâm kavminin yegâne istinad ettiği makam-ı muallâyı telvis ettiniz [yüce makamı kirlettiniz]. Bir Halife'nin kızını senin gibi bir dinsiz alçak herife vermek pek büyük kabahattır ve cinnettir. Bu biçare kızın namus ve haysiyetini paymal [ayakaltına düşürdünüz] ve herkese rezil ve rüs-

* Bu konuşmalarda cümle düşüklükleri olabilir, çünkü aynen söyleşimizdeki gibidir. -*A.İ.*

va ettiniz. Çıplak Ada'da birlikte piyasa ettiniz. Kâfi gelmiyormuş da bir de Panzişiyen otelinde alamelei'n-nas sarhoş edip, dans ettiriyorsunuz. Hiçbir din ve medeniyet bunu kabul etmez. Her veçhile düşman olan Rumlara karşı bu hareketinizden daha aşağı birşey olamaz. Hareketinizi tahdid ediniz. Ailece hane halkınız ihrak-ı binnar [ateşte yanacak] olacaksınız. Edebinizle hareket ediniz. Alıkâm-ı İslâmiyeyi görünüz. Padişahın makamını yıktınız. Sizin şu hareketiniz hanedanı herkes nazarında iskat etmiştir. Utanmaz, alçak, tasavvurun fevkinde âdi, insanlıktan âri bir ademsin. İkinci mektub yoktur. Mahvınız mukarrerdir [kararlaştırılmıştır]. Yahut islah-ı nefs edersiniz.

İsmail Hakkı Okday'ın padişah Vahideddin ile ilgili iki anısını daha söyleşimizden alalım:

"Mütareke esnasında yani I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir mütareke olmuş, bu mütarekede İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılar İstanbul'u işgal etmişlerdi. İngilizler propaganda yaparak, bir İngiliz-Türk dostluk cemiyeti tesis ettiler. İngiliz-Türk Dostluk Cemiyeti'nin mühim bir üyesi Said Molla namında, sarıklı bir hoca idi. Bu Said Molla bir gün evime gelip, 'Aman beyim, ben Padişahın huzuruna çıkmak istiyorum. Maruzatım var' dedi. 'Padişah beni kabul etmiyor; belki sizin vasıtanızla, delâletinizle kabul edilebilirim' dedi. 'Peki bir söyliyeyim' dedim ve padişaha arzettim. 'Said Molla namında birisi var. Efendimiz tarafından kabul edilmek istiyor'. 'Aman ne diyorsun. Bu herifi ben katiyyen kabul etmem. Bu en alçak, namussuz, yalancı ve hain-i vatan bir heriftir. Ben bunu kabul edemem,' dedi. Bu hadise öğleden evvel 11.00'de oluyor. Aynı gün gece yarısı Said Molla'nın padişah tarafından kabul edildiğini bana bildirdiler. Padişah 'En alçak, vatan haini' dediği bir adamı kabul edemeyeceğini ifade ettikten sonra, aynı günün gecesi kabul ediyor."

Nasıl kabul ettiğini sormuştum.

"Bir papaz vardı Frew. İngiliz papazı. O Damad Ferid delaletiyle Padişah tarafından kabul ediliyor ve papaz Frew'nun sözü ile kabul edilmiş" diye yanıtlamış İsmail Hakkı Bey.

Daha sonra Vahideddin'in karakterinin pek anlaşılınadığından söz eden İsmail Bey, Kurtuluş Savaşı'na katıldıktan sonra Vahideddin'i bir daha hiç görmediği gibi, Ulviye Sultan'dan boşandığının haberini de Gönen'in düşmandan geri alınmasında görevli iken Liva kumandanı tarafından kendisine gösterilen bir gazeteden öğrenmiş. Neden kendisini irade-i seniyye ile boşadıklarını sordum.

"Galiba sebep vedalaşmadan Sultan'dan ayrıldığım için. Çünkü millî orduya iltihak ederken vedalaşmadımdı. Duyulmasın diye. İstanbul işgal altındaydı ve İngilizler beni tevkif edebilirlerdi, haber duyulsaydı."

İSMAİL HAKKI BEY'İN EVLENME VE BOŞANMA BELGELERİ

Sultanların kocalarını boşayabildiklerini, ama sultan kocalarının böyle bir hakkı olmadığını ifade eden İsmail Hakkı Bey'in evlenme ve boşanma belgeleri de elimizdedir. Aşağıda aynen okuyalım:

Devletlû, necabetlû Vahideddin Efendi Hazretlerinin büyük kerime-i muhteremeleri devletlû, ismetlû Fatma Ulviye Sultan Hazretleriyle, Londra sefiri sadr-ı esbak ubbehetlû, devletlû Tevfik Paşa Hazretlerinin büyük mahdumu İsmail Hakkı Beyefendinin akitleri 1001 kise mehr-i müeccel ve 1000 kise mehr-i muaccel tesmiyesiyle ve emr-i talâk Sultan-ı müşarünileyhanın yeddinde olmak şartıyla, bermantuk-i irade-i seniyye-i Hazret-i Hilafetpenahi Şeyhülislam devletlû, samahatlû Hayri Efendi hazretleri tarafından bugün teyemmünen Dolmabahçe Saray-ı hümayununda icra olunmuş ve beynlerinde hüsn-i muaşeretin devamı mümkün olamadığı nezd-i hümayun-i mülükanede tahakkuk eylediği takdirde sultan-ı müşarünileyhaya vekâleten ika-i talâk buyurmak üzere sultan-ı müşarüni leyha canibinden zat-ı hazret-i padişahî tevkil buyrulmuştur.
22 Zilhicce 332. 30 Teşrinievvel 330 [12 Kasım 1914]
Şahitler:
Devletlû, ismetlû, Fatma Ulviye Sultan hazretleri hanıme fendi ismetpenahilerinden akde vekil serkarin-i hazret-i şehriyari Mehmet Tevfik Beyfendi hazretleri.
İkinci şahit: Mabeyn-i hümayun etibbasından Reşad Beyefendi.
Üçüncü şahit: Kahveci-i sâni-i şehriyari Hadi Beyefendi

Damad İsmail Hakkı Bey tarafından akde vekil:
Seryaver-i hasret-i şehriyari Salih Paşa hazretleri
İkinci şahit: Saray-ı hümayun Mefruşat Müdürü Hacı Akif Beyefendi
Üçüncü şahit: Mabeyn-i hümayun katiblerinden Şevki Beyefendi

Boşanma ile ilgili belgelere gelince:

Ulviye Sultan Nişantaşı'nda kain devlethanelerinde Hanedan-i Al-i Osman kararnamesinin 19. maddesine tevfikan muvacehemizde takrir-i kelâm ile "23 Şevval 332 ve 30 Teşrinievvel 1330 tarihinde ben nefsimi emr-i talâk yedimde olmak şartiyle ve icab benim vekilim canibinden olarak İsmail Beye 1000 kise mehr-i muaccel ve 1000 kise mehr-i müeccel mukabilinde tezvic ve müşarünileyhin vekili dahi bu şartla kabul edib, beynimizde hüsn-i muaşeretin devamı mümkün olmadığı nezd-i hümayunda tahakkuk eylediği takdirde vekaleten ika-yı talak buyurma üzere amın-i efhamım cennetmekân Sultan Mehmet Reşad Han hazretlerini tevkil etmiş idim. Zevc-i müşarünileyh ile aramızda hasıl olan adem-i imtizaçtan naşi hüsn-i muaşeretin devamı mümkün olamayacağı tahakkuk eylemesine mebni şayan buyrulan müsaade-i seniyye-i cenab-ı padişahî üzerine bu kerre ben bilasalâ talâkı ihtiyar ve nefsimi bâyinen tatlik ve müşarünileyhin zimmeti taleb-i mehrden ibra eyledim," dediğini musaddık işbu vesika tanzim ve tarafımdan imza kılındı.

25 Şevval 340 22 Haziran 338 (1922)

Mazhar Anber imam-ı evvel Osman Nesim
İşbu vesika huzurumda imza olunmuştur.
Şeyhülislâm Nuri

Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan hanım evlenme ve boşanmalarına bu belgeler iyi bir örnektir sanırım.*

* Buraya tuhaf bir not eklemek gereğini duyuyorum. Benim bir yerde okuduğuma göre, İsmail Hakkı Bey (saltanatın kaldırılmasının hemen ertesinde olacak)İstanbul'a dönmüş, fetvahaneye giderek sorduğu, "bir adam vatanını savunmak için cepheye gittiği sırada, karısı onu boşasa, bu boşanma geçerli olur mu?" sorusuna, "Elcevap, olmaz" karşılığını almıştır. Böylelikle, boşanma ilâmını hükümsüz kılınca, bu kere Ulviye Sultanı kendisi boşamıştır.

Fakat, ben bu bilgiyi nereden edindiğimi hatırlayamıyorum. Bunca ayrıntılı bir öyküyü, kendi hayalimde kurmuş olabileceğimi sanmam. Kurtuluş Savaşı'na katılan başka bir padişah damadı bilmediğime göre, başka bir kişiyle karıştırınama olasılığı da yok gibi. İşin aslını bilen okuyucuların yardımını dilerim.— Yayın Yönetmeni Mete Tunçay.

İSMAİL HAKKI BEYİN ANADOLU'YA GEÇİŞİ

Gelelim İ.Hakkı Okday'ın Anadolu'ya geçişine. Bunu evvelâ Sayın Ferhunde Okday'dan dinleyelim:

"Ben İsmail ile evlenip, Ankara'ya gittiğim zaman, İsmail Ankara'ya gidiş hadisesini anlattı. Pederine söylememiş. Kendi gidişinden sonra verilmek üzere bir mektup bırakmış. [Elimizde bu mektup da mevcut olduğundan bir parantez açıp, onu okuyalım. —*A.İ.]*

Nişantaş 25 Kânunusâni 1338 [1922]

Sevgili Pederim,

Milli ordumuz tarafından Anadolu'daki mevcudiyetimin lüzumu hissedilmiş olmalı ki, Ankara'ya hareket etmek için emir aldım. Vermiş olduğunuz terbiye sayesinde vatanım ve padişahım için harb etmeği en büyük vazife addederim. Bu esbabtan dolayı çarşamba günü sadaret seryaveri Kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey ile Anadolu'ya hareket ettim.

Vatanımızı tahrib eden düşmana karşı harb etmek ve böyle ansızın gidişim kabahat ve hata ise, ayaklarınıza kapanarak affınızı dilerim. Padişahımız ve bu bedbaht devlet uğrunda etmiş olduğunuz hidemat [hizmetler] daima gözümün önünde en güzel misâl teşkil edecektir. Size lâyık olmaya gayret edeceğim. Bununla beraber Anadolu'da yüzbinlerce baba evlâdı erkek ve hattâ kadın, mukaddes topraklarımız için harb ettiklerini düşünür iseniz, vazife başına koşan ve sizden af dileyen oğlunuzu hubb-i [sevgi] vatanınız namına elbet af buyuracaksınız.

Bütün kalbimle, bütün muhabbetimle sizin ve validemin ellerinden öpüyorum. İnşaallah karin[yakın] bir zamanda muzafferen avdet ederim ve kavuşuruz sevgili pederciğim.

İsmail

[Ferhunde Hanımın anılarına dönelim —*A.İ.]*

O akşam da belli olmasın diyerek birçok itilâf zabitlerine, şehzadelere bir yemek vermiş. Ziyafetten önce babasına gidiyor. Babası ile kendince vedalaşıyor. Fazla oturmak istemiyor, heyecan içinde. Bir daha görmez, belki ölürüm korkusuyla birdenbire kalkıyor. Misafirlerim gelecek baba diyor. Öpüşüyor ayrılıyorlar. Bundan iki sene sonra biz evlendik. Evlendikten sonra Ankara'dan dönüşümüzde kayınpederim, İsmail'in Ankara'ya ilk gidişini hikâye etti. Ankara'ya gitmek için yaveri kendisinden müsaade istiyor. Paşa bu müsaadeyi veriyor. Fakat bir gün yaver tekrar gelerek diyor ki: 'Efendim müsaade ederseniz İsmail rica etti, benimle beraber gidecek ve size söylemememi tenbih etti. Ben buna razı olmadım ve yalnız size söylüyorum, sizin haberiniz olsun'. Paşa da gayet memnun olaraktan 'Peki beraber gidiniz' diyor. Bunu anlattığı zaman ben 'Aman efendim İsmail de anlattı ki, sizin haberiniz yokmuş' dedim. Paşa 'Ben o akşam oğlum geldiği zaman heyecan içinde idim. Gitsin diye dört gözle bekliyordum. Çünkü kendimi tutamıyordum ve o gittikten sonra, odama gittim hüngür hüngür ağladım. Hayatımda ikinci ağlayışımdır. Ondan sonra iki gün saraya gitmedim. Üçüncü günü Sultan Vahideddin haber gönderdi. Giderken bir kadeh konyak içtim ve arka kapıdan, ilk koltuk kapısından saraya girdim. Yukarıda, merdiven başında Sultan Vahideddin'i ayakta buldum. "Paşa, oğlun nerede?" diye sorduğu zaman, "Hangi oğlum?" dedim. "İsmail Hakkı" "Nerede benim oğlum?" diye bu sefer ben sordum. "Oğlun yok" dedi padişah. "Eh o halde oğlumu benim sizden sorınam icab eder. Hem damadınız, hem de saray erkânı harbidir". "Paşa oğlun Anadolu'ya iltihak etti" deyince padişah, "Çok memnum oldum. Belinde taşıdığı kılıcın şerefine lâyık bir evlâtmış" dedim ve padişaha selâm verip, evime döndüm.' "

Ferhunde Hanımın anıları bu kadar.

Şimdi İsmail Hakkı Beyin belgeleri arasından şu notu okuyalım:

Çarşamba 25 Kanunusani 1338 [1922]

Sabah 5.30'da Nişantaşı'nda oturduğum evi terkettim. Merdivende "Berbat" adındaki köpeğim geldi. Sevinerek etrafımda dolaştı. Onu okşadım. Merdivenin son basamağına oturdum. Köpek elimi yalayarak, yüzüme baktı. Kalktım, evin iç ve dış kapılarını gürültü etmeden açtım ve sokağa fırladım. Dışarıda kar fırtınası var. Araba vesair vasıta yok. Nişantaşı'ndan Tünel'e kadar yaya olarak, koşa koşa gittim. Her tarafta kar ve buz. Tünel ile Galata'ya indim ve köprüden Haydarpaşa'ya giden ilk vapura atladım. Vapurda Alman sefareti papazı ile karşılaştım ve onunla konuşa konuşa Haydarpa şa'ya vardım. Orada resmi tabancamı, gizli teşkilâta mensup tren polis memuruna, bana sonra Derince'de geri vermek şartıyla teslim ettim. Üniformamı ihtiva eden bavul bir torbaya yerleştirildi ve gizli teşkilâta mensup memurlar tarafından bagaj vagonuna teslim edildi. Tuzla'da başında kalpak İngiliz üniformalı bir Ermeni askeri vagona gelerek, yol tezkerelerini tetkik etti. Ve birşey sormadan defolup gitti. Sabah 9 da Hereke istayonuna geldik. Hereke'de bir İngiliz yüzbaşısı ve bir Ermeni tercümanı hepimizi sıkı bir kontrole tâbi tuttular. Kontrolden sonra tren Derince'ye hareket etti. Derince'de millî hükûmet memurları bizi istikbal ettiler. Tıbbî ve polis kontrolünden sonra tren İzmit'e hareket etti. Orada millî hükumet istihbarat müdürü Cevdet Beyin [sabık Beyrut Büyükelçisi Cevdet Dülge — *A.İ]* evinde misafir kaldım ve ilk işim İzmit mevki kumandanını ziyaret etmek oldu.

Perşembe 26 Kânunusâni 1922

İzmit'te halk gıdasızlık yüzünden zayıf ve hastalıklı görünmektedir. Mutasarrıf Sadeddin Beyi ve Mevki Kumandanı Kurmay Yarbay Hüseyin Hüsnü Beyi ziyaret ettim. İkisi de akşama doğru iade-i ziyarette bulundular. Bir parti poker oynadık. Ben 75 krş. kaybettim. Berbere gittim. Traş için berber 50 krş. istedi ve aldı. İzmit'in sokakları son derece pis ve çamurludur. Ermeniler ve Rumlar kâmilen firar etmişlerdir.

Bu arada İzmit İstihbarat Müdürü Cevdet Bey'den Ali Nuri Beye şu yazı gönderilmiştir:

28.1.1338 [1922]

Mir-i Muhteremim Efendim,

Birader-i âlîleri İsmail Hakkı Beyin emirleri üzerine bu mektubumu zat-ı âlîlerine takdim eyliyorum. Peder-i âlîleri seryaveri Hüseyin Hüsnü Bey ile (kaymakam) iki gün kadar bendehanemde misafir olduktan sonra dün Adapazarı'na trenle hareket ettiler. Oradan kumandan Halit Beyin delâletiyle temin edilecek vesait-i nakliye ile Ankara'ya mütevecchen bugün hareket eyleyeceklerdir. Eseri talih olarak hava açıldı. Kendileri tamamen sıhhat ve afiyette olup, bu güzel havada istirahat-i tamme ile Ankara'ya kadar gidecekleri inayet-i bari ile muhakkaktır.

Muhterem paşa hazretlerine ve zat-ı alilerine gıyabi hörmetlerimi bilvesile takdime cüretyab olurum efendim.

İzmit İstihbarat Müdürü Cevdet.

Gelecek sayıda devam edecek.

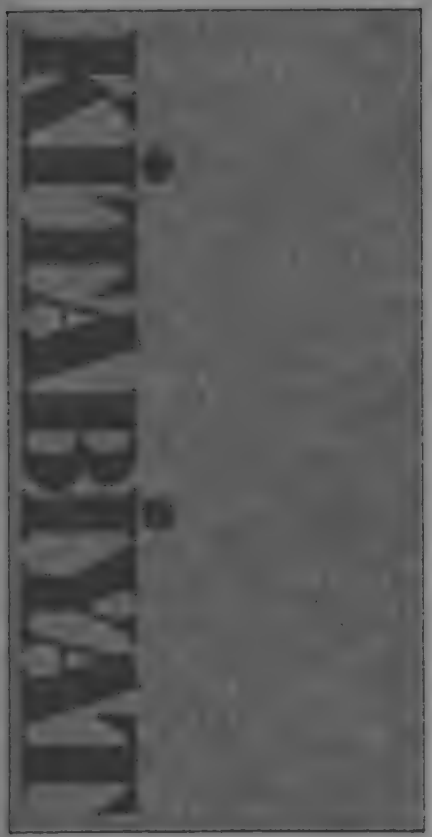

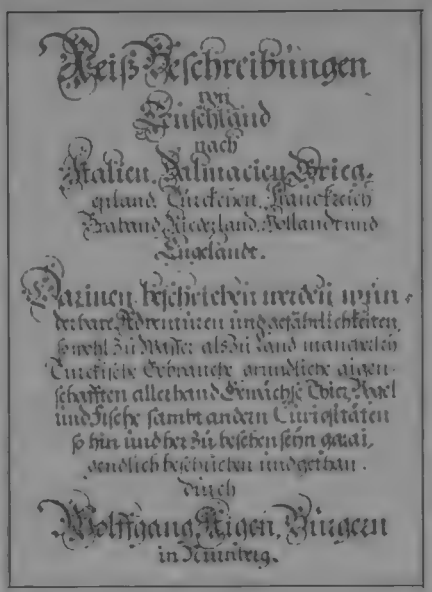
Reiß Beſchreibungen
von
Teuſchland
nach
Italien, Dalmacien, Grieg-
enland, Türckeyen, Franckreich,
Braband, Niederland, Hollandt und
Engelandt.
Darinen beſchrieben werden wun-
derbare Adventüren und gefährlichkeiten,
ſo wohl zu Waſſer als zu Land mancherley
Türkiſche Gebräuche, gründliche aigen-
ſchafften allerhand Gewächſe Thier, Vogel
und Fiſche ſambt ander Curioſitäten
ſo hin und her zu beſehen ſeyn gar ai-
gendlich beſchrieben und gethan,
durch
Wolffgang Aigen, Bürgern
in Nürnberg.

Almanya'dan
İtalya, Dalmaçya, Yunanistan, Türkiye,
Fransa, Braband, Niederland (Flandr),
Hollanda ve İngiltere'ye
Seyahat Yazıları
İçinde harika maceralar ve tehlikeler
yazılmıştır, Türk âdetleri, denizde ve
karada yetişen hayvanlar, kuşlar, balıklar
ve başkaca ilginç şeyler hakkındadır-
Bunların hepsi Nürnberg hemşehrisi
Wolffgang Aigen'in görüp yazdıklarıdır.

ALMANCA YAZMA BİR SEYAHATNAMENİN YAYINI

Wolfgang Aigen, *Sieben Jahre in Aleppo* [Halep'te Yedi Yıl] (1656-1663), Yayına haz. Andreas Tietze. Beihefte zur *WKZM* serisi, Viyana 1980, 189 s.

Aigen'in 17. yüzyıla ait elyazması seyahatnamesi, başka ülkeler hakkında da bilgiler içeriyor. Bu nedenle, yayınlanan bölüm orijinal metnin (ki Weimar'da bulunan Zentralbibliothek de der Deutschen Klassik'dedir) 30^{v}-156^{r}. sayfalarını kapsamaktadır. Andreas Tietze "Giriş" bölümünde W. Aigen'in eserinin diğer 16. yüzyıl Alman seyahatnamelerinden farklılığı üzerinde duruyor. Yeniçağların seyyahları, Doğu ülkelerini gezip betimleyen diplomat ya da din adamı veya bazı bilginlerdir. Bunlar, Osmanlı devletinin siyasî-askerî yönünü ele almaya önem verirler; Hıristiyanlıkla ilgili kutsal yerleri mutlaka görmüşlerdir, oraları uzun uzadıya betimlerler. Gene yeniçağ hümanizmasının etkisiyle Greko-Romen arkeolojik merkezlerden sözedenleri, eskizler çıkaranları da vardır. Avrupa'da seyahatname literatürü kendine özgü bir daldır. 19. yüzyıl seyyahları gene değişik bir açıdan Doğu dünyasını incelemeye devam ederler.

Ama W. Aigen, Nürnbergli bir tüccardır ve Doğu'ya da bir tüccar olarak gitmiştir. 17. yüzyıl Suriyesi üzerine yazdıkları bir tüccarın yoğun geziler sonucunda kaleme alınan ve iktisadî yapı ve âdetler üzerinde odaklaşan bilgilerdir. Bu seyahatname 17. yüzyıl ortasına aittir. De Volney'in 18. yüzyıl sonuna ait olan ve iktisadî durum, coğrafya ve tarih bilgileri yönünden kusursuz ve zengin olan Suriye hakkında yazıları iyi bilinmektedir. Aigen'in eseri aşağı yukarı ondan bir buçuk yüzyıl önceki Suriye hakkında aynı paralelde bilgiler veriyor. Aigen adeta Venedikli tüccarlara özgü bir titizlikle coğrafya, bitki örtüsü ve hayvanlar, âdetler ve özellikle ticarî yapı hakkında gayet doğru, sağlam gözleme dayanan bilgiler sağlamaktadır. Birçok seyyahtan farklı olarak, İslâm dini hakkında olsun veya doğulu Hıristiyan cemaatler hakkında olsun, soğukkanlı betimlemeler yapmakla yetiniyor. Yedi yıllık ikameti sırasında Suriye bölgesini iyice gezmiştir.

A. Tietze metni olduğu gibi yayınlamış, yeni Almancaya çevirmeyi denememiş; bunun yaratacağı bazı güçlüklere başta değiniyor. Metinde gerek Alman şivelerinden, gerekse başka dillerden ve eski dilden kalıntılar var. Bundan dolayı kitabın sonuna bir dizin ve modern Almanca imlâ ile karşılıklar konmuş, açıklamalar yapılmış. Dizin düzeni şöyle: s. 126-130 arasında Alman şiveleri ve eski dilden kalan kelimeler, s. 131-148'de Romanik kelimelerin dizin ve açıklaması yer alıyor. Bundan sonra Aigen'in kendine özgü bir imlâ ile kullandığı (ve bazen yanlış duyduğu) kelimelerin doğru Osmanlıca veya Arapçası ve açıklaması yer alıyor. Nihayet coğrafya ve kişi adları diziniyle yayın tamamlanıyor.

170. sayfadaki harita, kitabı izlerken bir ölçüde yararlı olabiliyor, ama daha geniş ve ayrıntılı bir haritanın konması yerinde olurdu. Yayında şükranla karşılanacak bir liste, mesafelerin verilmesi (s.

171 vd.) ve bunların metne göre dizinlenmesi. Gene madde adları metinde nasıl geçiyorsa özet halinde verilmiş. Elma ağacı *(Apfelbaum)* Halep ikliminde iyi yetişmez (metinde yeri 104v), muz *(Bananen)* Beyrut civarında (s. 41) gibi. Porselen hakkındaki bilgi (metin 61v) gibi.. Böylece araştırmacılar seyahatnameden kolaylıkla yararlanabilecekler. Bu seyahatnamenin yayını bu tür belgelerin yayını için bir örnek teşkil etmektedir.

Türkoloji dünyasının önde gelen uzmanı Andreas Tietze aynı düzeyde yetkili bir Germanisttir de. Böylece, Osmanlı İmparatorluğunun tarihi için önemli sayılabilecek birkaynak,bir Germanistik çalışmasıyla yararlanmaya sunulmuştur. Bazı ufak alıntılarla, yayının tanıtmasını tamamlamak istiyoruz.

Kitabın 68. sayfasında (metin 94r ve devamı) kervan ulaşımı anlatılıyor. Buna göre, "develer çok kötü beslenmektedir. *Dura* [dâri] denen tahıldan hazırlanan bir yem verilir, su çok içirilir, daha çok kuru otla beslenirler. Ama günde 4-5 mil olmak üzere üç ay boyu yol gidebilirler. Büyük kervanlarda 500 kadar deve olur, 20 kadar bakıcıları vardır" deniyor.

Sayfa 62 (metin 87v)'de, Türklerin çiçek sevmediği, sadece Sultan'ın bahçesinde düzensizce yetiştirilen lâle, gül, leylâk, karanfil gibi çiçeklerin bulunduğu belirtiliyor. Yüzyıl sonraki Lâle Devrinin ince çiçek zevki açısından, bu doğruluğu ve yaygınlığı incelenmesi gereken bir ifade. Kitabın 111.sayfasında(metin 142v) Türklerin *Antak* dedikleri *Antakya*'dan bahsediliyor: Şehri üç sıra yıkık sur çeviriyormuş ve 300 kadar harap yapı varmış. "Evler zengin ve güzeldir. Türkiye'de hiçbir yerde görülmediği üzere damlar kiremitlidir, sokaklar geniştir ama pistir. Şehir uzaktan çok büyük görünür, Halep Paşasına bağlıdır" deniliyor.

Kentler ve iktisadî toplumsal yapı hakkında orijinal bilgiler veren, dilin zorluğuna rağmen hazırlanan dizinle kolayca yararlanılabilecek bir çalışma.

İLBER ORTAYLI

SEÇKİN GELENEKLERİN OLGUN KAVŞAĞINDA

Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913).* Yurt Yayınları, Ankara, 1984. Büyük boy 222 sayfa, 550 lira.

Şevket Pamuk'un kitabı bir başyapıttır. Başyapıtlar hakkında yazmanın zorluğu, insanın her sayfada çok önemli bir fikirle, bir yenilikle, teorik bir berraklaşmayla, çağrışımlar yüklü bir cümle veya paragrafla karşılaşmasından geliyor. Üstelik *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi* öylesine yoğun ve metodolojik adımlarının olsun, vargılarının olsun ardında öyle büyük bir birikim yatıyor ki, bende uyandırdığı düşünce zincirlerinin tümünü kağıda dökmeye kalksam ve yapabilsem bunu, orijinalinden kalın bir "şerh" cildi doğacağından endişe ederim. Bu kısa notta, elimizdeki çalışmayı, *eleştirel sentez*'ini oluşturduğu çeşitli geleneklerle ilişkilendirmek; başka bir deyişle, farklı disiplin, literatür ve tartışmalar arasındaki kaba koordinatlarına oturtmakla yetineceğim.

Birincisi, belki en önemlisi. Başka münasebetlerle de öne sürdüğüm gibi, 1940'lardan bu yana, tarihçiliğimizin "Kemalizm- sonrası resmiyet"in muhafazakâr ideolojisini taşıyan kesiminde yeni fikir pırıltıları oldukça azalmış; akademik kökenli profesyonel tarihçilerimizin sayıca kabaran saflarının büyük kısmı, ihtiyatlı bir yavanlığa gömülmüş bulunuyor. Bunun temelinde, ampirisizm tercihinin doğurduğu teorik fakirleşme ve disiplinlerarası kompartımanlaşma vardır: söz konusu akademik tarihçilerin çoğu, -bunun da bir felsefe olduğunun farkına bile varmaksızın- sözümona felsefesiz tarih, teorisiz tarih, tek tek olguların güya hiç yorumsuz, salt olgu olarak toplanması ve aktarılmasını bizatihî gerçeğe ulaşmak olarak alan bir tarih yazmayı, kendilerine düstur ediniyorlar. Yaşlı olsun, genç olsun, bütün "eski tip" profesyonellerimiz, DTCF'de ve İ.Ü. Edebiyat Fakültesinde, başından itibaren bu zihniyetle eğitiliyorlar ve Doğu dillerinden birkaçı ile eski yazımızın her türünü okuyabilmeyi esas alan bir formasyondan sonra, Barkan'ın ünlü ayırımı doğrultusunda, "tarihin saptırılması" diye burun kıvırdıkları her türlü genellik arayışını "sosyolog"lara bırakarak, sadece özgüllüklerin, şimdiye kadar transkripsiyonu yapılmamış ferman veya defterlerin, bilinmeyen kurumların, karanlıkta kalmış kişi ve olayların peşinde koşmaya koyuluyorlar. Ruhen antideterminist olan bu tür belgecilik, bir yandan arşiv zenginliklerimizi günışığına çıkartırken, diğer yandan, aslî belirlenimlerin de, evrenselliklerin de kaybolduğu, dar-kuramsal ve dar-millî bir "tarih bilinci"ni -yanlış bir bilinci- nesilden nesile devrediyor. Toplumsal gelişmemizin büyük dâvâlarıyla bağlantı kurarak insanların hayalgücünü ateşlemek yeteneğinden tamamen yoksun kalışı yüzünden, bu tarihçilik, bırakalım geniş kitleleri, aydınlar nezdinde okunabilirlik kazanmaktan dahi gitgide uzaklaşmaktadır.

Bu tıkanmanın yanında, 1960'tan sonra Marksist ve Marksizan tarih yorumculuğunun eriştiği canlılık, büsbütün çarpıcıdır. Burada uzun uzadıya tahlil etmeyeceğim nedenlerle, ancak 27 Mayıs'ın açtığı dönemde gerçek bir popülerliğe ulaşan modern materyalizm, o gün bugündür tarihçilik alanında da fikrî öncülüğü elinde bulunduruyor. Bu, tabii ki adıgeçen Teori adına yazılmış herşeyin sırf bu yüzden doğru kabul edilmesi anlamına gelemez. Tersine, insan düşüncesinin uluslararası veya ulusal ölçekteki tüm önemli dalgalarında olduğu gibi, bizim 60'lı ve 70'li yıllarımızda da, eldeki yeni "büyük kuram"ın, sırf bir kuram olarak, yani özel bir hazırlığa, uzmanlığa, yoğunlaşmaya, vb. gerek olmaksızın birdenbire kendilerine evrenin tüm kapalı kapılarını açabileceğini sanan çok sayıda amatör, tarihin ham malzemesine hâkim olmak için terlemek, hem de çok terlemek ihtiyacını duymaksızın ve hattâ zaman zaman, kafadan "teori üretme"nin sözde-erdemi konusunda (aslında bal gibi idealist) görüşler de geliştirerek, özgül tarihleri derinlemesine öğrenmenin yerine geçirilebileceklerini vaat eden öyle global şema'ları, öyle bir aceleyle kaleme aldılar ki, bunların içerdiği sayısız vahim hatânın ve çıplak cehalet örneğinin, profesyonel tarihçilerin teorili tarihçiliğe, tarih teorisyenliğine ve özel olarak Marksist teoriye duydukları nefreti yer yer haklı çıkarır gibi olduğunu teslim etmeliyiz.

Bu yüzden, 1960-1980 arasındaki o dopdolu yirmi yılda, somut bilgi zenginliği ile teorice ileri yorumculuğun hiç buluşmayacakmış gibi gözüktüğü anlar olmuştur. Ama işte şimdi bir Dr. Pamuk, derin bir Teorik kavrayışın ampirik verilere hâkimiyet ile tamamlanmasını temsil edebiliyor. Hem de ne hâkimiyet! Bu konuda, yazarın, resmî Osmanlı istatistiklerinin yetersizliği karşısında, İmparatorluğun 83 yıllık dış ticaretinin ayrıntılı bir dökümünü, Osmanlıların ticaret yaptıkları tüm ülkelerin yayımlanmış istatistiklerinden ayıklama ve yeniden toplama yoluyla türettiğini kaydetmek yeter sanırım. Kolaycılığın k'sına bu kitapta zor rastlarsınız. Böylesine kılı kırk yaran yaklaşımı sayesindeŞevket Pamuk, aslında her biri ayrı bir kitap halinde genişletilebilecek altı Ek'iyle, XIX. yüzyıl incelemelerinde şimdiye kadar izlenimci, hattâ spekülatif tarzda söylenen şeyleri -diyelim, iç pazarın kaptırılması sonucu büyüyen dış ticaret açıklarını ya da sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında yerli zanaatların uğradığı yıkımın gerçek boyutlarını- eksiksiz zaman serilerinin taban-kayasına yaslayabiliyor. Fakat dikkat edilirse bu "yeni tip" profesyonelliğin sadeliği, "eski" profesyonel-akademizmin safları değil, 1960'lar ve 1970'lerde yükselen bilimsel radikalizmdir ve Ş. Pamuk (iktisat) tarih(in)e, sosyal bilimlerin en saf ve soyutu olan İktisat'tan, İktisat Teorisi'nden, Ekonomi Politik'ten uzanıyor. Dolayısıyla *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, hem modern materyalist tarihçiliğimizin rüştünü ispat etmesinin, hem de bu akımın diğeri üzerindeki -siyasî konjonktüre bağlı olmayan- zaferinin son yıllarda çoğalan simgeleri arasında yer almaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....5
1. Giriş.....7
2. Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913.....18
3. Dış Ticaret Hadlerinde Uzun Dönemli Eğilimler, 1854-1913.....37
4. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, 1854-1913.....52.
5. İhracata Yönelik Meta Üretimi ve Tarımda Üretim İlişkileri, 1840-1913.....79
6. Zanaatlerin Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913.....103
7. Ekonominin Açılış Aşamaları.....126
Ekler.....137
Kaynakça.....206
Dizin.....218

İkincisi, Şevket Pamuk'un yukarıda işaret ettiğim Teorik kavrayışı -ki, uzmanlık alanı itibariyle, azgelişmişlik sorunsalında yoğunlaşan bir kavrayıştır-, Emperyalizm'in incelenmesini XX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlatan klasiklerin mirası ile 1960 sonrasındaki Batı "Yeni Sol"unun mirası arasında mutlu bir evliliği yansıtıyor. Pamuk, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişiminin üstün belirleyiciliğini de tanımaktadır; -Frank veya Wallerstein'den ayrılarak- bu genel tablo içinde, tek tek millî birimlerin göreli özerkliğinin ve bu birimlerin iç yapılarının alternatif periferileşme patikalarının izlenmesinde oynayabileceği rolü de... Spontane ekonomik süreçlerin son tahlilde karşı durulmaz gücünü de tanımaktadır; -Eşitsiz Gelişim teorisinin kurucusu ve en iyi uygulayıcıları doğrultusunda- Büyük Devletlerin rekabetinin cereyan ettiği siyasal düzlemin, o ekonomik süreçleri hızlandırıcı veya yavaşlatıcı etkilerini de... Gelişmiş kapitalizmin geri bölgelere nüfuz edişinin "değişim alanı"nda (mal ve sermaye hareketleri kertesinde) kurulan köprülerini de tanımaktadır; "üretim alanı"nın farklılığını, yani bu köprülerin varış ayakları olan kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinde dönüşümün derhal ve dolaysızca başgöstermediğini de. Daha kapsamlı olarak, Pamuk'un, çok tekrarlanan bir hatânın tersine, "çevre"yi "merkez" deki kapitalizmin basit bir uzantısı/uydusu olarak değil, "merkez"i ve "çevre"yi *bir çelişmenin iki zıt kutbu* olarak anladığını söyleyebilirim. Bütün bu titiz ayırım ve yeniden-birleştirmelerin, yazarı, "faktörler çokluğu" karşısında bilinemezciliğe ve eklektizme değil, *olgun* bir determinizme götürmesini ise, "toplumsal değişmede ekonomik düzeydeki gelişmelerin belirleyici rol oynadığına ilişkin anlayıştan ayrılma"nın moda olduğu günümüzde, başlıbaşına bir erdem *ve bir cevap* saymak gerekiyor.

Üçüncü olarak, bu kitap için örtük bir cevabî niteliğin, bir başka düzeyde de geçerli olduğu kanısındayım. Bilindiği gibi, gerikalmışlığımızın kökenleri konusunda 1960'larda cereyan eden tartışmaların bir ucunda Doğan Avcıoğlu, Osmanlı İmparatorluğunun 1800'lerin başlarında henüz bağımlı bir konumda bulunmadığını ve hattâ kapitalizmin önkoşullarını gerçekleştirmeye başladığını; ancak 1838 Ticaret Sözleşmesi ve Tanzimat'la birlikte bu şansını yitirerek açık pazar, borçlu, müflis... yarı-sömürge durumuna düştüğünü savunmuştu. Bu "dıştan geri bıraktırılmışlık" tezi, daha sonra çeşitli açılardan eleştirildi ve aşınmaya uğradı. Bir kere, pre-kapitalist Osmanlı toplumunda, göreli siyasî merkeziyetin üretim temeli üzerindeki baskısı ve mevcut ilişkilerin değiştirilmesine karşı direnci gibi -ayrı bir "Asya Üretim Tarzı"ndan türetilmese de- açıkca içsel bir etkenin payı irdelendi ve buna bağlı olarak, sözkonusu pre-kapitalist yapıda, XVII.-XVIII. yüzyıllarda bir "proto-endüstrileşme"nin görülmediğine işaret edildi. Ayrıca, 1838'in yalnız bizim başımıza gelen benzersiz bir kaza değil, ilk Sanayi Devrimini geride bırakan İngiltere'nin o sıralarda geri ülkelerle imzaladığı bir dizi sözleşmeden biri olduğu gösterildi ve böylece, belli bir "serbest ticaret emperyalizmi" ("imperialism of free trade") bağlamında açık pazar oluş(umuz), bir kaçınılmazlık hâlesiyle çevrildi. Bundan biraz farklı olarak, bazı büyük siyasî olayları "dönemeç" değerinin düşürülmesini ve bunlara karşı, çok uzun vâdeli nicel birikimlerin toplam ağırlığının vurgulanmasını isteyen *Annales*-vârî bir tutum, 1838 Sözleşmesi ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu gibi bir-iki kağıt parçasıyla herşeyin açıklanamıyacağının öne sürülmesinde somutlandı. Azgelişmişliğe itilme "kader"imizin belirlendiği ânın önce XVI. yüzyılın "fiyat devrimi"nin Doğu Akdeniz'i geriletici etkilerine, oradan da IX. yüzyıl Bizans'ına doğru, gitgide daha geriye kaydırılması da, belki bu yaklaşımla içten içe ilişkilidir. Öte yandan, Tanzimat'ın da, onu salt bir dışa satılış gibi görmüş olan Avcıoğlu'na ve izleyicilerine reaksiyon içinde, bu sefer üstyapıda belli reformlar getiren, dolayısıyla da kapitalistleşmenin/modernleşmenin önünü, velev "otoriter" tarza biraz olsun açan yönüyle ele alınması, gene son zamanlarda yaygınlık kazandı.

Fakat öyle bir aşınma oldu ki bu, yukarıda sıraladığım "düzeltme"lerin her biri kendi başına ne kadar haklı ve yerinde görünürse görünsün, doğrusu artık (a) XIX. yüzyıldaki serüvenimizin birkaç önemli düğüm noktasından tamamen yoksun bir kesintisizlik mi oluşturduğunu; (b) 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'ne bağlı bir çevreleşme yoluna girmemizde hiç mi pay tanımayacağımızı ve Tanzimat'ın *bir* yönü olarak Batı'ya teslimiyet içeriğini bütünüyle mi sileceğimizi; (c) bizim kuşağımızın bir diğer değerli tarihçisi olan İlber Ortaylı'nın -meraklıları için, biraz dedikodu yapayım: Ortaylı ve ben 47'liyiz; Şevket Pamuk'sa 1950 doğumludur- "otoriter modernleşme" diye karakterize ettiği sürecin, bu deyimin imâ ettiği gibi, emperyalizme ekonomik bağımlılığın ve kapitalizmin dıştan içe nüfuzunun belirlemediği bir ortamda mı doğup geliştiğini, kendi kendime soruyordum! Neyse ki *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi,* bu açıdan da dengeyi restore ediyor. Şevket Pamuk, hem trend'in bütününü ve hem de önemli altdönemlerini, iç ve dış etkenleri, nirengi taşlarını ve aralarındaki tedricî yığılmaları hesaba katmayı bitirdiğinde, unutulmaya yüz tutan eski bir tanıdıkla karşılaşmış gibi oluyoruz tekrar: Demek ki XIX. yüzyıl tarihimizde Emperyalizm olgusu hakikaten temel faktörmüş ve demek ki, Batı Avrupa karşısında tâ XVII. yüzyılda başgösterip giderek derinleşen zayıflığın, Osmanlı İmparatorluğunun iç dokusunda nitel değişikliklere yol açan bir bağımlılık kertesine ulaşması (dışsal'ın salt dışsal olmaktan çıkıp içsel'e dönüşmesi), hakikaten XIX. yüzyılda olmuş meğerse. Dolayısıyla Pamuk'un kitabı, bizde ilk esaslı örneklerini Tarık Zafer Tunaya'ların ve Niyazi Berkes'lerin verdiği, 1970'lerden bugüne ise Feroz Ahmad' dan, Ramsaur'dan, Petrosyan'dan yapılan çevirilerle Sina Akşin'in, İlber Ortaylı'nın, Zafer Toprak'ın özgün araştırmalarının zenginleştirdiği XIX. yüzyıl literatürüne, daha ziyade üstyapısal düzlemde örülmeye başlayan bir anlatıyı kendi ekonomik temeline yerleştirmek bakımından tam zamanında katılmaktadır.

Evrensellik ile özgüllük arasındaki ilişki, Şevket Pamuk'un en çok üze-

rinde durduğu sorunlardan biridir ve yazar gerçekten, yukarıda sadece bir kısmına değinebildiğim ince teorik-pratik çözümlerden geçerek, bize, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişimi sırasında bu sistemin sömürülen ve ezilen kutbuna itilen ülkeler yelpazesi içinde, siyasî bağımsızlığını sonuna kadar koruyan büyük bir kapitalizm-öncesi imparatorluk olarak Osmanlı devletinin özgül çevreleşme patikasının olanca anatomisini sunmayı başarıyor. Ben de, yazar hakkında bir gözlem yapayım: Kendisi de, evrensel olmak ile "bizim" olmanın esaslı bir sentezidir, çünkü Dr. Pamuk'un ayakları daima hem Türkiye toprağına basıyor, hem de insanlığın dünya çapındaki düşünce hazinesine. Mart başında (*Saçak*, 31/2) çıkan bir yazımda, *"Hepsi, 1960'larla 1970'lerin mahsülü olup,* bugün 30-50 yaşlarını yaşayan" sosyal bilimcilerin, "ülkemizin tanıdığı en büyük entellektüel yetenekler yoğunluğunu meydana getirdiklerini" belirtirken, Şevket Pamuk tipi de vardı aklımda. Kitabının her satırı ve satırarası, bu kanaatimi doğrulamaktadır. Dilerim, çalışması en kısa zamanda İngilizce olarak da yayımlanır da, "sentez" bu yönüyle de tamamlandığı gibi ülkemizinki kadar çalkantılı, sarsıntılı, dolayısıyla fikren verimli bir tarihî yürüyüş içinde bulunmayan Batı âlemindeki okuyucular da, Türkiye'nin ileri sosyal biliminden nasiplerini alırlar.

Ama YÖK'le neler kaybettiğimiz, o zaman dahi bazı kafalara dank eder mi, bilemiyorum.

HALİL BERKTAY

KOMİNTERN GÜNEŞİNİN BATIŞI

ÜNLÜ İNGİLİZ TARİHÇİSİNİN ÖLÜMÜNDEN SONRA YAYIMLANAN SON KİTABI

Edward Hallett Carr, *The Twilight of the Comintern* (London: Macmillan, 1982), XI+461 s., 25 Sterling.

E.H. Carr'ın en kalıcı yapıtı, herhalde *Sovyet Rusya Tarihi* olacak.* Bu, Ekim Devrimini izleyen oniki yılda olup bitenlerin, başka herhangi bir geçmiş olaylar dizisi gibi, ele alınıp incelenebileceğini ortaya koyan 14 ciltlik bir kanıttır. Ondan önce, bu konu çoğucası, ya ahlâkçı kınamalara ya da tarafgirce övmelere vesile edilirdi. Yapıtının doğurduğu güçlü duyguların, Carr'ın ölümünden sonra bile, hem de bazan inanılmaz ölçülere vararak devam ettiği doğrudur. Ama yine de, onun başlattığı işi, en yakın çalışma arkadaşı R.W.Davies'in ve başkalarının sürdüreceğine şüphe yoktur.

Ölümünden sonra yayımlanan *Komintern'in Alaca Karanlığı, Sovyet Rusya Tarihi*'ne bir veda eki sayılabilir. Kitap, önemleri hesaplanamayacak kadar büyük iki bunalımın, 1929-30 kışında rastlantısal olarak üstüste geldiğinin belirtilmesiyle başlamaktadır: Amerikan malî çöküşünü izleyen Büyük Dünya Bunalımı ve tahıl toplamada çıkan amansız güçlükler üzerine Sovyet köylüsünün kollektifleştirilmesi. Bu iki bunalım, birbiriyle ilişkiliydi; çünkü Sovyet hükûmeti ilk Beş Yıllık Planın gerçekleşmesi için temel bir koşul olan makine dışalımını tahıl dışsatımıyla karşıladığından, uluslararası ticaretteki felâketli yıkım içinde tahıl fiyatlarının görece daha hızla düşmesi, Sovyet köylülüğünün çektiği sıkıntıların daha da artması anlamına gelmiştir. Bunun üstüne üstlük, Büyük Bunalım "emperyalist devletlerin kendi aralarındaki ve hepsini birleştiren SSCB'ne karşı ortaklaşa düşmanlıklarını körüklemiş ve ister istemez SSCB'ne de yönelecek olan, geleceğe ilişkin emperyalist savaş tasarıları yaratmıştır."

Bundan sonra, "Yahudilerin dünyayı Bolşevikleştirmesi"ni kesin bir biçimde takbih eden Hitler'in iktidara yükselmesi, Sovyetlerin zaten 1918'deki Müttefik müdahalesinden beri yeterince güçlü olan güvensizlik duygularını daha da yoğunlaştırmıştır. Biraz duraksadıktan sonra, Stalin ve yandaşları, "tek ülkede sosyalizm" in korunması için, Üçüncü Enternasyonal yani Komintern'e "birleşik cephe" politikasını kabul ettirmeye karar vermişlerdir. Dar anlamda Sovyet çıkarlarını koruma kaygıları, esasen bir süredir, Komintern'in Dünya Devrimi temel amacının savsaklanmasına yol açmıştı. Kısmen bu gibi baskılardan kaynaklanan sonuçlardan -başkalarının yanısıra- biri de, Hitler onu ezmeye çalışırken, en gerekli anda, Alman Komünist Partisi'nin desteklenmemesiydi. Şimdi, bütün öteki Komünist Partilerin yeni çizgiyi benimsemeye ikna edilmeleri gerekiyordu. Çözümlemesinin bu noktasında, Carr, örneğin İngiliz Komünist Partisi'nin birkaç bin üyesinin, hatta İsviçre Komünist Partisi'nin daha da az bir üyesinin görüşleri üstüne lüzumsuz ayrıntılara girmekle suçlanabilir. Öte yandan, temel savını kanıtlarken, kaldırıp altına bakmadığı hiçbir taş bırakmamak, Carr'ın yorulmak bilmeyen yönteminin esas bir özelliğidir. SSCB'ne sadık olan bütün bu partiler ise, onun güvenliğine, kendi politikalarında baş önceliği vermişlerdir. Bunun, nedenleri anlaşılabilir bir istisnası, daha yakınlarda önemli sorunları olan Çin Komünist Partisi'ydi.

Komintern'in Yedinci ve sonuncu Kongresi, 1935 yazında Moskova'da toplanmıştır. Artık yerleşmiş bir göreneği izleyerek, Stalin Kongrede hazır bulunmamış, fakat adının anılması, her keresinde

E.H. Carr, II. Dünya Savaşı sırasında The Times*'ın yönetmen yardımcısıyken.*

bir alkış fırtınasının kopmasına yetmiştir - hele konuşmacı, (Reichstag yangın muhakemesinde Göring'e kafa tutalı bir başka Komintern kahramanı haline gelen) Georgi Dimitrov olunca. Kongre Stalin'in önerdiği politikayı pek eleştirmeden ve geciktirmeden kabul edivermiştir. Dünya Devrimi artık gündemde değildir, ancak Komünist ideolojisinin zorunlu bir parçası olarak korunmaktadır. Bu son noktaları vurgulamak için, Carr kitabının sonuna iki Not eklemiş. Birincisinde, Lenin'in İkinci Enternasyonal'in çöküşüne yol açan "merkeziyetçilik"ten nefreti üstüne kesin bir görüş oluşturmak için, Stalin'in 1931-32 yıllarında ne kadar uğraştığını gösteriyor. İkincisinde ise, Troçki'nin Hitler'in iktidara geliş koşulları üstüne çözümlemesinin, nasıl Üçüncü Enternasyonal'in artık öldüğü ve bir Dördüncüsünün yaratılması gerektiği sonucunu ortaya koyduğunu anlatıyor. Ama, Carr'ın ileride de tartışmalar ve çatışmalar doğuracak olan kitabının tümü, Stalin'in öngörülerinde her zaman yanıldığını göstermemektedir. Hattâ tersine, kebap edilmiş eski kestaneleri yeniden ısıtacak bir genelleme yapılarak, E.H.Carr'a göre, Troçki'nin romantik olduğu, ama yanıldığı, Stalin'inse tiksindirici olduğu, ama haklı çıktığı ileri sürülebilir.

PAUL DAVIES

*I. *Bolşevik Devrimi*, 3 cilt: *Ara* [Interregnum]; III. *Tek Ülkede Sosyalizm*, 3 cilt (3.sü iki bölüm); IV. *Planlı Bir Ekonominin Temelleri*, 3 cilt (1.si iki, 3. üç bölüm).

Yazarın ayrıca, Rus yakın tarihine ilişkin denemeleri; Dostoyevski, Herzen, Marx, Bakunin gibi biyografi incelemeleri ve uluslararası ilişkiler üstüne yapıtları vardır. Bunlardan bir tek, *Tarih Nedir?* adlı kuramsal çalışması, Misket Gizem Gürtürk tarafından dilimize çevrilmiştir (Birikim Yay., 1980).

Dr. UYGUR
KOCABAŞOĞLU

WITH THE TURKS AT CONSTANTINOPLE—READING NEWSPAPERS ALOUD AT NIGHT IN A STAMBOUL CAFE

İlk "Kıraathane"nin Açılışı

Bir kıraathanede 1877-78 Rus Savaşı ile ilgili haberler tartışılıyor (The Illustrated London News'*un 21 Haziran 1877 tarihli sayısının "İstanbul" ekinden). (yanda)*

Aynı konuda, Graphic *dergisinin Ağustos 1877 sayılarından birinde yayımlanan bir başka gravür. (üstte)*

Milli Eğitim ve Gençlik Spor Bakanı M. Vehbi Dinçerler, kahvehanelerde gazete ve kitap okumak için özel yerler oluşturulacağını bir süre önce açıklamıştı. Bakanın bu buluşu ülkemiz için hiç de yeni bir şey değildir. Günümüzden yaklaşık 120 yıl önce Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye[1] İstanbul'da ilk kitap ve gazete okunan kahvehaneyi, yani *kıraathane*'yi açmıştı. Aşağıda ülkemizdeki ilk kıraathaneye ilişkin ilginç bir belgeyi sunuyoruz.

Kahvehane esasen kültürümüzün önemli kurumlarından birisi. Üzerinde çok konuşulup, yazılmış olmasına rağmen, henüz bilimsel bir incelemeye konu olmuş değil. Ankara Kahveciler Derneği Genel Başkanı Ali Paşa Aksu, üç yıl önce yaptığı bir açıklamada, Türkiye'de seksen bin dolaylarında kahvehane bulunduğunu bildirmişti. Dernek Genel Başkanı, kahvehanelerin birer "eğitim ve haberleşme yuvaları" olduğunu söylüyordu.[2] Öte yandan, bir bilim adamı, Prof. Dr. Oğuz Çataloğlu, 1982 yılında yaptığı bir açıklamada, ülkede onbinin üzerinde kahvehane-kıraathane türünden yer olduğunu ve buralarda yaklaşık 1,5 milyon kişinin yılda yaklaşık üç milyar saat tükettiklerini ileri sürüyor ve buraların gündüzleri kapalı tutulması gerektiğini savunuyordu. [3]

Kahvehane, Osmanlı'nın "Batı"ya ihraç ettiği kurumlardan biri, belki de en önemlisidir. Dolayısıyla kahvehanenin ülkemizde ve "Batı"da geçirdiği evrimi incelemek ve karşılaştırmak çok ilginç olacaktır. Toplumsal

hayatımızın son 4-5 yüzyıllık geçmişinde önemli yeri ve ağırlığı olan kahvehaneler kimi zaman "... eğer İstanbul'da ve eğer Galata'da vâki olan meyhane ve kahvehaneleri külliyen def' ve ref' itdüresin..." diyen padişah fermanlarıyla yasaklanmış; kimi zaman "Sarafim'in kıraathanesi, İkbal kahvehanesi birer mekteb, birer Darülfünûn idi mîrim" şeklinde yüceltilmiştir. Kahvehaneler bir zamanlar "devlet sohbeti", bugünkü deyimiyle siyaset konuşulan yerler olduğu için tehlikeli yerler sayılmıştı. Çok yakın geçmişimizde ise kahvehanelerin kanlı olaylara sahne olduğu unutulmamalıdır.

İkinci Abdülhamid'in saltanat yıllarında Divanyolu'nda, Arif'in Kıraathanesi pek büyük şöhret kazanmıştı. Bu kıraathanenin karşısında Bekir adında bir zat da kıraathane açıp rekabete girişince halk arasında şu kıt'a söylenir olmuştu: [4]

Dün gice iki kıraathaneci
Birbiriyle eylemişler arbede
Vak'ayı seyredenler didiler
Arif'i yıktı Bekir bir darbede

Kıraathanecilerin kavgasını bir yana bırakalım, ülkemizde ilk kıraathane ne zaman, nerede ve hangi amaçla kurulmuştu? Şimdi bu belgeyi okuyalım. [5]

CEMİYET MERKEZİNDE KIRAATHANE KÜŞADI

Beyana hacet olmadığı üzere ulûm ve maarif yalnız mekatib ve medaristede tahsil olunmayıp bunların beyn-el nâs neşir ve tamimi vesait-i muhtelifei saireye mütevakıftır. Kitab ve gazete ve emsali matbuat şu mâtlab-ı alânın hüsn-ü husûlüne medar olacak esbabdan madûd ise de bunların hepsini veyahud arzu olunan mikdarını tedarik ve iştiraya herkesin kise-i iktidarı müsaid olmaz ve bilfarz bazıları muktedir olsa dahi o kadar fedakârlık ihtiyar etmek istemez. İşte memalik-i mütemeddinede umumun istifadesine mahsus kitabhane ve kıraathaneler tanzim ve tesisi şu müşkilâtın def'i maksadına mebni olup bu münasebetle herkes meccanen veyahut cüz'i masrafla mikdar-ı küllî kitab ve gazete mütalâasına destres olur.

Eğerçi Dersaadet'te selâtin-i azâm ve eslâf-ı kiram âsârı olarak gayet zengin ve nefis kitabhaneler mevcut ise de gazete mütalâasına mahsus kıraathaneler olmadığından alâ kadr-il-imkân şu noksanın ikmali niyet-i hayriyesiyle bu defa cemiyet-i âcizanemiz çiçek pazarında [7] vaki merkezinde el vechile bir kıraathane tanzim ve küşad eylemiştir.

Zîrde esamisi muharrer olduğu vechile işbu kıraathanede elyevm yerli ve ecnebî elsine-i muhtelifede otuzdan mütecaviz muteber gazete mevcut olub bir takım dahi mahallerine sipariş olunduğundan bunların dahi vürudunda cem'an kırka baliğ olacağı meczûmdur.

İşbu gazetelerden maada, elsine-i şarkiyye ve garbiyyede her türlü fünûn ve sanayie dair bin cild kadar kütübü mutebereyi şâmil cemiyet kitabhanesi dahi eyyam-ı malûmede kıraathane âzâsı için açık olup, Dersaadet'te ise şimdiye kadar elsine-i ecnebiyyede kütübü havi olmak üzere umuma mahsus hiçbir kitabhane olmadığından bunun emsali na mesbuk muhassenattan olduğu derkâr ve biminnetihi-i taâlâ erbab-ı fünûnun muavenet-i hayr-hahânesiyle işbu kitabhanemizin gün-be-gün kesb-i cesamet edeceği meczûmdur.

Kıraathane Salu günlerinden maada her gün saat üçden onbire kadar açık olub cemiyetimizin kavaid-i esasiyesinden olduğu vechile ihtilâf-ı kavmiyyet ve diyanete bakılmayarak mücerred evsaf-ı memduhe-i ırz ve edeble muttasıf olanlar âzâlığına kabul kılınacaktır. Âzâ olmak isteyenlerin cemiyet veyahud kıraathane âzâsından birisi vasıtasıyla teklif olunması ve mesarif-i vâkiyeye medar olmak üzere şehrî yalnız beş guruştan altı aylık olarak ber veçh-i peşin otuz guruş ita eylemesi iktiza edecektir. Devlet mekâtibi şakirdanı işbu âzâlık resmi itasından muaf olub fakat usul-ü saire onlar hakkında dahi mer'i tutulacaktır.

İstanbul'da muteberân-ı nâsın ictimaına mahsus mahaller olmadığından kıraathane-i mezkûrede kitab ve gazeteler mütalâasından başka âmed-i şed iden destân ile ülfet ve musâhabet dahi olunabilüb bi-l-husus muhallâ gayet müferrih ve dil-güşâ olduğundan buna müsaadesi derkârdır.

Hulâsa bu misüllû kıraathanelerin fevaid ve muhassenatı muhtac-ı tavzih olmayup herkes evkat-ı haliyyelerinde giderek istedikleri gazeteleri gözden geçirirler ve bu vechile ekser ahâli gazeteye müşteri olmak tekellüfünden vareste oldukları halde gayet cüz'î masrafla ahval-i âleme kesb-i ıttıla ederler.

Filhakika bizim kıraathanedeki kitablardan kat'ı nazar yalnız mevcud olan gazetelerin tedariki senevî lâakal sekiz dokuz bin guruşa mütevakıf olub halbuki yalnız altmış guruş ile mütalâa olunacağından şu fevaidin husulüyçün lâzım gelen mesarifi yüzde birden daha aşağıya tenzil eylediği aşikârdır.

Kıraathane âzâsına haftada iki def'a meccanen Fransuz ve İngiliz lisanları dahi tedris olunub şimdiden yirmi kadar şakird tecemmü eylemiştir.

DERNEK MERKEZİNDE KIRAATHANE AÇILIŞI

Belirtmeğe gerek yoktur ki bilimler ve eğitim yalnızca okullar ve medreselerde öğrenilmez. Bunların halk arasında yayılması ve genelleştirilmesi öteki başka araçlara bağlıdır. Kitap ve gazete ve benzeri basılmış şeyler şu yüksek dileğin iyi sonuç vermesine yol açacak nedenlerden sayılır ise de bun-

---

[1] Cemiyet-ı İlmiye-i Osmaniye adıyla ilk Osmanlı Akademisi olan Encümen-i Danış'den yaklaşık on yıl sonra, Mart 1861'de kurulan bu dernek, bilim, kültür, eğitim alanlarında dönemine göre etkin ve verimli faaliyetlerde bulunmuştur. Sözkonusu Cemiyet, nizamnamesinin birinci maddesine göre, "kitab telifi ve tercümesi ve umuma ders itâsı, velhasıl her türlü vesait-i mümküne ile memalik-i mahrusa-i şahanede intişar-ı ilm ve fünûna sa'y ve ikdam" eden bir kuruluştur. Cemiyet'in yayın organı *Mecmua-ı Fünûn* ise Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçe olarak yayınlanan ilk dergilerden birisidir ve *ilk* ciddi bilim dergisidir. Yaklaşık altı yıl boyunca toplam 48 sayı çıkmıştır. Cemiyet'in ve derginin en önemli siması, daha sonra Maarif Nâzırlığı da yapacak olan Münif Bey (Paşa)dir.

[2] *Milliyet*, 15 Haziran 1981

[3] *Cumhuriyet* 11 Ekim 1982

[4] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* (İstanbul; Devlet Kitapları 1969), s. 206

[5] Belgenin dili oldukça ağır. Parantez içinde Türkçe karşılıklarını vererek metnin bütünlüğünü bozmamak için, yazının yaklaşık bir çevirisini, bir başka anlatımla *meâlini* ayrıca vermeyi daha yararlı bulduk.

ların tümünü ya da istenen miktarını sağlamaya ve satın almaya herkesin kesesinin gücü olanak vermez ve diyelim ki kimileri bunu sağlayabilse bile o kadar fedakârlık yapmak istemez. İşte uygar ülkelerde genel kullanıma açık kitabevi ve okuma-evi kurulması ve düzenlenmesi şu güçlüğün ortadan kaldırılmasına yöneliktir ki, böylelikle herkes parasız veya çok küçük bir masraf karşılığında çok sayıda gazete ve kitap okuma olanağını ele geçirir.

Her ne kadar İstanbul'da büyük sultanların ve bizden önceki büyüklerin eserleri olarak çok zengin ve nefis kütüphaneler varsa da gazete okumaya mahsus okuma evleri olmadığından bu eksiğin olabildiği kadar giderilmesi niyetiyle bu kez alçakgönüllü derneğimiz Çiçek Pazarı'ndaki merkezinde bir *kıraathane* [okuma-evi] düzenlemiş ve açmıştır.

Aşağıda adları yazılı olduğu gibi bu kıraathanede şu anda yerli ve yabancı değişik dillerde otuzdan fazla saygın gazete bulunmaktadır ve bir takım da gerekli yerlere sipariş edilmiş olduğundan bunların da gelmesiyle sayının toplam 40'ı bulacağı kesindir.

Sözkonusu gazetelerden başka, doğu ve batı dillerinde her türlü fen ve sanayie ilişkin bin cilt kadar saygın kitabı içeren Cemiyet kitabevi dahi belirli günlerde kıraathane üyeleri için açık olacaktır. İstanbul'da şimdiye kadar yabancı dillerde kitapları içeren herkese açık hiçbir kitabevi bulunmadığı için böyle bir şeyin benzeri görülmemiş hayırlı işlerden olduğu malûmdur ve tanrının lûtfuyla sözkonusu kütüphanemizin her geçen gün gelişeceği açıktır.

Kıraathane Salı günlerinden başka her gün saat üçten onbire kadar açık olacak ve derneğimizin ana kuralları gereği ırk ve din ayrımına bakılmaksızın yalnızca ırz ve edebiyle ünlü nitelikleri olanlar üyeliğe kabul edilecektir. Üye olmak isteyenlerin dernek ya da kıraathane üyelerinden birisi aracılığıyla teklif olunması ve masrafları karşılamak üzere ayda yalnız beş kuruştan altı aylık olarak peşin otuz kuruş ödemeleri gerekecektir. Devlet okullarının öğrencileri sözkonusu üyelik ücretini ödemekten muaf olacaklar fakat diğer koşullar onlar için de geçerli olacaktır.

İstanbul'da imtiyazlı kişilerin toplunmasına uygun yerler olmadığı için sözkonusu kıraathanede kitap ve gazetelerin incelenmesinden başka gelip giden dostlar ile kaynaşma ve sohbet de yapılabilecektir; [salon] özellikle dayanmış döşenmiş gayet ferahlık verici ve içaçıcı olduğundan buna olanak vereceği açıktır.

Özet olarak bu tür kıraathanelerin yararları ve iyilikleri açıklamaya muhtaç değildir. Herkes boş zamanlarında giderek istediği gazeteleri gözden geçirir ve böylelikle halkın çoğu gazeteye abone olmak külfetinden kurtularak çok küçük bir masrafla dünyada olup bitenlerden haberli olurlar.

Gerçekten bizim kıraathanedeki kitapları bir yana bırakalım, yalnızca mevcut gazetelerin sağlanması yıllık en azından sekiz, dokuz bin kuruşa gerek gösterir, oysa bunlar yalnızca altmış kuruş ile incelenebileceğinden bu yararın sağlanabilmesi için gerekli masrafı yüzde birden daha aşağıya indireceği açıktır.

Kıraathane üyelerine haftada iki kere ücretsiz Fransız ve İngiliz dilleri de öğretilip şimdiden yirmi kadar öğrenci toplanmıştır.

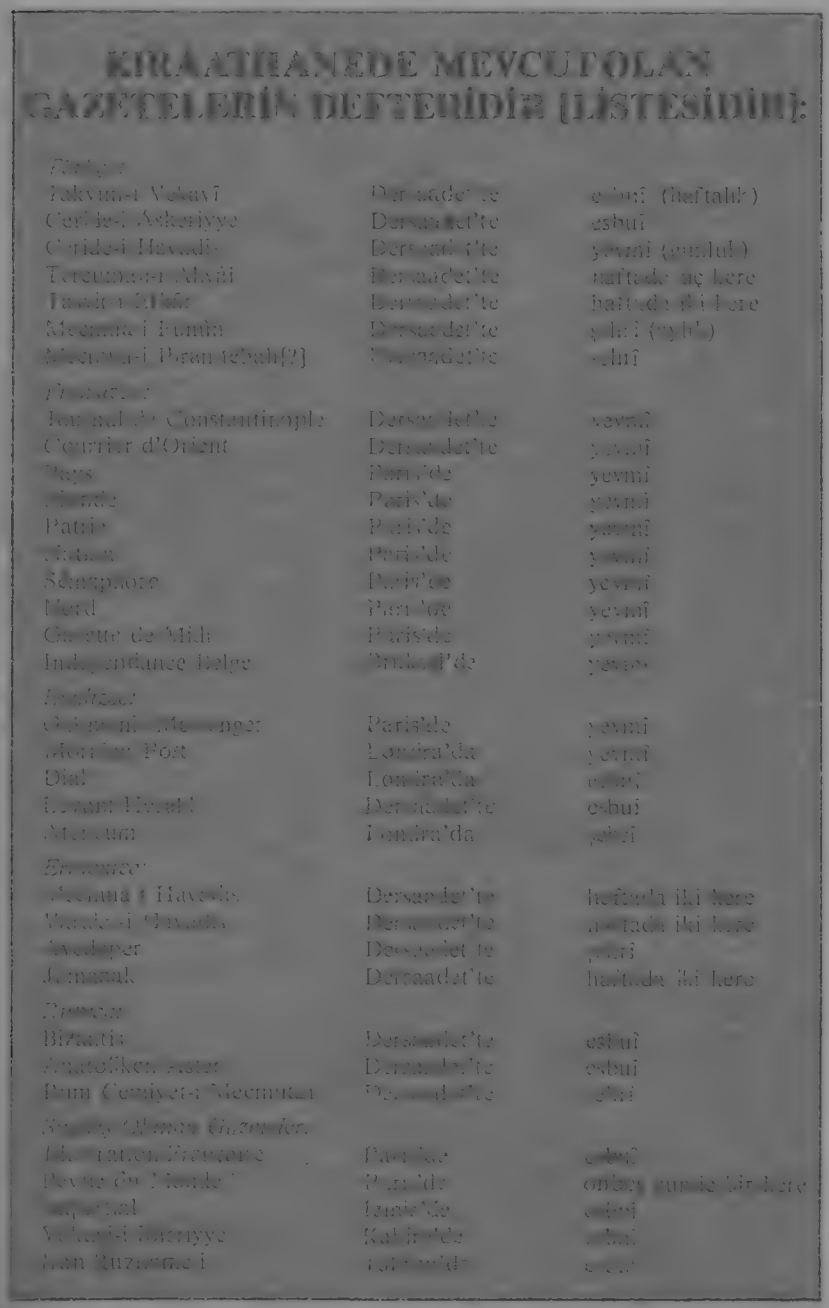

KIRAATHANEDE MEVCUT OLAN GAZETELERİN DEFTERİDİR [LİSTESİDİR]:

---

[6] *Mecmua-i Fünun*, İkinci Cild, Sayı 22, Şevval 1280 (1864), İstanbul, s. 423-427

[7] Bu Çiçek Pazarı bugün Beyoğlu'ndaki Çiçek Pazarı değil. Eminönü'nde, Yenicami arkasındaki yöre o zamanlar bu adla anılıyordu. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin merkezi de Çiçek Pazarı'ndaki Taş Mekteb'de idi.

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası
Numara: 23-54
9 Şubat 1918

Türkçülüğün Tarihinden:

Hasan Enver Celâlettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası Yazıları

Türklerin Menşeine [Kökenine] Dair

(TRAKLAR)

Larousse'un kamusuna nazaran (Traklar) - "(Trakya) *Thrace* ismi en kadîm zamanlarda (dünyanın rub'u) [dörtte biri] tâbiriyle (küçük Skitya) yani Avrupa Skityası ve (Makedonya) dahil olduğu halde kadîm Yunanistan'ın şimalinde bulunan bütün Avrupa kısmına verilir idi. Fakat ba'de [sonradan], (Trakya) şimalen Tuna nehri, şarken Karadeniz ile Marmara denizi, cenuben (Eje) denizi yani Adalar denizi ve garben o zaman meçhul olan bazı nehirler ve dağlar ile tahdid edilir idi [sınırlanırdı]. Sevâhilde kâin [kıyılarda bulunan] şehirler Yunan müstâmerâtı [sömürgeleri] olup ekserisi (Tiran) *Tyran* tesmiye olunan [adı verilen] birer hükümdarın yed-i idaresinde idi. Bilâhare bu şehirler ile sevâhile civar olan (Trakların) arazisi (Dara)nın yed-i zabtına [eline] geçti. Fakat istiklâllerini dağlarda muhafaza eylemiş olan (Odris) *Odryses* nâm (Traklar) kabl-el milâd [İsa'nın doğumundan önce] beşinci asırda hemen bütün (Trakya)yı eyadî-i ecânibten [yabancıların ellerinden] istirdada muvaffak olmuş idiyseler de kabl el-milâd 343 senesinde Makendonya kralı (Filib)e ve Makedonyalılara ve 275 senesinde (Kelt)lere tâbi olmuşlar ve 220'de Traklar kesb-i istiklâl eylemişlerdir [bağımsızlıklarını kazanmışlardır]. Roma imparatoru (Ogüst) zamanında Tuna ile Balkan silsile-i cibali [sıra dağları] arasında bulunan kıt'a-i arazi (Meziya) *Mésie, Maesie* namıyla birer Roma vilâyeti olmuş ve 46 senesinde (Trakya) kralı (Rame Talkes)in vefatından sonra Trakya'nın diğer aksâmı dahi Romalıların yed-i zabt ve idaresine geçmiştir."

(Trakya) kıt'asının (Avrupa Skityası)nı hâvî bulunduğuna; (Daklar) ve (Cetler)in neslen (Trak) olduklarına, bunların cümlesinin aynı bir lisânı tekellüm ettiklerine [konuştuklarına]; (Asya Cetler)i ve (Daylar)ının (Trakya) (Cetler)i (Daklar)ıyla aynı bir kavim oldukları tarihçe vuzûh-u tam ile sübut bulduğuna [tam bir açıklıkla kanıtlandığına] binâen eski (Traklar)ın Skit yani Türk olduklarına hükmolunur. (Trak) kelime-i kadîmesinin [eski sözcüğünün] dahi (Türk) kelimesinden mün-

harif [sapmış] bir isim olması akla pek karibdir [yakındır].

Avrupa müverrihîni [tarihçileri] bu hakikati görmüyor değil iseler de, ancak Skitliği yalnız ikinci derecede eski olan Traklara vererek en kâdîm (Traklar)ın (Pelajlar)[1] *Pélasge* ırkına mensup olduklarını iddia ederler. Halbuki (Pelajlar)ın dahi esasen barbar[2] ve Türk oldukları sübût buluyor. Filhakika (Erodot) der ki: "(Pelajlar) bir barbar lisânı tekellüm ederler idi, (Attik)*Attique*'deki (Pelajlar) (Elen) *Hellene* olduktan sonra lisanlarını tebdil eylemişlerdir [değiştirmişlerdir]." (madde 57)

(Dezöbri) ve (Başole) kamus-u alâmına nazaran (Traklar).- "Yunanîler tarafından (Trak) namı verilen (Trakya) kıt'asının ilk sekenesinin [yaşayanlarının, oturanlarının (Pelajlar) ırkına mensub oldukları zannolunmaktadır [3]. Bu zann-ı mukarin [yakın olasılık] hakikat olmasa bile (Pelajlar)ın eski Traklar ile birlikte sefere iştirak eyledikleri anlaşılmaktadır. (Trakya) sekene-i asliyyesinin evâilde bir takım inkılâbata [dönüşümlere] uğradıkları ve (Medler) muharebatı zamanında Trakya'da bulunmuş olan barbar (Traklar) ile kadîm (Traklar) beyninde [arasında] bir isim müşahebetinden [benzerliğinden] başka bir münasebet olmadığı ve bu barbar Trakların Skitlerin istiklâlleri üzerine kıt'a-i mezkûrede peyda oldukları [ortaya çıktıkları] vârid-i hâtır olmaktadır [akla gelmektedir]. (Medler) ile olan muharebat zamanında (Trakya) birçok nevâhiye [bölgeye] münkasim olup [bölünüp] bunların her birinde bir kabile iskân eder idi. Bu kabâilin [kabilelerin] en marufları: (Odrisler) ile (Cetler), (Misyenler) ve (Triballer)dir. Sevâhilde bir takım Yunan müstâmerâtı [sömürgeleri] mevcut olup bunların en meşhurları şunlardır: Trakya denizinde (yani Akdeniz'in Çanakkale boğazı ile Kavala beyninde [arasında] bulunan kısmı) (Enos)Nos, (Amkipolis) Mphipolis zamanımızda -Ne Ohoziyö- karyesi), (Abder) *Abdér* (zamanımızda Bolostra), Marmara denizinde (Kallifolis) *Callipolis* (Gelibolu), (Bisant) *Bisnthe* (Tekirdağ), (Perint) *Périnth* (Ereğli), (Bizans) (İstanbul), Karadeniz'de (Salmidesos) *Salmydessoe* (Midye), (Apolini) *Appollonie* (Sizebolu), (Odesüs) *Odessos* (Varnâ)".

Bâlâda görüldüğü üzere (Cetler) ile (Daklar)ın ırken (Trak) oldukları ve cümlesinin lir lisân tekellüm ettikleri kadîm Yunaniler tarafından beyan olunduktan sonra, şimdi Avrupalıların bu suretle bir takım vahî [boş] mütâlâatına asla mahal [yer] kalmaz.

(Strabon)a nazaran (Traklar).- (Trakya) kıt'ası (Strimon) *Strymon* (Stroma suyu) nehri ve daha doğrusu Nestus (Mestakara suyu) nehrinin şarkından başlayarak Karadeniz'e kadar mümtedd olur [uzanır]. Mezkûr (Nestus) suyu (Trakya)yı (Makedonya)dan tefrik eder [ayırır]. (İster) (Tuna) nehri ise Trakya'yı şimalen tahdit eyler. Karadeniz'in sol tarafı tabir olunan ve üzerinde (Bizans) (İstanbul) şehri müesses bulunan sahil Trakya'ya aittir. (cilt 2, sahife 60, 83 ve cilt 1, sahife 209; cilt 2, sahife 1, 27, 507, 42, 484).

(Cetlere) kadîm Yunanîler tarafından bir (Trak) kavmi nazarıyla bakıldığı ve (Cetler) ile (Traklar)ın aynı bir lisanı tekellüm ettikleri (cilt 2, sahife 13-27).

Çanakkale civarında kâin meşhur (Truva) havalisi ile (Trakya)da alelekser [çoğucası] aynı isimlere tesadüf edildiği (cilt 3, sahife 20).

Bir takım (Trak) akvâmının [kavimlerinin] Avrupa kıt'asından Anadolu'ya geçerek burada mühim memleketler tesis ettikleri (cilt 2, sahife 13, 484, 485).

(Truva) muharebesinde (Traklar)ın (Resüs) *Rhésus* nâm hükümdarlarıyla birlikte Yunanîlere karşı harp etmiş oldukları ve ba'de [sonradan] bu nâmın (Truva) civarından geçen bir suya alem [ad] olarak verilmiş olduğu (cilt 3, sahife 20).

(Traklar)ın Makedonya kıt'ası nın ilk sekenesi olan akvâmın başlıcası olduğu (cilt 2, sahife 74).

Makedonya Traklarının münkasım olduğu kabâil [bölündüğü kabileler] (cilt 2, sahife 47).

(Tesalya) kıtasında bile Traklara tesadüf olunduğu (cilt 2, sahife 57).

(Strabon) Traklar ile Pelajların birleşerek kadîm Yunanistan'da (Beosiya) *Béotie* nahiyesinde (Kadmos) *Cadmus*'un ahlâfı [ardılları] ile ne suretle muharebe ettiklerinden bahseder. Bu sırada yazılmış olan âtideki ibâre pek câlib-i nazar-ı dikkattir [dikkat çekicidir]: "Bâlâda görüldüğü üzere (Beosiya)nın bu kısmı (Beosiyalılar)ın tard ve tebid edilmesi [atılması ve uzaklaştırılması] üzerine (Traklar), (Pelajlar) ve sair barbar akvamın yed-i zabtına geçer (cilt 2, sahife 218, 219, 224). Bu ibareden (Traklar) ile (Pelajlar)ın Yunanî olmadıkları tezahür eder.

(Traklar)ın aynıyla (Skitler) gibi cesaretleriyle meşhur oldukları (cilt 1, sahife 270).

(Strabon) Trakya'ya Skitlerin eyledikleri istilâlardan dahi bahs eder ve bu ise pek tabiîdir. Çünkü (Traklar) ile (Cetler) ve (Daklar) ırken Skit oldukları halde evâilden beri meskenlerinde kendileri için bir kavmiyet, bir milliyet ve bir hükûmet peydâ ve teessüs etmiş olacaklarından, ba'de [sonradan] diğer mahallerde sâkin olan diğer Skitlerin istilalârına uğrayabilmeleri pek mümkündür. Meselâ Tatarlar ile Moğollar ve Türkler arasında vâki olmuş olan muharebâtı medideden [uzun savaşlardan] dahi anlaşıldığı üzere, Türk akvâmı daima birbiriyle harp ve cidâl eylemiştir. Cengiz Han Türkistan Türklerini katliâm ettirir iken, şüphesiz kendi ırkını düşünmemiş ve Timurlenk dahi Osmanlılar ile muharebe eyler iken Türklüğü hatırına getirmemiştir.

Erodot'a nazaran (Traklar).- "(Traklar) Hintlilerden sonra en ziyade nüfusa mâlik bir kavimdir. Eğer bu kavim ve ulusu teşkil eden il ve oymaklar beyninde ittihad ve ittifak [arasında birlik ve bağlaşma] olmuş olsa idi, şüphesiz Traklar dünyanın en kuvvetli bir milleti olur ve kimse onları mağlup edemez idi. Bu il ve oymaklar iskân ettikleri mahallerin tenevvüüne mebnî [çeşitliliğinden ötürü] birçok muhtelif isimler almışlardır ve fakat cümlesinin âdât ve ahlâkı birdir." (Kısım 2, madde 3).

"Traklarda çalışmamak en büyük bir şeref, harp ve ganâim [ganimetler] ile yaşamak en makbul bir sanat ve çift sürmek ise adeta bir mezellet addolunur [aşağılık sayılır]" (madde 6).

Erodot (Cetler)i (Traklar)ın en faziletli ve en necib bir kısmı addeder (madde 93).

Hülâsa.- Şu görülen vesâiki tarihiyye ile sübût bulduğu üzere kadîm zamanlardan bed'e ile [başlayarak] Roma imparatoru (Trajan)ın zamanına gelinceye kadar diğer hiçbir kavmin iştiraki olmaksızın, yalnız Skitler yani Türkler tarafından meskûn olan (küçük Skitya) yani (Avrupa Skityası)nın cenûben Bahr-i Hazer, Kafkas, Karadeniz, Marmara denizi ve Akdeniz ve garben Makedonya ile mahdûd olduğu ve en kadîm zamanlarda bu kıt'anın dahi mezkûr Skityaya dahil bulunduğu anlaşılır. Binaenaleyh Rumili kıt'asına tarihe istinaden hakk-ı malikiyyet [sahiplik hakkı] iddiasında hiçbir kavim Türklere takaddüm edemez [öngelemez].

Âtide [ileride] görüleceği üzere (Truva) Macaristan'da Yunanîlere karşı Truvalılara yardım etmiş olan akvâmın Türk ırkına mensup oldukları nümâyân [besbelli] olacaktır.

Vesâik-i mezkûre ile diğer bir hakikat daha sabit olur ki o da şudur:

Yunanistan'a civar olan memalikte (Trak) tâbiri (Skit) kelimesi yerine kâim olarak suret-i umumiyyede kadîm Türkleri ve Türk ırkını irâe eder [gösterir].

Trak Boğazı ve Anadolu Trakyası.- "Eski zamanda İstanbul Boğazına ya-

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası
Numara 25-57
2 Mart 1918

Türklerin Menşeine Dair

ni Boğaziçine (Trak Boğazı) veya (Trakya Bosforu) nâmı verilir idi. Hakikat-ı halde ise bu tâbir (Türk Boğazı) demek idi.

Boğazın Asya ve Karadeniz sahilinde kâin (Ereğli) hizalarına kadar mümtedd olan [uzanan] havaliye (Küçük Asya Trakyası) tesmiye olunur [adı verilir] idi ki bu suretle Boğaziçi Avrupa Trakyasıyla Asya Trakyasını birbirinden tefrik eder idi. Anadolu Trakyasına (Bitinya) *Bithynie* dahi derler idi.

Yunanîler Anadolu Trakyasında şimdiki Kadıköy'ünün mevziinde milâddan 685 sene mukaddem [önce] (Kalseduan) *Chalcédoine* şehrini ve şimdiki İstanbul'un mevzuunda dahi tarih-i mezkûrdan 35 sene sonra (Bizans) şehrini müstâmere [sömürge] olarak tesis etmişlerdir. Hatta Avrupa sahilinde Bizans'ın tesis olunduğu mevzii görmeksizin Asya sahilinde (Kalseduan) şehrini tesis edenlere (Körler) lâkabı verilmiş idi[3].

Binaenaleyh en kadîm zamanlardan beri İstanbul Boğazıyla tarafeyn [iki taraf] havalisi (Trakya) nâmıyla eski Türklerin memâliki olup Yunanîler ecnebî olarak ve hariçten gelerek mezkûr boğazın iki tarafında birer müstâmere tesis etmişlerdir. Bu halde İstanbul ile havalisine Rumlardan ziyade Türklerin hukuk-u tarihiyyesi vardır.

Hülâsa.- (Daklar) veya (Daylar) ile (Traklar)ın (Cetler) ile hemcins bulunmaları ve binaenaleyh (Skit) yani Türk olmaları son derece ehemmiyet-i tarihiyyeyi hâiz bir hakikat olup, bu husus âtide görüleceği üzere (Pelaj)ları ve kadîm Yunanistan'da sâkin olmuş olan sâir akvâm-ı meşhureyi [ünlü kavimleri] dahi Türkleştirir.

Mütekaid Erkân-ı Harbiyye
Feriki Enver

(SKİTLER)İN KENDİLERİNİ TÜRK EVLÂDI BİLDİKLERİ

İddia ediyoruz ki, eski Türkler ırk-ı ebyaza [beyaz ırka] mensup olduktan başka, bu ırka mensup akvâmın en kadîmleridir [en eskileridir]. Bu halde eski Türkler ırk-ı ebyazın babaları ve eski Türkçe dahi bu ırka mensup akvâmın tekellüm eylediği [kavimlerin konuştuğu] lisanların anası olur.

Bu iddiamızı, bâlâda [yukarıda] söylediğimiz üzere tarih, coğrafya ve lisan gibi üç metin [sağlam] esasa istinâd ederek isbat eylemekteyiz.

Makalemizde şimdiye kadar bahs eylemiş olduğumuz mevadd [hususlar] yalnız tarihe ait olup, mevadd-ı mezkûre bervech-i zir hülâsa olunur [anılan konular aşağıdaki gibi özetlenir]:

Mehd-i beşeriyet [insanlığın beşiği] olan Asya'yı Vustaya (dağlık mahal) mânâsına olan (Turan)[1] nâmı ve Turan'ın sekene-i asliyyesine dahi (dağlı) mânâsına olan (Türk)[2] ismi alem olmuştur ki, bunların cezr-i müştereki [ortak kökü], (dağ ve yüksek yer) mânâsına olan (Tur) kelimesidir.

Turan'ın şarkında Bahr-i Muhît-i Kebir [Büyük Okyanus] ile asıl Çin memâlikine [ülkelerine] kadar mümtedd olmak [uzanmak] üzere şimalen kadîm Tataristan ve cenuben Moğolistan mevcut idi.

(Türkistan-ı Şarkî) dahi tesmiye olunan [adı verilen] Turan'ın garbında kâin araziye (Türkistan-ı Garbi) ve bunun dahi garbında (Deşt-i Kıpçak) namları verilir idi.

Kadîm Türkler tarihlerini yazmamışlardır. Yalnız Moğollar gerek kendileri ve gerek Türkler ile Tatarlar hakkında oldukça malûmat-ı tarihiyye vermişler ve eski Türklere ait (tradisyon)ları[3] kendilerine isnad eylemişlerdir. Hususiyle Cengiz Han'ın evlâd ü ahfadı olan Moğol hükümdarlar tarihen Moğolluğa çok hizmet etmişlerdir.

Aksay-ı Şark [uzak doğu] Türklerinden en ziyade malûmat verenler Çin müelliflerdir. Fakat biz bu müelliflerin âsârını Avrupalılar vasıtasıyla değil, belki doğrudan doğruya bizzat kendimiz tetebbû etmeliyiz, tetebbuat [incelemeler] maksada göre, tahallüf eder [değişebilir].

Aksay-ı garbda [uzak batıda] ise Romalılar ve hususiyle kadîm Yunanîlerin kendileriyle temasta bulunmuş oldukları eski Türkler hakkında vermiş oldukları malûmat-ı tarihiyye en ziyade hâiz-i ehemmiyettir ve bunu makalemizin mevadd-ı mühimmesi isbat eder. Halbuki, biz Türkler, mevadd-ı mühimmeyi mezkûreyi yalnız bir kuru (Deşt-i Kıpçak) sözüyle geçiştiriyoruz.

Bahr-i Muhit-i Kebir'den başlayarak Tuna nehrinin menbaına ve Makedonya ile Bahr-i Sefid'e [Akdeniz'e] kadar mümtedd olarak [uzanan] hiç başka bir kavmin iştiraki olmaksızın yalnız eski Türkler tarafından meskûn olmuş olan araziy-yi vasîa [geniş arazi] ise, denizler dahi dahil olduğu halde tûlen bütün kürre-i arzın heman nısfı [yarısı] demektir ve bizim şimdiye kadar bahs etmiş olduğumuz akvâm yalnız bu arazi üzerinde sâkin olarak Türklüğü meydanda olan eski Türklerden ibarettir.

Halbuki eski Türkler iddiamız vechile kürre-i arzın ilk sekenesi ve ırk-ı ebyazın babaları olunca, Türk nâmı altında olmaksızın, diğer nâmlar ile bir takım şubeler ve kollar teşkil ve bunlar dahi diğer şuabat tevlid edeceğinden [başka şubeler doğuracağından] bu suretle Türk kavm-i aslîsi ile diğer akvâm-ı müteşebbia beyninde [şubelenen öteki kavimler arasında] muhtelif derecatta münasebat-ı ırkıyye bulunmuş olur. Biz şimdiye kadar bu meseleden bahs etmedik, fakat ileride bahs edeceğiz ve eski Türkler ile akvâm-ı kadîme-i saire beynindeki münasebet-ı ırkiyyeyi taharri [araştırmak] ve bunun derecesini tayin etmeye say edeceğiz [çalışacağız].

Biz umumiyyetle nev'i benî beşerin münkasım olduğu [insanoğullarının bölündüğü] üç ırktan ırk-ı asferin [sarı ırkın] merkezi kadîm Çin kıt'ası ve ırk-ı ebyazın dahi merkezi Asya-yı Vusta yani Turan olduğuna ve bundan maada bilcümle Avrupa ahalisinin Asya'dan gelmiş bulunduğuna kâni olanlardanız. Şu kadar ki, bu nokta-i nazardan fikrimizce Avrupa-yı Şarkî ve Şarkî-i Cenûbîyi, Asya'dan addetmek lâzımdır. Bu halde bidayet-i beşeriyette Turan'ın garbında kâin arazinin gayr-ı meskûn ve şarkındaki arazinin ise ırk-ı asfer ile ırk-ı ebyaz beyninde müşterek bulunması icab eder. Binaenaleyh Asya kıt'asının en mütereffi mahalli [yüksek yeri] olan Turan yaylâlarının mürûr-u zaman ile peyder-pey kurumasına mebni sekenesinin her cihete doğru vâki olan muhacerat-ı mütevâliyesi [ardarda göçleri] esnasında, garba doğru gidenler arazî-yi hâliyyede [boş topraklarda] yerleşmeye başlamışlar ve şarka doğru gidenler ise ırk-ı asfer ahalisine tesadüf eyleyerek onlar ile harb etmeye ve temasta bulunmaya mecbur olmuşlardır. Bu hakikati maddî olarak Sedd-i Çinî tes-

[1]Bu kelime Fransız şivesince suret-i telâffuza göre yazılmıştır.
[2]Yunanî olmayan.
[3]Kalseduan Bizanslılar kadar Bosfor'un akıntısı ile gelen Palamut balıklarından istifade edemediklerini mühim bir mesele olmak üzere Strabon şerh eder.

Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası
Numara: 27-58
9 Mart 1918

Türklerin Menşeine Dair

(SKİTLER)İN KENDİLERİNİ TÜRK EVLÂDI BİLDİKLERİ

Filhakika bâlâda [yukarıda] görüldüğü üzere, Omer (Homeros) Avrupa Skityasında ve Azak denizi havalisinde ziraatle meşgul olan Skitleri alem [ad, işaret] olarak (zerrâ) nâmıyla yâd etmiştir. Bundan maada (Strabon)un lâyıkıyla izah eylediği üzere, kıt'a-i mezkûre evâilden beri gerek Yunanistan ve gerek sâir memâlikin zahire anbarlığı vazifesini ifâ eylemiştir ki, bu hâl zamanımızda bile devam etmektedir. Eski Türklerde ziraat yalnız küçük Skitya'ya mahsus olmayıp, Turan'ın muhtelif mahallerinde ve Türkistan-ı Şarkîde (Târım) vadi-yi cesiminde ve Türkistan-ı Garbînin dahi birçok mahallelerinde ziraatın pek müterakkî [ilerlemiş] bir halde bulunmuş olduğu ve arîz ü amîk [genişliğine ve derinliğine] iskâ cetvelleri hafr edilmiş [sulama kanalları kazılmış] bulunduğu tahakkuk eylemiştir.

Bir de, eski Türklerde bağcılık ve şarap imâli pek terakki eyleıniş ve hatta bazı mahallerde şaraba inhimâk [düşkünlük] derece-i ifrâtâ [aşırı ölçüye] varmış idi. Strabon'da görüldüğü üzere, bir vakit Daklar ile Cetler bu inhimâkin önünü almak için bağlarını tahrib etmek gibi bir tedbire bile müracaat eylemişler idi. Hatta Skitlerin susuz şarap içmeleri, kadîm Yunanîlerde darb-ı mesel hükmüne girip, bunların beynlerinde [aralarında] kullandıkları: (Skitvârî mey sunmak), (Alaskit mey içmek) tâbirlerinin sebeb-i istimâlini (Erodot) izah eder.

Eski Türklerin bir kısmı da bilhassa ırmaklar, sular ve bataklık mahaller civarında yaşayarak balıkçılık ile taayyüş ederler idi [beslenirlerdi]. (Tunguz) tâbiri (Tun kızı) yani (ırmak çocuğu) demek olup, bu kavim gibi diğer bir takım kabâil [kabileler] dahi balıkçılık ile yaşarlar idi. Hatta elân Rusya'da bu suretle nehir ve göl kenarlarında yaşayan ve tuzlu balık ile havyar imâl eden Kazaklar hâlis Türk evlâdıdırlar.

Şimdi burada bâlâda zikr eylediğimiz pek kadîm Türk tradisyonunu bir parça ta'mik etmemiz [derinleştirmemiz] icab eder: Zamanımızda Avrupalılar faaliyet-i sınâiyyeyi elinde bir büyük çekiç bulunan bir insan resmiyle tasvir

---

[1]Bu kelime (Tur) cezriyle [köküyle] (ân) edat ism-i mekânından [yer isminden] mürekkebdir.

[2]Bu kelime (Tur) cezriyle (N) edat-ı nisbetinden mürekkebdir.

[3]Babadan evlâda naklî olarak intikal eden vekâyi-i tarihiyyeye umum Avrupa lisânlarında verilen (tradisyon) ismini olduğu gibi Türkçede dahi kullanmak tarafdarıyız. (Anane) tâbirini muvafık görmemekteyiz.

[4](Çığa) yani (dağ) çocuğu demektir.

[5](Çığ) yani (yüksek mahâl) adamı demektir. Garpta bu kelime (cegl) tarzında tahrir edilmiştir [yazılmıştır].

[6](Dinyeper) yani Yayık Nehri

[7](Orhan) (Orbeyi) ve (Âdir beyi) kelimeleri de dahil olduğu halde bu tâbirler esasen eski Türkçede (derebeyi) makamında istimâl olunarak evâilde dağ, tepe, boğaz ve derbend gibi geçit mahallerinde inşa edilmiş olan kale, şato ve kulelerde tahassun ederek [kapanarak] yolculardan toprak bastı parası ve mahallî köylülerden aidat almış olan kimseleri irâe eder idi.

imiye olunup hevariktan ma'dut olan [harikalardan sayılan] azim ve medid [büyük ve uzun] duvarlar isbat eder ki, bunlar garptan Türk muhacemâtına karşı Çinliler tarafından inşâ olunmuştur. İşte bu Türkler Sedd-i Çin'inin haricinde olmak üzere şimalen kadîm Tataristan ve cenûben kadîm Moğolistan'ı tesis ve teşkil etmişler ve Çinliler ile tesâlüb eyleyerek [çaprazlanarak] melez olan Tatar ve Moğol simâlarını vücuda getirmişlerdir.

Aksa'yı Şark Türkleri kadîm Moğollar ile kadîm olan Tatarlar kendilerini Türk evlâdı olduklarını unutmamışlar ve (Türk) kelimesi gibi (dağlı) mânâsına olan (Hatay) nâmını almışlardır. Moğollara (Kara Hatay) ve Tatarlara (Ak Hatay) denilir idi. Moğol olan Cengiz Han'ın ahfâdından Ebulgazi Bahadır Han Evşal-i Şecere-i Türkî) nâm eserinde Moğollar ile Tatarların Türk evlâdı olduklarını tasdik ve beyan eyler.

Aksa-yı garp Türkleri dahi kendilerinin Türk olduklarını unutmayarak keza (dağlı) mânâsına olan (Çağatay)[4] veya (Çığıl)[5]nâmlarını almışlardır ki, bu iki kelimenin cezr-i müştereki [orta kökü] (Çığ)dır. Bu Türklere Yunanîler (Skit) nâmını vermişler ve ba'de bu nâmı ta'mîmen [sonradan bu adı yaygınlaştırarak] bütün Türklere itâ eylemişlerdir.

Bâlâda söylenmiş olduğu üzere, (Skit) kelimesinin aslı (Sykit)dir ki, bu da (Çygit)den münhariftir [sapmadır]. Çünkü lisan-ı Yunanîde (Ç) harfi yoktur. Bu tâbir-i ahîr ise lisân-ı Türî kavaidince [kurallarına göre] (Çığatay) ve (Çığıl) kelimeleriyle hem-mânâdır [eş anlamlıdır]. (Kıpçak) tâbiri bir dereceye kadar (Sykit) alemi yerine kâim olabilir. Tabir-i cedîd [yeni terim] olarak biz bu makamda (Tatar) ismini kullanmaktayız.

Bundan mâadâ Aksa-yı garp Türkleri olan Avrupa Skitleri, yani bâlâda görüldüğü üzere (Küçük Skitya) ahalisi muhafaza eylemiş oldukları tradisyonlarında kendilerinin Türk evlâdı olduklarını beyân etmişlerdir. Pek mühim olan bu tradisyonu (Erodot) ber-vech-i zîr derc eder:

"Skitler (yani Avrupa Skitleri) derler ki, vaktiyle gayr-ı meskûn olan memleketlerinde ilk tevellüd etmiş olan adamın ismi (Targitaös) yani (Targitay) olup onun pederi Jüpiter mabûdu ve validesi (Boristen)[6] nehrinin kızı idi." (kısım 4, madde 5).

Bilcümle müellifîn [yazarlar] ve hususiyle (Hammer)in tasdikiyle sabit olduğu üzere (Targitaös) alemi Türkleri irâe eder [gösterir]. Filvâki bu kelimenin cezri (Targ) veya (Tark) olup eski Türkçede (Tar) kelimesi (Tur) kelimesiyle hem-mânâ olarak (dağ) ve (yüksek yer) mânasını ifade ettiğinden, (k) veya (k) edat-ı nisbetiyle (Tark) veya (Türk) kelimeleri aynı makamda istimal olunabilirler. Nitekim (Tarhan)[7] yerine (Turhan) kullanılmıştır.

Esâtirden ma'dût olan bâlâdaki ibare [mitolojiden gelen yukarıdaki anlatı] Tanrı'nın Türkleri (Dinyeper) nehri sevâhilinde yarattığını ve Skitlerin bu Türklerin evlâdı olduğunu imâ eder.

Erodot devam ile der ki: "(Targitaös)ün üç oğlu oldu: (Laypuksay), (Arpuksay) ve (Kolaksay). Bir gün âsumandan [gökyüzünden] altından mamûl boyunduruğuyla beraber bir saban, bir balta ve bir taş nâzil olur [iner]. Targitaös'ün büyük oğlu bunları almak üzere takarrüb eder [yaklaşır] ise de, bu eşyanın mamûl olduğu altın o derece kesb-i hararet eder [sıcaklaşır] ki, elini geri çekmeğe mecbur olur. Ortanca biraderi dahi aynı suretle hareket eder ve aynı sebebe mebnî çekilir. Fakat sıra en küçük biraderleri olan (Kolaksay)a geldikte, altın kızmadığından müşârileyh mezkûr edevâtı alarak ikâmetgâhına getirir ve bu mucizeden dolayı iki büyük biraderleri hakk-ı saltanatlarını en küçük biraderlerine terk ederler." (kısım 4, madde 5).

Mecaz olmak üzere bu üç eşyadan birincisi ziraat, ikincisi sanat, üçüncüsü bağcılık ve şaraptır. Bu tradisyon umumiyetle Türklerin iki misli ziraat ve sanayiden müteneffir olarak [nefret ederek] göçebe ve bedeviyet halinde yaşadıklarını ve zaman cihetiyle en yeni Türkleri teşkil eden bir sülüsün [üçte birin] ziraat ve medeniyete meyl ederek şehirler ve hükûmetler tesis ettiklerini imâ eder.

Mütekaid Erkân-ı Harbiyye
Feriki Enver

ederler, çünkü sanayi-i cedîdenin esası demirciliktir. Eski Türkler ise faaliyet-i maddiyeyi beşeriyyeyi balta ile göstermişlerdir ki bu şekil faaliyet-i zihniyyeyi dahi yani alel-umum mesâi-yi beşeriyyeyi irâe edebilir. Tas'a[1] gelince, piyalenin [bir tür kadeh] esası olan bu kap şarabı temsil eder. Evâilde bilcümle merasim-i içtimaiyye ve hatta dinîyye şarapsız olamaz idi. Her nevi içtimâda şarap esas idi. Bu hal Musevîlikte ve hususiyle Hıristiyanlıkta dahi devam eyledi. Kabl el- İslâm[dan önce] eski Türklerde bir vaz'ı ihtiramkârâne [saygılı tavır] olarak ve hükümdarlar ile kadınların önünde diz çökerek bâde sunmak ve bir cemiyet veya sofrada birinin aşkına ve muhabbetine bâde (tavusmak)[2] âdât-ı milliyeden idi. Hatta (tost) tarzında telâffuz olunan (toast) İngiliz kelimesi (tavus) Türk kelimesi ile hem-mânâ [eş anlamlı] ve heman hem-lâfzdır [eş sözdür]. Velhasıl Skitler (tas) ve (şarap) ile cemaat, cemiyet (sosyete), aile ve milliyeti irâe eylemişlerdir. Osmanlılarda ise bu makamda (kazan) veya büyük bir (kepçe) kullanılmıştır. (Kazan) ve (ocak) cemiyet, cemaat ve hususiyle aileyi daha iyi tasvir eder. (Ocak) kelimesinin aslı (ateş) mânâsına olan (ot)tan müştakk [türemiş] olarak ism-i mekân olmak üzere (otcak) olup (otah), (Otağ), (Otav) kelimeleri dahi aynı asıldan müştakktırlar. Fransızca (Otel) tâbiri dahi aynı asıldandır (Littre'nin lûgatına müracaat).

Velhâsıl Türklerin vatan-ı asliyyesi olan (Turan) kıt'ası bütün Türklüğün merkezi bulunmakta ve tarafeynden [iki taraftan] gerek Aksa-yı Şark'ta Moğollar ile Tatarlar ve gerek Aksa-yı Garbta Çığataylar yani Skitler Türk evlâdı olduklarını iddia etmekte ve biz, Türkler, kendi tradisyonumuzda Moğollar ile Tatarlar ve kendimizi birbirinden farklı birer büyük kavim olmak üzere tanımakta iken, birkaç Avrupalının hiçbir mühim esasa istinad etmeksizin keyfî veya sehve [hata] mebnî olarak [kaynaklanarak] dünyanın heman nısfı tûlünde [yarı uzunluğunda] olan umum Türk meskeninin tâ bir kenarında kadîm Çin hududunda vücud bulmuş olan bilcümle Moğolların bilcümle diğer akvâm ve kabâil-i [kavimler ve kabileler] Türkiyyenin ecdâdı olduğunu ve binaenaleyh bu suretle, dolayısıyla işbu akvâm ve kabâilin ırk-ı asfere [sarı ırka] mensup olduklarını iddia eylemesi kadar vâhî [boş] bir fikir olamaz. Ve garibi dahi şudur ki, bu iddia da bulunanların yegâne delilleri mevhum [vehimden gelen, uydurma] olan şu simâdır: Köse sakal, gayet küçük burun, çıkık çene kemikleri, ufak ve mâilce [eğik (çekik)] kara gözler, siyah ve ipek saç, sarı veya sarımtrak bir renk ve kısa boy. Halbuki Moğollarda bile nâdiren tesadüf olunabilen bu sîma diğer akvâm-ı Türkiyyenin hiç birinde müstesna olarak bile katiyyen bulunamaz. Hususiyle zamanımızda Asya'nın asıl Türk ahalisi evâilden beri dünyanın her tarafına hicret eyleyip şimdi onların yerine kâim olanlar ve Avrupalıların gözüne çarpanlar ya Cengiz Han'ın Çinden getirdiği Moğollar ile Tibetliler ve Çinliler veyahut kadîm Çin hududundan Çinliler tarafından muaharen tard [sonradan kovulmuş] ve tebîd edilmiş [uzaklaştırılmış] bazı melez ve ufak Türk kabâilidir. Türkistan-ı Şarkîde bu gibi kabâil içinde ekalliyet [azınlık] üzere bulunup Özbek tesmiye olunan halis Türkler muntazam sîmâlarıyla diğerlerinden derakab [hemen arkasından] tefrik olunurlar. Türkistan-ı Garbîde ise Özbek nâmını taşıyan Türkler Şarktan gelmiş Moğollar ile tesâlüp eylemişlerdir [salip, yani haç gibi birbiri üstüne çaprazlama gelmişlerdir]. Velhasıl zamanımızda Asya-yı Vustâ eski Türklüğünü kaybetmiş gitgide Çinlileşmiş ve bir takım melez akvâma inesken olmuştur.

Bu halde niçin böyle malûmat-ı sathiye [yüzeysel bilgi] sahibi olan ecânibin [yabancıların] efkârını [fikirlerini] tasdik ederek asl-ı hakikimizi unutalım? Niçin kendimizi Çinli azmanı bilelim? Ne için ırk-ı ebyaza [beyaz ırka] mensup olan bu kadar milel [uluslar] ve akvâmın ecdâdı bulunduğumuz ve Avrupa'nın en kadîm sekenesi olduğumuz halde kendimizi tâ Çinhududundan gelmiş Moğolların evlâdı tanıyarak Avrupa ile Anadolu'da mâlik olduğumuz bunca hukuk-u milliyye ve tarihiyyemizden vazgeçelim? Halbuki biz Türkler, şimdiye kadar Moğollardan zarar ve ziyandan başka birşey görmediğimiz gibi, şimdi dahi kendimizi onların evlâdı olarak ilân etmekle menâfi-i milliyemizi [ulusal çıkarlarımızı] bütün bütün mahv ve berbad ediyoruz. Biz Moğol evlâdı değiliz ve Çin ile hiçbir münasebet ve alâkamız yoktur. Biz Moğolları Türklükten çıkarmayız. Onları kardaş biliriz. Fakat vatan-ı aslîmiz Çin ve Çin hududu değil, belki (fakat, tersine) Asya-yı Vustâ, Turan, Avrupa ve Anadolu'dur. Dinimiz İslâm olduğu halde biz ırken Avrupalılara en ziyade yakınız.

Mütekaid Erkân-ı Harbiyye
Feriki Enver

Çevrimyazı: AYŞE ŞEN

[1]Balta ile su kabı olan tas herhalde ilk insanların en ziyade muhtaç oldukları edevât iseler de, her Skitin bir (tas) ile (silâhı) hemen yegâne mâmeleki idi.

[2]Bu kelimenin (tas)dan müştakk [türemiş] olması yani tasları birbirine çarpmak ve dokundurmak âdetini iş'âr eylemesi pek muhtemeldir.

ARKA KAPAK

III. Murad'ın Verdiği Bir Mülknâme

Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 2235 numara ile kayıtlı olan bu mülknâme Sultan III. Murad (1574 - 1595) tarafından verilmiştir.

Mülknâme 2.10 cm. uzunluğunda, 41 cm. genişliğindedir. Altın yaldız, siyah mürekkep ve divanî hatla yazılmıştır. 15 satırdır. "Murad Han Şah bin Selim Han el-Muzaffer Daima" yazılı olan tuğra yaldız ile çekilmiştir. Tuğranın sere bölümündeki harflerin arası lacivertle doldurulmuş, zülfe ve beyzelerin içi ise kıvrım dallar, rumî ve hatâî motifleri şakaik ve karanfil çiçekleri ile bezenmiştir. Mülknâmenin sağ üst köşesinde tezhipli bir çerçeve içinde Sultan III. Murad'ın hatt-ı hümayunu [kendi elyazısı] yeralır. Üç satır olan yazıda "Vech-i meşruh üzere amel oluna, vüzera kazasker imza vursunlar" denmektedir.

15 Şaban 992 [21 Ağustos 1584] tarihini taşıyan bî makam-ı Kostantiniyye'de [İstanbul] yazılan mülknâmenin konusu şöyledir:

Şıgla sancağında Cezire-i Sisam [Sisam adası] harabe halinde iken reayadan [yerli halk] bazı kimseler saraya başvurarak adanın kiraya verilmesini istemişler ve bu istek Hazine-i Amireye 25.000 akçe ödenmek koşulu ile kabul edilmişti.

Ancak Sisam adasına kâfirlerin girmesi ihtimali üzerine Cezayir Beylerbeyi Kapudan-ı Derya Ali Paşa'ya buradaoturması için Sultan II. Selim (1566-1574) zamanında emir verilmiş ve ada Ali Paşa'ya arpalık olarak ihsan edilmişti. Daha sonra Sisam adasındaki camiye vakıf olarak kullanılmak üzere adanın Ali Paşa'ya temlik edilmesi için Sultan III. Murad'a inayet ve rica olunmuştur. Kayıtlara geçmeyen bu isteğin kayıtlara geçirilmesine ve adanın Kapudan-ı Derya Ali Paşa'ya temlik ve ihsan edilmesine karar verilerek 21 Ağustos 1584 tarihli bir mülknâme verilmiştir.

Mülknâmenin sonunda III. Murad şöyle demektedir:

"İşbu mülknâme-i hümayunu verdim ve buyurdum ki cezire-i mezkûre [adı geçen Sisam adası] sınırı içinde olan arazi ve tarla ve tepeler ve dağlar mümaileyhanın [Ali Paşa'nın] mülküdür."

Mülknâmenin altında hatt-ı hümayun gereği vezirler ve kazaskerler imza atmışlardır. Bunların adları sırasıyla şöyledir:

1) Vezir Osman
2) Vezir Kadir
3) Vezir Bekir Mehmed Abd al-Menân
4) Vezir Cafer bin Abd al-Rahman
5) Tuğraî Mehmed
6) Rumeli Kazaskeri Abd al-Kerim Mehmed bin Mehmed
7) Anadolu Kazaskeri Abd allah bin Lütfullah

ŞULE AKSOY

(III. Murad'ın Bir Mülknamesi)